

A NEMZETI BÍRÓSÁGOK ÉS BÍRÁIK SZEREPE A NEMZETKÖZI HUMANITÁRIUS JOG ALKALMAZÁSÁBAN

Nyilvánvaló, hogy a nemzeti bíróságok és bíráik központi szerepet játszanak a nemzetközi humanitárius jog alkalmazásában és végrehajtásában.* Az 1949-ben elfogadott négy genfi egyezmény és az 1977-es első kiegészítő jegyzőkönyv előírásai arra kötelezik a részes feleket, hogy folytassák le a büntetőeljárást a szerződések rendelkezéseit súlyosan sértő cselekmények elkövetőivel szemben, vagy adják ki őket. Alapvetően hasonló végrehajtási rendszert tartalmaz a kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmód vagy büntetés elleni 1984-es egyezmény is. Az az alapvető elképzelés húzódik meg amögött, hogy a nemzetközi jog tilalmazza a népiirtást és az emberiség elleni bűncselekményeket, hogy e cselekmények egyéni felelősséget alapoznak meg, tehát az ezekért felelős személyeket meg kell büntetni.

Mindazonáltal nem éppen egyszerű feladat a nemzeti bíróságok szerepének jellemzése a nemzetközi humanitárius jog alkalmazásában és végrehajtásában. Egyfelől nem kizárólag a nemzeti bíróságok feladata a nemzetközi humanitárius jognak a büntetőeljárásban való alkalmazása. A második világháború után, csakúgy, mint az elmúlt évtizedben, nemzetközi bíróságokat állítottak fel, hogy lefolytassák a büntetőeljárást a szörnyűséges bűncselekmények feltételezett elkövetőivel szemben, a közeljövőben pedig feláll egy állandó nemzetközi büntetőbíróság (a továbbiakban NBB). A büntető jogalkalmazás merőben új formája van kialakulóban, amit „hibrid bíróságnak” nevezhetnénk, mivel ezeket a nemzeti jog alapján állítják föl, de működésük alapvetően nemzetközi elemeken alapul. Az ENSZ koszovói és kelet-timori működése során állított fel és működtetett bíróságokat: ezek ideiglenes felhatalmazás alapján, a helyi és a nemzetközi elemek kombinációját alapul véve működnek.

* Nemzetközi humanitárius jog alatt hagyományosan azokat a nemzetközi szabályokat értik, amelyek fegyveres konfliktusokat szabályoznak. A fogalom mára azonban magába foglalja a nemzetközi jognak azt a részét is, amely tiltja a népiirtást, a háborús és az emberiség elleni bűncselekmények elkövetését. E tágabb értelmezés, amelyet e munkában is követünk, a volt Jugoszlávia és a Ruanda területén működő Nemzetközi Törvényszékek alapokmányaiból ered, ugyanis mindkét alapokmány a „nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények” kifejezéssel határozza meg a bíróságok hatáskörét és joghatóságát a népiirtás, a háborús és az emberiség elleni bűncselekmények elbírálására.

A kép hasonlóan összetett, ha kifejezetten csak a nemzeti bíróságokat vizsgáljuk. A háborús bűncselekmények üldözésében a rendes nemzeti bíróságokon kívül mindig is fontos szerepet játszottak az általános bíróságok katonai tanácsai, valamint az egyéb nemzeti katonai bíróságok is. A nemzetközi humanitárius jogot sértő egyes cselekmények gyakran több országban is büntetendők. A nemzetközi jog elismeri az államoknak azon jogát, hogy joghatóságukat nemcsak a saját területükön elkövetett bűncselekmények tekintetében gyakorolhatják, hanem olyan esetekben is, ha a bűncselekmény és az eljáró állam között valamilyen kapcsolat áll fenn. Ezenfelül vannak olyan, a nemzetközi jogot súlyosan sértő bűncselekmények (ezek közé tartozik a nemzetközi humanitárius jog megsértése is), amelyek elkövetőt bármelyik állam bíróság elé állíthatja, még ha a szóban forgó bűncselekmény és az eljáró állam között nincs is semmiféle kapcsolat. Mindez azt jelenti, hogy bármilyen vitában, amely a nemzeti bíróságoknak a nemzetközi humanitárius jog alkalmazásában játszott szerepéről folyik, tekintetbe kell venni, hogy egyre több és több olyan bíróság van, amely jogosult az emberiség alapvető törvényeit alkalmazni, és ezek között kell megtalálni a nemzeti bíróságok helyét.

A nemzetközi humanitárius jog nemzeti bíróságok általi alkalmazásával kapcsolatban a legizgalmasabb kérdések olyan ügyekben merülnek fel, amelyekben a büntetőeljárást más országban elkövetett bűncselekmények miatt indítják meg. Az utóbbi években a legfontosabb ezek közül az univerzális joghatóság minden előzmény nélküli alkalmazása. Habár a jogtudományban régóta létezik, az univerzális joghatóság elvének egészen az utóbbi időig csekély hatása volt az államok gyakorlatára. Nemrégiben már hivatkoztak rá, hogy ezzel is elősegítsék egy volt chilei ál-

lamfő spanyol bíróság elé állítását főképp Chilében elkövetett bűncselekményekért, valamint egy korábbi csádi elnök szenegáli bíróság elé állítását Csád területén elkövetett fosztogatások miatt. Nemrég kezdeményezték ugyanilyen alapon a hivatalban lévő izraeli miniszterelnök belga bíróság előtti felelősségre vonását Libanonban történt bűncselekmények miatt.

Az ezekkel az ügyekkel és az univerzális joghatóságon alapuló egyéb esetekkel kapcsolatos vélemények világszerte nagyon eltérők. Az emberi jog-szaktörők nagy része helyesli az univerzális joghatóság elvének elterjedését. Véleményük szerint jelenleg a legfontosabb feladat megszüntetni az útjában álló akadályokat, például arra ösztönözni az államokat, hogy olyan jogszabályokat hozzanak, amelyek feljogosítják bíróságaikat az univerzális joghatóság gyakorlására, illetve arra, hogy hajtsák végre a már létező törvényeket. Léteznek civil szervezetek, amelyek segítenek az emberi jogjaikban sértett áldozatoknak, hogy büntetőeljárást kezdeményezhessenek olyan országokban, amelyeknek a bíróságai jogosultak az univerzális joghatóság alkalmazására. Az ellenvélemények szerint az univerzális joghatóság alkalmazása megsérti azon állam szuverén jogait, ahol a bűncselekmény történt, sőt, akár alá is aknázhatja a demokratikus átmenet folyamatát a diktatúrából nagy nehézségek árán kilépő országokban. Másokat az aggaszt, hogy a kívülálló államok bíróságainak megvan-e egyáltalán az ismeretei és a forrásai ahhoz, hogy tisztességes ítéletet hozzanak olyan bűncselekményekben, amelyek a világ másik végén történtek.

Ez a megosztottság nagyjából tükrözi azt az általánosabb vitát, amely arról szól, mit is jelent korunkban az az elv, hogy a nemzetközi jog garantálja az államok szuverenitását. Az összes ellenvetés, amely az univerzális joghatóság gyakorlására irányuló utóbbi kísérletekkel kapcsolatos, jelzi, micsoda nyugtalanságot váltott ki az a mód, ahogyan ez a gyakorlat kifejlődött. Ezek az univerzális joghatósággal kapcsolatos, úttörő jelentőségű esetek nem az államok megfontolt mérlegelésén alapulnak, amelynek során kijelölték volna annak alkalmazási körét, hiszen – legalábbis látszólag – a jog fejlődése teljesen esetlegesen zajlott. Úgy tűnik, ennek az a következménye, hogy egy-egy kócska ország vagy tisztviselője határozza meg a globális igazságszolgáltatás hatókörét, túllépve azon, amit a nemzetközi konszenzus e körbe utal.

E keretek között a jelen tanulmányban jó néhányat megvizsgálunk az univerzális joghatóság gyakorlásával kapcsolatos szempontok közül, így azokat az akadályokat is, amelyek a nemzetközi humanitárius jog nemzeti bíróságok általi alkalmazásának útjában állnak. Bevezetendő ezt az elemzést, a következő rész áttekintést ad az univerzális joghatóságról.

I. A NEMZETI TÖRVÉNYHOZÁS ÉS A NEMZETI BÍRÓSÁGOK JOGHATÓSÁGA. ÁTTEKINTÉS

A nemzetközi jog alapja az államok szuverenitása, és ez az elv tükröződik azokban a szabályokban is, amelyek feljogosítják az államokat, hogy területükön magatartás-szabályokat állapítsanak meg és ezek betartását kikényszerítsék (például a gyanúsított bűnözők letartóztatásával), valamint hogy az embereket bíróságaik joghatósága alá helyezték. A magatartás-szabályozás két legáltalánosabb jogalapja a területi és a személyi alapú joghatóság. A területi elv szerint az államok olyan cselekményekre alkalmazhatják törvényeiket, amelyek részben vagy egészben a területükön történtek. A személyi joghatóság alapján pedig állampolgáraik magatartását szabályozhatják, még akkor is, ha az állampolgár külföldön tartózkodik.

E két bevett joghatósági alapelven kívül a nemzetközi jog elismer három másik, viszonylag szűkebb körben alkalmazható alapelvet is. A passzív személyiségi elv alapján az államok jogosultak alkalmazni és végrehajtani törvényeiket olyan esetekben, ha valamely cselekmény állampolgáraikat érinti. Általánosan elfogadott például az, hogy az államok büntetendővé tehetnek olyan terrorcselekményeket, amelyek határain kívül történtek, ha az áldozatok a szabályozó állam állampolgárai voltak. A védelmi elv alapján az államok szabályozhatnak olyan cselekményeket, amelyeket nem saját állampolgáraik követtek el az állam területén kívül, ha e cselekmények a nemzet bizonyos érdekeit sértik. Erre példa lehet az állam pénzének hamisítása.

Végül pedig az univerzalitás elve alapján az államok elfogadhatnak és végre is hajthatnak olyan törvényeket, amelyek a bűncselekmények behatárolt csoportjára vonatkoznak, még akkor is, ha e bűncselekményeket külföldiek követik el külföldiek sérelmére, a szabályozó állam határain kívül. Az Egyesült Államok külkapcsolatokról szóló törvényének harmadik megerősítése szerint az univerzális joghatóság a következő bűncselekményekkel kapcsolatban gyakorolható: kalózkodás, rabszolgakereskedelem, repülőgép eltérítése vagy megtámadása, népiirtás, háborús bűncselekmények és bizonyos terrorcselekmények. A nemzetközi és más bíróságok gyakorlata szerint az univerzális joghatóság az emberiség elleni bűncselekmények és a kínzás esetében is fennáll, más vélemények szerint pedig a béke elleni bűncselekmények esetében is ugyanez a helyzet. Az univerzális joghatóság mögötti alapelképzelés az, hogy bizonyos bűncselekményeket a nemzetek közössége közérdekűnek tart, amelyek így inkább tartoznak az összes állam közös érdekelttségébe, mint egyes államok külön

érdekeltségébe. A többi joghatósági alapelvvel ellentétben, amelyek az állam és a cselekmény vagy az elkövető közötti kapcsolaton alapulnak, az univerzális joghatóság a bűncselekmény természetén alapszik. Az egyik szakíró szerint „az univerzalizitás elve feltételezi, hogy minden államnak érdeke gyakorolni joghatóságát, hogy küzdjön azok ellen a szörnyűséges bűncselekmények ellen, amelyeket az államok egyetemesen elítélnek”.

Az idézett, kissé körülményes megállapítások lényegében azt mondják ki, hogy az univerzális joghatóság olyan cselekmények esetében áll fenn, amelyeknek elegendő nemzetközi vonatkozásuk van ahhoz, hogy az indokolja az univerzális joghatóság alkalmazását. Az eddigieknél hasznosabb megállapításokat nyerhetünk az univerzális joghatóság alapjairól, ha röviden áttekintjük fejlődésének történetét.

A kalózkodás volt az első olyan bűncselekmény, amelyet a nemzetközi jog minden állam által büntethetőnek ismert el. Habár meghatározása körül vannak viták a nemzetközi szokásjogban, a kalózkodást általában úgy határozhatjuk meg, mint nyílt tengeren elkövetett rablást és esetleg más törvénytelen, erőszakos cselekményt. A 20. században elfogadott két egyezmény ezen kívül azt is megköveteli, hogy a kalózkodást képező cselekményeket haszonszerzés végett kövessék el. Időnként felmerül az az elképzelés, hogy a kalózkodás azért tartozik az univerzális joghatóság alá, mert az, aki kalózkodni kezd, ezzel elveszti állampolgárságát, tehát mint állampolgárság nélküli személy, bármely állam által üldözhető, anélkül, hogy ezzel egy másik állam szuverenitása vagy érdekei sérüljenek. Ez azonban félrevezető gondolat, hiszen arra épül, hogy a kalózkodás (és hajóik) állampolgárság nélküliek, holott senki nem veszti el állampolgárságát azért, mert kalózkodásba fog.

Ennél meggyőzőbb az az érvelés, mely szerint a kalózkodás azért nemzetközi érdekű, mert „elsődlegesen és mindenekelőtt a tenger nemzetközi országútjain zajló kereskedelem és utazás biztonsága elleni támadás”. Tekintetbe véve a fenyegetést, amit a kalózkodás valamennyi tengeri állam érdekeire jelentett, mindegyikük érdeke volt, hogy a kalózkodás letartóztatását és megbüntetését biztosítsák. A későbbiekben, ahogy a kalózkodás letartóztatása nehézségekbe ütközött, minden államnak érdekében állt, hogy általános joghatósága legyen a letartóztatásukra, tekintet nélkül akár a kalózkodók, akár áldozataik állampolgárságára. Így amíg az államok erkölcsi érveket sorakoztattak fel, elítélendő a kalózkodást, eközben főképpen

gyakorlati okaik voltak az univerzális joghatóság megalapozására. A kalózkodókra vonatkozó különleges joghatóság lényegében „tengerpolitikai ügy” volt.

Ezzel szemben, amikor az univerzális joghatóságot kiterjesztették az emberiség alapvető törvényeit sértő bűncselekményekre, ennek deklarált igazolása főképpen az egyetemes értékeken alapult. Az elkövetett szörnyűséges bűncselekmények nem az államok olyasfajta közös érdekeit támadták, mint a tengeri útvonalak biztonsága, hanem magát az emberiséget. A háború utáni bírósági ítéletek, mint például az Egyesült Államok katonai bíróságának az Einsatzgruppen-ügyben hozott döntése, ismételten utaltak erre. A bíróság elé állított vádlottakat nem „egy adott ország ellen, hanem az egész emberiség ellen elkövetett bűncselekményekkel” vádolták. Ebből következik, hogy az emberiség az univerzális joghatóság alapján idézhette maga elé az elkövetőket.

Mikor 1961-ben egy izraeli bíróság ítéletet hozott Adolf Eichmann ellen, szintén felidézte az emberiség metaforáját, hogy igazolja különleges joghatóságát: „Ezek a borzalmas tettek, melyeket az izraeli törvények is büntetni rendelnek, nem kizárólag az izraeli törvények szerint bűncselekmények. E bűncselekmények, melyek az egész emberiséget támadják és elborzasztják a nemzetek lelkiismeretét, maguknak a nemzeteknek a törvényeit sértő bűncselekmények...”

TEKINTETBE VÉVE A FENYEGETÉST, AMIT A KALÓZKODÁS VALAMENNYI TENGERI ÁLLAM ÉRDEKEIRE JELENTETT, MINDEGYIKÜK ÉRDEKE VOLT, HOGY A KALÓZOK LETARTÓZTATÁSÁT ÉS MEGBÜNTETÉSÉT BIZTOSÍTSÁK.

Hasonlóan a kalózkodásra vonatkozó univerzális joghatóságot megalapozó okokhoz, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekményeken fennálló univerzális joghatóságot megalapozó okoknak is megvan a gyakorlati vetületük: ha nincsen minden egyes államnak joga ahhoz, hogy lefolytassa a büntető-eljárást az elkövetők ellen, akkor e szörnyűséges bűncselekmények el-

követői esetleg elmenekülhetnek az igazságszolgáltatás elől. Ennek az érvelésnek nagy hatása volt Hitler bűneinek utóéletére: nem lehetett bízni abban, hogy a német bíróságok üldözni fogják a náci háborús bűnösöket. Egy Németországban működő amerikai katonai bíróság például így fogalmazott: a náci vádlottakat a büntetőeljárás lefolytatása céljából a német hatóságoknak átadni annyi, mint „útlevelet adni nekik a szabadsághoz”.

Az utóbbi években egy eltérő, ám az eddigiekhez kapcsolódó szempont is felmerült, amely újabb alapot teremt az univerzális joghatóság alkalmazásához a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekményekre. Sok olyan országban, ahol nemrégiben atrocitások történtek, a jogrendszer teljesen összeomlott. Példá-

ul Kambodzsában, ahol a Vörös Khmer már több mint húsz éve elveszítette hatalmát, még mindig nincsen elegendő tapasztalt bíró és ügyvéd, mivel az 1970-es években megpróbálták kiirtani őket. Ilyen körülmények között az az állam, ahol az atrocitások történtek, valószínűleg *képtelen* elszámoltatni az elkövetőket.

Mindezek együtt adják az univerzális joghatóság büntetlenségi alapját: ha a kívülálló államok nem folytatják le a büntetőeljárást e szörnyűséges büntetekért felelős személyekkel szemben, várható, hogy azok általában mindenféle igazságszolgáltatás elől elmenekülnek. Sőt, a zsarnokok kifejezetten hasznot húznak gazzetteikből. Az irtózatosságot büntettekért felelős politikai vezetők országukban biztosak lehetnek büntetlenségükben, vagy azért, mert megfélemlített nemzetüket a saját érdekeiket szolgáló amnesztia elfogadására kényszerítik, vagy azért, mert országuk igazságszolgáltatása összeomlott a rendszeres visszaélések hatására.

A későbbiekben meg fogjuk vizsgálni, hogy az univerzális joghatóság nyilvánvaló indokai ellenére az államok miért viszonyulnak ambivalensen alkalmazásához. A következő két részben azonban feltételezzük, hogy az univerzális joghatóságnak megvan a megfelelő hatóköre és megvizsgáljuk, hogy milyen akadályai vannak a nemzetközi humanitárius jog alkalmazásának.

II. A VÉGREHAJTÁS JOGI AKADÁLYAI

A nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekményekkel kapcsolatos büntetőeljárások lefolytatásának jogi akadályai két fő kategóriába sorolhatók: nem megfelelő nemzeti jogszabályok és a nemzetközi jog szűkítő értelmezése a nemzeti bíróságokon. Ezekon kívül még egy akadály merülhet fel a területen kívüli joghatóság alkalmazásában, nevezetesen az államok jogrendszerének különbözősége.

A) *Nem megfelelő jogszabályok*

Annak ellenére, hogy nemzetközi szerződésekben erre kötelezték magukat, számos állam nem hozta meg azokat a törvényeket, amelyek büntetnék az olyan nemzetközi bűncselekményeket, mint a népirtás, a kínzás és a súlyos háborús bűncselekmények. Más államok pedig azért bírálhatók, mert jogszabályaik nem felelnek meg az olyan szerződésekben vállalt kötelezettségeiknek, mint a kínzás elleni egyezmény.

Az utóbbi tizenöt évben azonban bizonyos fejlemények több államot arra ösztönöztek, hogy jogsza-

bályaikban büntetni rendeljék a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekményeket. Először is néhány állam olyan törvényeket fogadott el, amelyek lehetővé teszik a holokauszt áldozatai számára az igazságszolgáltatás igénybevételét. Ilyen törvényeket elsősorban azokban az országokban fogadtak el, amelyekről feltehető volt, hogy területükön idős náci háborús bűnösök élnek. 1987-ben például Kanadában fogadtak el olyan törvényeket, amelyek lehetővé tették a kanadai bíróságoknak, hogy lefolytassák a büntetőeljárást az ország területén kívül elkövetett háborús és emberiség elleni bűncselekmények ügyében, feltéve, hogy „a cselekmény vagy mulasztás időpontjában a nemzetközi jognak megfelelően Kanadának megvolt a joghatósága az adott személy és cselekménye vagy mulasztása tekintetében”, és az adott személy Kanadában tartózkodott. 1991-ben az Egyesült Királyság fogadott el olyan törvényeket, amelyek lehetővé tették a büntetőeljárás lefolytatását mind brit állampolgárok, mind pedig az Egyesült Királyság területén tartózkodó külföldiekkel szemben, a második világháború során a németek által elfoglalt területeken elkövetett háborús bűncselekmények miatt.

További ösztönzést jelentettek az 1990-es évek elején a volt Jugoszlávia területén történt etnikai tisztogatások, valamint az 1994-es ruandai népirtás is. E tragédiák jó néhány országot arra készítettek, hogy nemzeti jogrendszerükben büntetni rendeljenek olyan bűncselekményeket, mint a népirtás, és hogy bíróságaik joghatóságát kiterjesszék ezekre a bűncselekményekre, még abban az esetben is, ha külföldön követték el őket. A média a két országban lezajlott tragédiákat a maguk borzalmasságában mutatta be, aminek köszönhetően a háborús bűncselekmények kérdése a közérdeklődés középpontjába került. Az ebből következő cselekvési vágyat megerősítette azoknak az eseti nemzetközi bíróságoknak a felállítása, amelyek joghatósága a Ruandában, valamint a volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények elbírálására terjedt ki. Amellett Ruandából és a volt Jugoszlávia területéről menekültek egyre növekvő tömege áradt európai országokba is, köztük bűncselekmények feltételezett elkövetői és azok áldozatai. E körülményekre tekintettel több befogadó ország is biztosítani akarta, hogy ne nyújtson olyan személyeknek menedéket, akik súlyos bűncselekményeket követtek el, amelyekért nem vonták őket felelősségre az ENSZ bíróságai.

Ez utóbbi elképzelés fontos tényező volt például annak az 1993-as belga jogszabálynak az elfogadásában, amely a nemzeti jogban kriminalizálta az 1949-es genfi jegyzőkönyvek és 1977-es kiegészítő jegyzőkönyveinek előírásait súlyosan sértő cselekményeket,

valamint ezeket univerzális joghatóság alá helyezte. A törvény hatályát Belgium később kiterjesztette a népirtásra és a háborús bűncselekményekre is. Ahogy két belga tudós kifejti, „néhány szenátor... attól félt, hogy [Belgium] menedéket fog nyújtani a ruandai népirtás tetteseinek, ha nem fogad el olyan törvényeket, amelyek alapján olyan ügyekben is el lehet járni, amelyekben belga állampolgárok nem érintettek”.

Végül pedig az a felmerülő lehetőség, hogy feláll egy állandó nemzetközi büntetőbíróság (NBB), arra készített bizonyos országokat, hogy törvényeikbe beiktassák azokat a nemzetközi bűncselekményeket, amelyekre természetüknél fogva az NBB-nek lesz joghatósága. A bíróság alapokmánya, amelyet Rómában, az 1998. júliusi konferencián fogadtak el (Római egyezmény), alárendeli az NBB hatáskörét a nemzeti bíróságok hatáskörének. Az NBB ügyésze nem nyomozhat és nem emelhet vádat olyan ügyben, amelyben egy joghatósággal rendelkező állam már eljárást folytat, kivéve, ha az állam nem hajlandó vagy nem képes hitelesen lefolytatni a büntetőeljárást. Több állam igyekszik olyan helyzetbe kerülni, hogy megelőzze az NBB joghatóságát (vagy más nézőpontból nézve, a bíróság partnerévé próbál válni) oly módon, hogy törvényeiben büntetni rendeli az összes olyan bűncselekményt, amely az NBB joghatósága alá tartozik majd.

Annak ellenére, hogy a nemzetközi humanitárius jog soha nem látott mértékben épül bele a nemzeti jogrendszerekbe, egyes törvényhozó testületek, miközben feljogosítják országuk bíróságait, hogy bizonyos bűncselekmények – mint például a népirtás – esetében akkor is gyakorolják joghatóságukat, ha a kérdéses cselekmény az ország területén kívül történt, megszorító feltételeket állapítanak meg ennek alkalmazására. Erre példa, hogy bizonyos országokban a törvényhozás csak olyan esetekben engedélyezi a bíróságok számára eljárás indítását népirtás és más, nemzetközileg elismert bűncselekmények ügyében, ha egy másik állam kérte a gyanúsított kiadását, de a befogadó állam elutasítja ezt a kérelmet. Több országban pedig olyan jogszabályokat fogadtak el, amelyek nem biztosítanak kellő jogalapot a nemzeti bíróságok számára ahhoz, hogy eljárásukban végrehajtsák azokat a kötelezettségeket, amelyeket országuk mondjuk a kínzás elleni egyezményben vállalt. Olaszországban például 1988-ban elfogadtak egy olyan törvényt, amely bizonyos feltételekkel joghatóságot biztosít az olasz bíróságoknak külföldön elkövetett cselekményekre, még akkor is, ha a gyanúsított nem olasz állampolgár, feltéve, hogy Olaszországban tartózkodik, és nem kell kiadni más országnak. A törvény ugyanakkor semmiféle büntetést nem tartalmaz a kínzásra. Éppen ezért az ENSZ kínzás elleni bizott-

sága és kárpótlási bizottsága is aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az olasz szabályozás megfelel-e Olaszország kötelezettségeinek, amelyeket a kínzás elleni egyezményben vállalt. A volt csádi diktátor, Hissene Habré ellen kínzás miatt Szenegálban indított büntetőeljárást megszüntették, azzal az állítólagos indokkal, hogy bár Szenegál törvényei – összhangban az országnak a kínzás elleni egyezmény 4. cikkelyében megfogalmazott kötelezettségével – büntetni rendelik a kínzást, nem hoztak olyan jogszabályt, amely az egyezmény által kötelezően előírt univerzális joghatóságot megalapozná.

Más országok, noha az általuk elfogadott egyezmények kötelező jelleggel előírják az univerzális joghatóság bevezetését, meg sem próbálták azt bizonyos bűncselekményekre kiterjeszteni. A francia Cour de Cassation 1996-os határozata szerint a francia bíróságok nem gyakorolhatják az univerzális joghatóságot az 1949-es genfi egyezmények megsértése esetén, mivel Franciaország, bár szerződő fél volt, saját jogába nem iktatta be e szabályokat. E joghézagot később részlegesen megszüntették. 1995. január 2-án Franciaországban elfogadták a 95-1. törvényt, amely a francia jognak a volt Jugoszlávia területén működő Nemzetközi Törvényszék alapokmányához való alkalmazásáról szól. A törvény, amelyet azért fogadtak el, hogy Franciaország meg tudjon felelni a Nemzetközi Törvényszéket megalakító biztonsági tanácsi határozat által megállapított kötelezettségeinek, feljogosítja a francia bíróságokat, hogy eljárjanak a Nemzetközi Törvényszék alapokmányában meghatározott bűncselekmények elkövetőinek és bűntársaiknak ügyében, ha „Franciaországban található”. Hasonló tartalmú törvényt fogadtak el 1996. május 22-én a Ruanda területén elkövetett bűnököt vizsgáló bíróság eljárására. A Cour de Cassation 1998. január 6-i határozata nyilvánvalóvá tette, hogy ez utóbbi törvény lehetővé teszi a francia bíróságoknak, hogy univerzális joghatóságot gyakoroljanak a Ruanda területén elkövetett népirtással vádolt személyek felett, de nyitva hagyta azt a kérdést, hogy fennáll-e a francia bíróságok univerzális joghatósága olyan bűncselekmények esetében, amelyek nemzetközi bíróság által nem büntethetők, francia állampolgárokkal nem kapcsolatosak, és amelyekre külön jogszabályok sem vonatkoznak.

Az Egyesült Államok, bár 1955-ben aláírta a négy genfi egyezményt, egészen 1996-ig nem hozott olyan jogszabályokat, amelyek ezen egyezmények súlyos megsértését a hazai jogba kifejezetten beiktatták volna, és még ez utóbbi szabályozás sem felel meg teljesen az Egyesült Államok szerződésben vállalt kötelezettségeinek. Amint korábban említettük, az 1949-es egyezmények kötelezően előírják az uni-

verzális joghatóság alkalmazását olyan személyek ügyében, akik a szerződést súlyosan sértő cselekményt követtek el, vagy ilyen cselekmény elkövetésére utasítást adtak. Ezzel szemben az 1996-os War Crimes Act csak olyan esetben írja elő a joghatóság alkalmazását az Egyesült Államok területén kívül és belül elkövetett súlyos cselekményekre, ha az elkövető vagy a cselekmény áldozata az Egyesült Államok állampolgára vagy fegyveres erejének a tagja. Mind a külügy-, mind a védelmi minisztérium javasolta, hogy a törvény írja elő az univerzális joghatóság alkalmazását, de a képviselőház jogi bizottsága ezt „jelenleg nem megalapozottnak” minősítette, a következő érvelés alapján.

Az univerzális joghatóságon alapuló belföldi büntetőeljárás bevezetése olyan konfliktusokba sodorhatná az Egyesült Államokat, amelyekben nemzeti érdekei csekélyek, és amelyekben az országnak semmi keresnivalója. Ezenkívül a tanúkkal és a bizonyítékokkal kapcsolatos problémák valószínűleg nagyon jelentősek lennének. Ez nem jelenti azt, hogy a háborús bűnösök büntetlenül maradhatnak. Számos más bíróság van ugyanis, amely sokkal alkalmasabb erre a feladatra. A büntetőeljárást lefolytathatják az érintett országok vagy egy nemzetközi bíróság. Ha egy háborús bűnös az Egyesült Államokban található, akkor a szövetségi kormányzat kérésre kiadhatja más országnak, hogy megkönnyítse az ottani eljárást. A bizottság úgy véli, hogy ezek a bíróságok megfelelők a kívánt célra.

Végül pedig az univerzális joghatóság, még ha el is fogadnák, minden valószínűség szerint teljesen szimbolikus lenne. A bizottság úgy értesült, hogy a genfi egyezményeket aláíró országok egyikében sem volt még olyan eset, melyben az ország saját joghatóságát az univerzális joghatóságra alapította volna egy állítólagos háborús bűnösrel szemben.

Az Egyesült Államok törvényei feljogosítják bíróságait az univerzális joghatóság gyakorlására a kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmód és büntetés elleni egyezményben meghatározott kínzás esetében. Ezt az egyezményt az Egyesült Államok 1994-ben ratifikálta. A törvény szerint a büntető joghatóságot olyan esetben kell alkalmazni, ha a kínzás feltételezett elkövetője az Egyesült Államok állampolgára vagy az ország területén tartózkodik, tekintet nélkül akár az ő, akár az áldozat állampolgárságára. Mindazonáltal, mint azt fentebb kifejtettük, az Egyesült Államok csalódást keltően kis mértékben építette jogrendszerébe a nemzetközi normákat.

B) A nemzeti bíróságok szerepe

A jogértelmezés szintén emelhet jogi akadályokat az univerzális joghatóság gyakorlásának útjába. Néhány

esetben a nemzeti bíróságok oly módon határoztak meg nemzetközi bűncselekményeket, hogy az teljesen eltért a nemzetközi jog kötelező definícióitól. Ez a tendencia különösen korábbi esetekben nyilvánult meg.

E korábbi trendre ismert példa az az eset, amely során Kanada próbált büntetőeljárást lefolytatni Finta Imre ellen. Az eljárás azon az 1987-es kanadai törvényen alapult, amely lehetővé tette a háborús bűnösök üldözését. A vád szerint Finta hivatalos személyként kulcsszerepet játszott a szegedi zsidók 1944-es összegyűjtésében és deportálásában. A deportálás során Auschwitzba és egy másik koncentrációs táborba szállították az áldozatokat. Fintát az esküdtszék felmentette, és ezt a döntést megerősítette az ontariói Fellebbviteli Bíróság, valamint a kanadai Legfelsőbb Bíróság is. Az eljárás során a kanadai bíróságok megszorítóan értelmezték a Nürnbergben kialakult jogot. Maga a kanadai kormányzat is úgy jellemezte ezeket az ítéleteket, hogy azok ellentétesek a nemzetközi joggal. A vonatkozó szabályokat később a volt Jugoszlávia területén működő Nemzetközi Törvényszék is értelmezte, és ennek során nyilvánvalóvá tette, hogy a kanadai Legfelsőbb Bíróság téves ítéletet hozott. A Finta-ügy kapcsán kialakult joggyakorlat nyomán a kanadai kormány kijelentette, hogy a Kanadában élő nácikkal szemben elsősorban a kiutasítás és az állampolgárságtól való megfosztás merülhet fel szankcióként. A kanadai hatóságok addig közismerten vonakodtak ezek alkalmazásától.

A kanadai kormányzat nemrégiben olyan jogszabályokat fogadott el, amelyek többek között tartalmazzák az emberiség elleni bűncselekmények meghatározását, ami talán hatálytalaníthatja a Legfelsőbb Bíróságnak a Finta-ügyben kifejtett téves jogértelmezését. A háborús és emberiség elleni bűncselekményekről szóló törvény 2000. október 23-án lépett hatályba: a jogszabály arra jogosítja fel a kanadai bíróságokat, hogy az univerzális joghatóság alapján büntessék meg a népiítés, a háborús és az emberiség elleni bűncselekmények elkövetőit.

Néhány francia bíróság túlságosan szűken értelmezte a nürnbergi szabályokat, amikor azokat a náci időszakban elkövetett bűncselekményekre alkalmazta. Ezzel kapcsolatban a legismertebb francia ügyek a Klaus Barbie és a Paul Touvier ügyében hozott ítéletek (egyik esetben sem merült fel az univerzális joghatóság alkalmazása). Barbie és Touvier ellen egy 1964-es francia törvény alapján folyt eljárás, amely kimondja, hogy az ENSZ 1946-os határozatában meghatározott emberiség elleni bűncselekmények nem évülnek el, „tekintetbe véve a nürnbergi Statútum meghatározását az emberiség elleni bűncselekményekről”. A francia Cour de Cassation a Barbie-ügy-

ben úgy értelmezte a nürnbergi szabályokat, hogy az emberiség elleni bűncselekmények elkövetőinek „egy elnyomó politikai ideológia alapján álló állam” nevében kell elkövetniük a bűncselekményt.

Az „elnyomó állam” követelménye alapvető fontosságúnak bizonyult a Touvier elleni eljárásban, aki a Vichy-kormány katonai rendőrségének volt a tagja. Egy francia fellebbviteli bíróság azt állapította meg, hogy a Vichy-féle állam nem felel meg az „elnyomó állam” kritériumainak. Anélkül, hogy hatályon kívül helyezte volna ezt a döntést, a Cour de Cassation megállapította, hogy az „elnyomó állam” követelménye az egyik vádpont tekintetében teljesült, mivel ebben az esetben Touvier a Gestapo ösztönzésére járt el. Meg kell még jegyeznünk, hogy az 1990-es évek elején elfogadott francia szabályozás megszüntette az „elnyomó állam” követelményét.

Ezek az esetek azt mutatják, hogy a nemzeti bíróságok könnyebben képesek alkalmazni a nemzetközi humanitárius jogot, ha az félreérthetetlenül a belső jog része. Ha ezzel szemben a bíróságoknak olyan nyitott szerkezetű jogszabályokat kell értelmezniük, mint például az az 1987-es rendelkezés, amely szerint a Kanadán kívül elkövetett emberiség elleni és háborús bűncselekmények esetében a kanadai joghatóságot akkor kell megállapítani, ha „a cselekmény vagy mulasztás időpontjában Kanada a nemzetközi jog szabályaival összhangban joghatóságot gyakorolhatott volna a cselekmény vagy mulasztás tekintetében”, akkor a bírók hajlamosak szűken értelmezni hatáskörüket.

A bizonytalan jogszabályok csak megerősítik a bírók ösztönös óvatosságát a helyi törvények külföldi vádlottak külföldi cselekményeire való alkalmazásával szemben. Ahogy Michael Kirby, az ausztrál Legfelsőbb Bíróság tagja mondja, a bírók természetesen kétkednek annak törvényességében, amikor „súlyos bűncselekmények tényállásaiba erőszakolnak olyasvalamit, ami számukra más hatóságok és bíróságok joghatósága alá tartozónak tűnik”. Ezért aztán „világos törvények hiányában” a nemzeti bíróságok saját hatáskörükben is kétkednek, ha az univerzális joghatóságot kellene alkalmazni. A feltehetően univerzális joghatóság alá eső bűncselekmények homályos meghatározásai csak megerősítik a bírók óvatosságát. Ahogy Kirby bíró fogalmaz, „a jelzett bűncselekmények egy része rosszul van meghatározva, mind anyagi jogi, mind eljárásjogi szempontból”.

Habár Kirby bíró megjegyzései kétségtelenül sok – ha nem a legtöbb – nemzeti bíró véleményét tükrözik, több ország bírósága mégis magabiztosan értelmezte a nemzetközi humanitárius jog bonyolult kérdéseit, különösen az utóbbi években. Például még mielőtt a volt Jugoszlávia területén működő Nemzet-

közi Törvényszék fellebbviteli tanácsa megállapította volna, hogy a nemzetközi hadijog megsértése nem nemzetközi fegyveres konfliktusok során is nemzetközi bűncselekmény, német és svéd bíróságok ugyanezzel az úttörő következtetésre jutottak.

C) A nemzeti jogok eltérései

A nemzetközi humanitárius jog alkalmazását gátló másik tényező, hogy a nemzeti jogok nagyon eltérően határozzák meg a nemzetközi jogból származó bűncselekményeket. Egyes államok a nemzetközi bűncselekményeknek azokat a meghatározásait fogadták el, amelyeket az általuk aláírt nemzetközi szerződések vagy a nemzetközi jog más forrásai tartalmaznak, mások viszont nemzeti törvényeikben részletesen meghatározták a bűncselekményeket. Amint azt az előző részben kifejtettük, ha a hazai jog a bűncselekményekre csak úgy utal, mint a nemzetközi jog által meghatározott emberiség elleni bűncselekményekre, akkor a nemzeti bíróságok egyedi jogértelmezése csak súlyosbítani fogja az államok közti eltéréseket az adott nemzetközi bűncselekmény értelmezésében.

Ezeknek az eltéréseknek az egyik hatása az, hogy az államok esetleg nem lesznek képesek elérni olyan személyek kiadatását, akiket ügyészeik vagy vizsgálóbíróik a nemzetközi humanitárius jogot alkalmazó nemzeti törvény szerinti bűncselekmények elkövetésével vádolnak. Sok állam a kettős inkrimináció elvét követi: a területükön tartózkodó személyek közül csak azokat adják ki, akiket olyan bűncselekmény elkövetésével vádolnak, amely mind a saját, mind pedig a kiadást kérő állam törvényei szerint bűncselekmény. Ez azt jelenti, hogy ha egy állam például a népiártást egyedi módon értelmezi, akkor képtelen lesz elérni azt, hogy egy másik állam kiadja neki azt a személyt, akit népiártással vádol.

Ez a probléma merült fel 1998-ban, amikor a nemzetközi humanitárius jog Chilében történt megsértéseinek ügyében nyomozó Baltazar Garzón spanyol vizsgálóbíró Augusto Pinochet volt chilei államfő kiadását kérte az Egyesült Királyságtól, ahol ez utóbbi éppen tartózkodott. Habár Jack Straw, az Egyesült Királyság belügyminisztere engedélyezte a kiadási eljárás lefolytatását Pinochet ellen, az nem vonatkozott a népiártás és a terrorizmus vádjára. Straw nyilvánvalóvá tette, hogy az a cselekmény, amely miatt Garzón népiártással vádolta Pinochetet, nem képez kiadással járó bűncselekményt, mivel az nem felel meg a népiártás brit jog szerinti meghatározásának.

A Pinochet-ügy e részlete rávilágít egy súlyosabb problémára. Ha az államok kizárólag az univerzális joghatóság alapján kívánnak eljárni egy külföldi ál-

lampolgárságú személy ellen, hatáskörük csak a nemzetközi jog által meghatározott bűncselekményekre terjed ki. Saját jogukban az államok természetesen a népirtásnak és más bűncselekményeknek szélesebb meghatározásait is elfogadhatják, ez azonban csak a saját területükön vagy saját állampolgáraik által elkövetett bűncselekményekre vonatkozik. Abban az esetben viszont, ha az államok olyan bűncselekmények elkövetését kívánják megbüntetni, amelyeket külföldiek követtek el külföldiek sérelmére egy másik országban, törekvésük csak annyiban törvényes, amennyiben a nemzeti joguk szerinti vádak megfelelnek a nemzetközi jognak.

Ez a szabály szigorúan értelmezve arra korlátozza a nemzeti jogalkotást és a nemzeti bíróságok tevékenységét, hogy az univerzális joghatóság fejlődéséhez csak annyival járuljanak hozzá, amennyivel a nemzetközi szokásjog más területeinek fejlődéséhez szoktak. Éppen az államok gyakorlatában szoktak feltűnni az első jelei annak, hogy a nemzetközi szokásjog bevett szabályaiból egy új norma fejlődik ki. Az utóbbi idők fejleményeinek fényében nem tűnhet bölcs dolognak a nemzeti jogalkotás és a nemzeti bíróságok lehetőségeit erre korlátozni: amikor a bajor és a svájci bíróságok úgy döntöttek, hogy a hadijog szabályainak súlyos megsértése nem nemzetközi fegyveres konfliktusban megalapozza az univerzális joghatóság alkalmazását országukban, és amikor a belga törvényhozás elrendelte az univerzális joghatóság alkalmazását ugyanezekre a bűncselekményekre, akkor ez vitatható eltéréseket jelentett a bevett jogtól. Más fejleményekkel együtt azonban ezeknek az országoknak a jogfejlődése elősegítheti a nemzetközi humanitárius jog megújulását, amit más államok is széleskörűen támogatnak. 1995 végén a volt Jugoszlávia területén működő Nemzetközi Törvényszék fellebbviteli tanácsa is megállapította, hogy a hadijog súlyos megsértése nem nemzetközi fegyveres konfliktus során nemzetközi bűncselekmény. Ezt a döntést aztán megerősítették azok a diplomaták is, akik a Római szerződés tervezetét készítették, amely tervezet a hadijog nem nemzetközi fegyveres konfliktus során történő súlyos megsértését a Nemzetközi Büntetőbíróság joghatóságának keretében szabályozná.

Azonban még nincs valódi konszenzus a tekintetben, hogy egy adott bűncselekmény univerzális joghatóság alá tartozik-e. Ezért a nemzetközi bűncselekménynek még nem minősülő büntettek univerzális joghatóság alá vonása helyett az államok számára előnyösebb lehet más módon kifejezni a jelenlegi jog kiterjesztésére irányuló szándékukat. Számos módon elősegítheti egy állam az univerzális joghatóságra vonatkozó nemzetközi szokásjog fejlődését, például úgy, hogy olyan szerződéseket ír alá, amelyek kifeje-

zetten rendelkeznek az univerzális joghatóságról.

Visszatérve a nemzetközi humanitárius jogot adó nemzeti jogok különbségeire, a korábban kifejezett okok miatt kívánatos lenne, ha az államok igyekeznének elérni meghatározásaik összehangolását. Egyéb előnyei mellett ez megkönnyítené a kiadatási eljárások lefolytatását azok között az országok között, amelyek a kettős inkrimináció elvét követik.

Az Európai Közösségek Bizottsága 2001. szeptember 19-én hasonló megfontolásokból tett javaslatot a tanácsnak egy terrorizmus elleni irányelv meghozatalára. Az irányelv, amely elfogadása esetén kötelező az EU-tagállamokra, felsorolja a terrorista jellegű bűncselekményeket, és kötelezi a tagállamokat, hogy jogukban büntessék ezek elkövetését. Az ugyanazon a napon elfogadott másik javaslat európai elfogatóparancs bevezetését irányozza elő, amely az Európai Unión belül a kiadás helyébe lép, ezzel elősegítve a feltételezett elkövetők tagállamok közötti átadását.

Vajon lehetséges és szükséges-e valami hasonló megoldás a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekmények esetében? A nemzetközi egyezmények jelenleg is meghatározzák a népirtást, a kínzást és a háborús bűncselekményeket, továbbá a nem nemzetközi fegyveres konfliktus során elkövetett háborús bűncselekmények és a népirtás kivételével kötelezően előírják az univerzális joghatóság alkalmazását. Habár e definíciók eléggé homályosak, a Ruanda és a volt Jugoszlávia területén elkövetett bűnöket vizsgáló Nemzetközi Törvényszékek joggyakorlata hasznos, bár nem elégséges tisztázást nyújt. Noha az 1948-as egyezmény népirtás-meghatározását sokan bírálják, az általánosan elfogadott, és módosítások nélkül épült be mindkét Nemzetközi Törvényszék, valamint a Nemzetközi Büntetőbíróság alapokmányába.

A legnyilvánvalóbb joghézag az emberiség elleni bűncselekmények meghatározásával kapcsolatos. Habár az emberiség elleni bűncselekményekkel számos nemzetközi egyezmény foglalkozik, egyik sem nyilvánítja azokat olyan nemzetközi bűncselekményekké, amelyek gyanúsítottjaival szemben az államok kötelesek eljárni vagy azokat kiadni, továbbá az egyezmények meghatározásai is eltérők. Ennek következtében az államok különösen vonakodnak olyan törvényeket elfogadni, amelyek feljogosítanák bíróságait, hogy büntessék az emberiség elleni bűncselekményeket. Az említett kanadai és francia jogesetekkel kapcsolatos vita pedig azt mutatja, hogy ha az államok büntetik is az emberiség elleni bűncselekményeket, bíróságaiknak nagy nehézséget okoz, hogy megállapítsák ezek tényállási elemeit. Ezért ha a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekményekről szóló új szerződés megkötésére kerül sor, annak

mindenképpen tartalmaznia kell az emberiség elleni bűncselekményekről szóló megállapodást.

Azonban a belátható jövőben az államok erőfeszítései minden bizonnyal a jogharmonizációnak a Nemzetközi Büntetőbíróság keretében való erősítésére fognak irányulni. Mint azt már említettük, az utóbbi időben sok állam fogadott el olyan jogszabályokat, amelyekkel végrehajtják a Római szerződésben foglalt kötelezettségeiket, más országokban pedig éppen most zajlik a jogalkotás. Néhány állam szinte beépítette a Római szerződés meghatározásait saját jogába, mások viszont csak hivatkoznak e meghatározásokra. További tisztázásra kerül sor az Előkészítő Bizottság ülésein. Az Előkészítő Bizottságot a Római szerződést elfogadó 1998-as konferencia után alapították. Egyéb teendői mellett az Előkészítő Bizottság dolgozza ki a Római szerződésben meghatározott bűncselekmények tényállási elemeit.

Eközben kialakult a különböző joghatóságú bíróságok egymás közötti kommunikációja is, ami nagyban segíti a jogharmonizációt. A nemzetközi humanitárius jogot alkalmazó nemzeti bíróságok nemzetközi, regionális és más országban működő bíróságok joggyakorlatára támaszkodnak. Az a nevezetes brit döntés például, mely szerint a kínzással kapcsolatos egyes vádpontok alapján Pinochet kiadható Spanyolországnak, hivatkozott a balkáni bűnököt vizsgáló Nemzetközi Törvényszék és az Emberi Jogok Európai Bíróságának döntéseire, valamint olyan országok bíróságainak határozataira, mint az Egyesült Államok, Németország és Izrael.

Ezzel együtt is kívánatos volna azoknak a nemzeti szabályozásoknak a nagyobb fokú harmonizációja, amelyek az univerzális joghatóság alkalmazását rendelik el a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekményekre. Kiegészítendő a Nemzetközi Büntetőbíróság Előkészítő Bizottságának ülésein kialakuló folyamatokat, az államoknak közös felfogást kellene kialakítaniuk az emberiség elleni bűncselekményekkel kapcsolatban, hasonlóan az Európai Unió terrorizmussal kapcsolatos erőfeszítéseivel. Ezek az erőfeszítések ölthetnék egy szerződés formáját is, de akár nem kötelező jellegű alapelvek széles körű elfogadása is növelné az összhangot.

A Nemzetközi Büntetőbíróság felállítása után az aláíró államok fontolóra vehetnék egy olyan kiegészítő jegyzőkönyv csatolását a Római szerződéshez, amely felállítana egy kiegészítő tanácsot a bíróság mellett. E testület véleményeivel segíthetné azoknak a nemzeti hatóságoknak a munkáját, amelyek megpróbálják tisztázni a népiirtás vagy a háborús és emberiség elleni bűncselekmények elemeit. E törekvéseket nagyban segítené olyan nemzetközi konferenciák szervezése, amelyekre azon országok jogalkotóit és

jogászeit hívnák meg, ahol már léteznek a nemzetközi humanitárius jog előírásait alkalmazó jogszabályok. Az ő tapasztalataik és véleményük hatékonyabbá tehetné a nemzeti jogok összehangolására irányuló nemzetközi erőfeszítéseket.

D) Mentességek

A nemzetközi humanitárius jog megsértése miatt potenciálisan büntetőeljárás alá vonható személyek közül sokan hivatalos tisztségükből eredően mentesülnek az eljárás alól, vagy legalábbis ezt feltételezik róluk. Egy az érvényes mentességekről szóló – nyilvánvalóan téves – bírói ítélet arra készítette az Egyesült Államokat, hogy lemondjon a büntetőeljárás lefolytatásáról egy olyan személy esetében, akivel szemben a kínzás elleni egyezmény szerint az eljárás lefolytatásának vagy kiadatásnak lett volna helye.

2000 márciusában két amerikai emberi jogi szervezet értesítette az Egyesült Államok hatóságait, hogy a közismert kínváltató, Ricardo Tomás Anderson Kohatsu perui őrnagy Washingtonban tartózkodik. Az egyik szervezet írta le a történeteket: „2000. március 9-én [...] az FBI őrizetbe vette Anderson Kohatsut a houstoni repülőtéren, amikor éppen fel akart szállni a repülőgépre, hogy visszatérjen Peruba. A Külügyminisztérium véleménye szerint azonban diplomáciai mentesség alatt állt, ezért szabadon bocsátották, ő pedig gyorsan elhagyta az országot.”

Kohatsu G-2 vízummal érkezett az Egyesült Államokba mint Peru különleges céllal az Amerikai Államok Szervezetéhez (OAS) akkreditált képviselője, hogy Peru javára tanúskodjék az OAS egyik szerve, az Emberi Jogok Amerika-közi Bizottsága előtt. Sem az Egyesült Államok törvényei, sem az OAS központjának befogadásával kapcsolatos szerződéses kötelezettségei nem biztosítottak mentességet Kohatsu őrnagnak.

Noha a Kohatsu-ügyben egy viszonylag világos szabály hibás alkalmazásáról volt szó, a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekmények tekintetében általában bizonytalan a hivatalos mentességek köre. A Lordok Háza fellebbviteli bizottságának a Pinochet-ügyben hozott 1999. március 24-i döntése (Pinochet III) kulcsfontosságú volt a korábbi szabályozás megbolydításában, hiszen megállapította, hogy Augusto Pinochet, a korábbi chilei államfő az Egyesült Királyság területén nem teljes mértékben mentesül a büntetőeljárás alól. Lord Browne-Wilkinson, a Pinochet-ügy irányadó véleményének szerzője így foglalta össze a döntés lényegét:

„Ha Pinochet szenátor nem jogosult mentességre a kínzásokkal kapcsolatban, [...] akkor ez lesz az első alkalom, [...] hogy egy nemzeti bíróság nem fogadja el egy jelenlegi vagy volt államfő mentességét azon az alapon, hogy bizonyos nemzetközi bűncselekmé-

nyek esetében nem létezik mentesség.” Bár a döntés az addigi szabályozástól radikálisan eltért, a lényegét illetően meglehetősen szűkre szabott volt: Pinochetet csak a vádpontok egy kis része, mégpedig az 1988. december 8-a után történt kínzások elkövetése tekintetében vonták ki a mentesség alól, ugyanis Spanyolország, Chile és az Egyesült Királyság azon a napon ratifikálta a kínzás elleni egyezményt. A lordok döntésében, miszerint Pinochet e vádpontokkal kapcsolatban nem hivatkozhat mentességre, az volt a döntő, hogy a kínzás elleni egyezmény első cikkelye úgy definiálja a kínzást, mint „olyan cselekményt, amellyel különböző okokból szándékosan éles testi vagy lelki fájdalmat vagy szenvedést okoznak, ha az ilyen fájdalmat vagy szenvedést közfeladatot ellátó személy, hivatalos minőségben eljáró más személy, vagy ilyen személy kifejezett vagy hallgatóságos ösztönzésére, vagy ennek hozzájárulásával bárki más okozza”. Ennek alapján a lordok többsége úgy gondolta, hogy a kínzás elleni konvencionak semmi értelme nem volna, ha az államfők hivatalos tisztségük mögé rejtőzve elkerülhetnék a büntetőeljárást.

Valószínűnek tűnik, hogy a kínzás tekintetében a többi állam is követni fogja a londoni döntést, legalábbis azok az államok, amelyek elfogadták a kínzás elleni egyezményt. Egyes államok feltehetően azt is meg fogják vizsgálni, hogy más nemzetközi bűncselekményekkel kapcsolatban hivatkozhatnak-e a volt tisztségviselők mentességükre.

Manapság a legvitatottabb kérdés azonban az, hogy vajon *jelenlegi* államfők, diplomaták és más hivatalos személyek hivatkozhatnak-e hivatalukból eredő mentességükre a büntetőeljárás alól, ha őket más államok bíróságai előtt a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekményekkel vádolják. Emberi jogi szervezetek, jogtudósok, és láthatólag az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága (ILC) is azon az állásponton vannak, hogy a nemzetközi bűncselekmények esetében nincsen mentesség, még a nemzetközi jogban egyébként számos mentességet élvező jelenlegi államfőknek, diplomatáknak és más hivatalos személyeknek sem. Véleményük alátámasztására idézik a nürnbergi és tokiói megállapodásokat, melyek szerint a vádlott hivatalos tisztsége (ideértve az államfői tisztséget is) nem menti fel őt a büntetőjogi felelősség alól. Mások, köztük az összes olyan brit bíró, akitől szakvéleményt kértek Pinochet kiadatási ügyében, úgy vélik, hogy a hivatalukban lévő államfők mentesülnek az eljárás alól, kivéve, ha államuk lemondott a mentességről, és az eljárást nemzetközi bíróság előtt folytatják. Sokak szerint a diplomaták ugyanilyen mentességet élveznek, miközben e tevékenységüket gyakorolják.

A nemzetközi jog terminológiájában kulcsfontosságú az a különbség, amely a materiális mentesség

(ami egy bizonyos cselekményre vonatkozik) és a személyes mentesség (ami a személy hivatalos pozíciójából ered) között fennáll. Még ha nem is létezik materiális mentesség olyan nemzetközi bűncselekményekre, mint a kínzás, a hivatalos személy akkor is hivatkozhat személyes mentességére, ameddig a tisztségét viseli. E különbségtétel teszi lehetővé, hogy az államfőknek, diplomatáknak és egyéb kormányzati tisztségviselőknek feladataik teljesítése közben ne kelljen tartaniuk a külföldi büntetőeljárásoktól. Ezzel szemben hivataluk megszűnésével az embertelen bűncselekményekre vonatkozó mentességük is megszűnik. E felfogás szerint a személyi alapú nemzetközi mentesség csak úgy törhető át, ha az egységes nemzetközi közösség nemzetközi bíróságot állít fel, vagy az arra jogosult állam lemond a mentességről.

Pontosan ezt a kérdést érintette az a nemzetközi elfogatóparancs, amelyet 2000. április 11-én egy belga vizsgálóbíró bocsátott ki Abdulaye Yerodia Ndombasi, a Kongói Demokratikus Köztársaság akkori külügyminisztere ellen, mégpedig „a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények” miatt. 2000. október 17-én a Kongói Demokratikus Köztársaság eljárást indított a Nemzetközi Bíróságon Belgium ellen, többek között arra hivatkozva, hogy Belgium megsértette „egy szuverén állam külügyminiszterének diplomáciai mentességét”. Habár a Nemzetközi Bíróság elutasította az ideiglenes intézkedésre irányuló kongói kérelmet, az ügy törlésére vonatkozó belga indítványt sem fogadta el. Időközben a belga kormány jelezte a Nemzetközi Bíróságnak, hogy az ügyre vonatkozó szabályozást felül fogja vizsgálni.

IV. POLITIKAI AKADÁLYOK

A) Területi és a passzív személyiségi elven alapuló joghatóság

Nem meglepő, hogy a nemzetközi humanitárius jog területi elvű alkalmazásával (amikor tehát annak az országnak a bíróságai ítélik meg, ahol a cselekmény történt) kapcsolatos politikai akadályok leginkább azokban az országokban merültek fel, ahol maga a kormányzat is felelős az atrocitásokért, és tisztviselőit is képes megvédeni a büntetőeljárástól; illetve azokban az országokban, ahol a kormányzat nem elég erős ahhoz, hogy az elkövetőket bíróság elé állítsa. Ezek azok a körülmények, amelyek fennállása igazolja a kivülálló államok által lefolytatott büntetőeljárásokat.

A legtöbb állam nem szívesen jár el olyan bűncselekmények ügyében, amelyek határain kívül történtek, kivéve, ha az áldozatok vagy az elkövetők állampolgárai. Amint Gary Brass megjegyezte, a törté-

nelem folyamán az államok hajlandósága háborús bűncselekményekkel foglalkozó bíróságok felállítására, illetve az ezek előtti vádemelésre egyenesen arányos az áldozatok között található saját állampolgárok számával. Ehhez hasonlóan, az államok egészen az utóbbi időkig főképp akkor kívántak területen kívüli joghatóság alapján eljárni a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekmények ügyében, ha az áldozatok vagy az elkövetők saját állampolgáraik voltak. Ilyenkor a joghatóság ugyanúgy alapulhatott az univerzalizáción, mint más jogalapon. Az univerzális joghatóság tehát sokkal inkább egy kiegészítő jogalapot jelentett, mint a büntetőeljárás egészének központi elemét.

B) Univerzális joghatóság

Az államok gyakran több veszélyét látják annak, ha bíróságaik alkalmazják az univerzális joghatóságot, mint előnyét. Ezzel kapcsolatban hasznos, ha összehasonlítjuk az univerzális joghatóság alkalmazását megalapozó okokat a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekményekre, illetve a kalózkodásra.

Abban az időben, amikor a kalózkodás a tengeri útvonalak biztonságát veszélyeztette, az államoknak jó okuk volt biztosítani azt, hogy bármelyik állam le tudja tartóztatni és meg tudja büntetni a gonosztevőket. Legkésőbb a 18. század végére ez már semmiféle ellenintézkedést nem váltott ki. Habár téves az az elképzelés, hogy a kalózkodás elveszítették volna jogukat az államok által nyújtott védelemre, ez a közkeletű tévhit mégis rávilágít egy fontos politikai tényre: az államok nemigen tiltakoztak, ha egy másik ország megbüntette kalózkodó állampolgáraikat. Ezenfelül a kalózkodó általában nem voltak hivatalos személyek. Így hát, ha egy állam az univerzális joghatóság alapján megbüntetett egy kalózt, azt más államok ritkán vagy egyáltalán nem tekintették szuverenitásuk megsértésének. Ezzel szemben ha egy állam a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekményekre nézve gyakorolja az univerzális joghatóságot, az szinte természetesen ingerli a másik államot. Habár a háborús és emberiség elleni bűncselekményeket, valamint a népiártást nem csak hivatalos személyek követhetik el, mindazonáltal e bűncselekmények legtöbbször állami tevékenységet is magukban foglalnak.

A kínzásnak mint nemzetközi bűncselekménynek kifejezetten tényállási eleme az állami tevé-

kenység. A nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekményekkel kapcsolatos, az univerzális joghatóságon alapuló eljárásokban gyakori, hogy egy ország bírósága egy másik szuverén állam hivatalos személyeinek tettei felett ítélkezik. Akármilyen hangzatosan is bizonygatják a diplomaták a nemzet elkötelezettségét a globális igazságszolgáltatás mellett, ha saját tisztviselőik kerülnek egy másik állam bírósága elé, a kormányok nem üdvözlik a büntetlenség végét, hanem inkább a szuverén immunitásra hivatkoznak. A Pinochet utáni Chile Eduardo Frei vezette kormánya is határozottan tiltakozott, amikor 1998-ban a brit hatóságok letartóztatták Augusto Pinochetet, annak ellenére, hogy Chile elfogadott egy olyan egyezményt, amely minden államot feljogosított arra, hogy büntetőeljárást indítson a kínzással gyanúsított személyekkel szemben, és Pinochettel szemben is a kínzás volt az egyik fő vád.

Ezenfelül sok kormány attól is tart, hogy ha bíróságaik büntetőeljárást folytatnak külföldi hivatalos személyek ellen, az saját vezetőiket is kiteszi a büntetőeljárás veszélyeinek, ha külföldre utaznak.

A tartózkodás e szokásos okai mellett az államoknak újabb okai is vannak az óvatosságra, mégpedig a diktatúrából a demokrácia felé tartó országokban tapasztalható fejlemények. Ezek fényében az univerzális joghatóságot megalapozó indokok túlságosan leegyszer-

A PINOCHET UTÁNI CHILE EDUARDO FREI VEZETTE KORMÁNYA IS HATÁROZOTTAN TILTAKOZOTT, AMIKOR 1998-BAN A BRIT HATÓSÁGOK LETARTÓZTATTÁK AUGUSTO PINOCHETET, ANNAK ELLENÉRE, HOGY CHILE ELFOGADOTT EGY OLYAN EGYEZMÉNYT, AMELY MINDEN ÁLLAMOT FELJOGOSÍTOTTA ARRRA, HOGY BÜNTETŐELJÁRÁST INDÍTSON A KÍNZÁSSAL GYANUSÍTOTT SZEMÉLYEKEL SZEMBEN, ÉS PINOCHETTEL SZEMBEN IS A KÍNZÁS VOLT AZ EGYIK FŐ VÁD.

rűsítőnek tűnnek. Amint azt már említettük, a kegyetlen bűncselekmények univerzális joghatóság alá helyezésének egyik fő indoka, hogy a külső igazságszolgáltatás ellensúlyozhatja azt a büntetlenséget, amit egy sikeres zsarnok élvez abban az országban, amely elszenvetde büntetteit. A büntetlenség megszüntetésének elve azonban nehezen egyeztethető össze az átmeneti igazságszolgáltatásának olyan kifinomult programjaival, mint amelyet például az apartheid utáni Dél-Afrikában dolgoztak ki. Az általános amnesztia helyett Dél-Afrikában létrehozták az Igazság és Megbékélés Bizottságát, amelynek több feladata is van. Egyik bizottsága jogosult egyénileg megkegyelmezni a politikai bűncselekmények elkövetőinek, de csak abban az esetben, ha meggyőződött arról, hogy az elkövető teljes mértékben beismerte bűnét. A bizottságnak ezenkívül készítenie kellett egy teljes körű jelentést az apartheid évtizedei alatt elkövetett emberi jog-sértésekről, valamint javaslatokat kellett tennie az áldozatok kárpótlására. Közismert, hogy a bizottságnak

sikerült áttörnie a tagadásnak azt a falát, amellyel sok dél-afrikai fehér vette körül magát az apartheid brutalitásában kapcsolatban. Habár a Dél-Afrikában évtizedeken át zajló jogsértések teljes körűen bizonyítottak, sok fehér dél-afrikai megbízhatatlannak tekintette a beszámolókat, amíg meg nem látta az elkövetőket, amint bevallják bűneiket az amnesztiabizottság előtt.

A dél-afrikai politika sikere ugyan nem teljes, jelzi azonban a büntetlenség elkerülése elvének határait, amely elv indokolja az univerzális joghatóság fennállását a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekményekre. Az alapelv mögött az az elképzelés áll, hogy az univerzális joghatóság létezése olyan esetekben szükséges, amikor az az állam, amelynek eredetileg fel kellene lépnie a bűncselekményekkel szemben, erre saját tehetetlensége vagy bűnössége miatt nem képes. Hibái ellenére a dél-afrikai kísérlet dicséretes próbálkozás volt arra, hogy elszámoljanak az országban történt bűncselekményekkel és helyreállítsák az apartheid áldozatainak méltóságát. Szintén nagyon fontos, hogy az átmenet igazságszolgáltatásának dél-afrikai programja széles körű nyilvános vitában született. Nem egy távozó kormányzat önérdékű rendeletét tükrözi, hanem egy új demokratikus állam alapos megfontolását.

Azok, akik az „átmenet igazságszolgáltatását” tanulmányozzák, azonnal látni fogják ennek jelentőségét. A tömeges kegyetlenségek másnapján a „mi legyen a bűnösökkel?” kérdés meghatározó jelentőségű abban a társadalomban, ahol a bűncselekmények történtek. Az elnyomó rezsimet követő kormányzatok úgy tekinthetik a büntetőtárgyalásokat, igazságtételi bizottságokat és az átmenet igazságszolgáltatásának egyéb formáit, mint eszközöket „egy olyan állandó és félreérthetetlen jelentőségű fal építésére, amely elválasztja az új rendszert és a régi zsarnokságot”. Az átmeneti igazságszolgáltatás programját rendszerint az új kormányzatot megalapozó aktusnak is szánják.

C) Amnesztia

Mindezekkel kapcsolatban az egyik legnehezebb kérdés, ami az univerzális vagy más, területen kívüli joghatóság gyakorlásával kapcsolatban felmerülhet, hogy a bíró (vagy más illetékes hatóság) megtagadja-e a joghatóság alkalmazását arra az amnesztiára tekintettel, amelyet annak az államnak a kormánya fogadott el, ahol a bűncselekmény történt.

A nemzetközi jogban az államok általában nem kötelesek elismerni más államok amnesztiatörvényeinek területen kívüli hatályát. Az amnesztiát nyújtó állam csak saját joghatóságát gyakorolja, tehát nem alkot nemzetközi jogot. Ha az amnesztia univerzális joghatóság alá eső bűncselekményekre is kiterjed, a

többi állam ettől még szabadon alkalmazhatja saját jogát a szóban forgó cselekményekre.

Ennél fontosabb, hogy bizonyos amnesztiák elmentésesek a nemzetközi joggal. Ez nyilvánvalóan áll az olyan általános amnesztiára, amely a kegyetlen bűncselekményekre vonatkozik, ha olyan állam nyújtja, amely tagja bizonyos emberi jogi szerződésnek, továbbá az amnesztia az államok nemzetközi szokásjogból eredő kötelezettségeivel is ellentétes lehet. Arról az elképzelt esetről, amelyben egy állam amnesztiájával mentesíti a kínzást elkövetőket, a volt Jugoszlávia területén elkövetett bűnöket vizsgáló Nemzetközi Törvényszék a következőket állapította meg: „Ha ilyen helyzet állna elő, akkor az általános elvet (amely tiltja a kínzást) és a vonatkozó szerződések előírásait sértő nemzeti szabályokat [...] a nemzetközi jog nem ismerheti el. A perlési joggal rendelkező esetleges áldozatok eljárását kezdeményezhetnek illetékes nemzeti vagy nemzetközi bíróság előtt, kérve, hogy a nemzeti szabályt nyilvánítsák ellentétesnek a nemzetközi joggal, illetve az áldozat indíthat kártérítésre irányuló polgári eljárást is külföldi bíróság előtt, indítványozva többek között, hogy a bíróság hagyja figyelmen kívül a nemzeti engedélyező szabályt. Ami azonban még ennél is fontosabb, hogy azok a kínzást elkövető személyek, akik a nemzeti szabály alapján jártak el vagy abból hasznot húznak, ennek ellenére nem mentesülnek a büntetőjogi felelősség alól, sem külföldi államokban, sem saját államuk későbbi rendszerében.” Hasonló megfontolásokból az univerzális joghatóságról szóló Princetoni alapelvek 7. cikke is kimondja: „Az amnesztia általában összeegyeztethetetlen az államok azon kötelezettségével, hogy biztosítják a [...] súlyos nemzetközi bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonását.”

Ha mégis feltételezzük, hogy egy állam bíróságának joga van eldönteni, hogy egy másik ország kínzásra vonatkozó amnesztiájának van-e területen kívüli hatálya, akkor vajon miként kell kezelnie ezt a problémát a külföldi bíróságnak? Az univerzális joghatóság klasszikus alapelveinek, a büntetlenség elkerülésének alapján a kívülálló bíróságnak a nemzeti amnesztia ellenére – sőt *annak következtében* – gyakorolnia kell joghatóságát. Az átmenet igazságszolgáltatásának programjait kidolgozó országokban összegyűlt tapasztalatok azonban arra utalnak, hogy ez a felfogás talán túl merev – a kívülálló országoknak akár még alkalmazkodniuk is kellene a nemzeti megbékélés politikájához.

Mindazonáltal jó okaink vannak arra, hogy megőrizzük azt az elvet, mely szerint a kegyetlen bűncselekményekre vonatkozó általános amnesztia nem hatályos külföldön, még akkor is, ha el lehet képzelni olyan különleges eseteket, amikor helyeselhetjük, ha

a vádló lemond a büntetőeljárásról. E tekintetben a Pinochet-ügy tanulsága az, hogy ha a spanyol és brit hatóságok a chilei amnesztia miatt nem járnak el a kínzási ügyekben, a chilei civil társadalom jelentős támogatástól esett volna el. Ezzel szemben a Chilén kívüli eljárások támogatták azt a kezdeményezést, hogy Chile jövőjét a múltjával való szembenézés által kell biztosítani.

Pinochet letartóztatása az Egyesült Királyságban mindenféleképpen megnövelte a hivatali ideje alatt elkövetett bűncselekmények elbírálásának lehetőségeit Chilén belül is. Természetesen a chilei társadalom már Pinochet angliai letartóztatása előtt jelentős előrelépést tett a bűncselekményekkel kapcsolatos elszámolásban. Ennek ellenére a Pinochet ellen Spanyolországban, Angliában és más országokban indult eljárások ténye felbolydította Chilét. Az a számos chilei, aki azt hitte, hogy a felelősség kérdésének további feszegetését a chilei politikai környezet nem viselné el, kénytelen volt felülvizsgálni álláspontját. Néhányan amiatt szégyenkeztek, hogy a Pinochet-éra áldozatai csak egy másik kontinensen reménykedhettek az igazságszolgáltatásban, ha egyáltalán reménykedhetnek. A chilei vezetők nemzeti büszkeségükben érezték sértve magukat, és bár korábban elfogadták Pinochet érinthetlenségét, megígérték, hogy a chilei bíróságok igazságot fognak szolgáltatni. Valóban, miután visszatért Chilébe, Pinochet ellen több mint kétszáz büntetővádat emeltek a chilei bíróságok előtt, bár egy 2001. júliusi ítélet azt állapította meg, hogy a nyolcvanöt éves volt elnök szellemileg alkalmatlan arra, hogy bíróság elé álljon, ami szinte biztosan kizárja az eljárások lefolytatását.

V. A JOGHATÓSÁGOK ÖSSZEÜTKÖZÉSE

Ha ugyanazokkal a bűncselekményekkel kapcsolatban világszerte több bíróság is eljárhat, akkor hogyan lehet közöttük dönteni? Tegyük fel, hogy a brit hatóságok Pinochetet egészségi állapota miatt nem minősítették volna alkalmatlannak a tárgyalások lefolytatására. Ebben az ellentmondásos helyzetben a brit hatóságoknak ki kellett volna adniuk Spanyolországban, amely ezt elsőként kérte? Vagy más európai országoknak, akik később kérték a kiadatását? Vagy esetleg Chilének, ha ott megkezdődtek a volt elnök elleni eljárások?

A) Az érdekek egyensúlya

Mivel a nemzetközi jog által elismert joghatósági alapok többsége egy meghatározott ország és a cselek-

mény közötti kapcsolatokon alapul, leginkább úgy lehet feloldani az összeütköző igényeket, ha meghatározzuk a joghatóság gyakorlására egyébként jogosult államok mindegyikének ehhez fűződő érdekeit. Általánosságban ezt az elvet követi az Egyesült Államok külkapcsolatokról szóló törvényének harmadik kiegészítése is.

Az univerzális joghatóság gyakorlása azonban kivételes eset a harmadik kiegészítés szerint. A kiegészítés ugyan nem indokolja meg ezt a felfogást, de feltehetően a nürnbergi jog alapelve húzódik mögötte: az emberiség alapvető törvényeit sértő bűncselekmények minden állam közös ügyei.

Habár az ebben az alapelvben megfogalmazott értékek érdekében néha kívülálló államoknak kell igazságot szolgáltatniuk a szörnyű bűncselekmények áldozatainak, a szóban forgó bűncselekményekkel lényegi kapcsolatban álló közösségek (ideértve az elkövetés helyének államszervezetét is) érdekei továbbra is fontosak. Az emberi méltóság alapértékét az szolgálja a legjobban, ha a tisztességes eljárást abban az országban folytatják le, amely elsődlegesen felelős a szörnyű bűncselekményekért, tehát általában az elkövetés helyének államában. A büntetlenség kultúrájának elutasításával vagy megszüntetésével az országon belüli igazságszolgáltatás képes a leginkább biztosítani, hogy az emberi jogokat a jövőben is tiszteletben tartják, *feltéve, hogy megvannak a tisztességes eljárás megfelelő garanciái.*

Az országban belüli igazságszolgáltatás emellett jobban elősegítheti a nemzet „felgyógyulását” a tömeges atrocitások után, mint a külföldi bíróságok által nyújtott. Ha törvényesen zajlanak, az országban belüli tárgyalások arra is inkább alkalmasak, mint a máshol lefolytatottak, hogy a tömeges atrocitásokat átélt társadalomban felkeltsék a „tulajdon” érzését. Ezért – ha csak nem kérdőjelezhető meg bíróságainak tisztessége – nyomatékosan támogatni kell az elkövetési hely szerinti állam igényeit.

Tegyük fel azonban, hogy a hiteles (és biztonságos) eljárás nem lehetséges az elkövetés helyének államában, valamint azt is tegyük fel, hogy több más állam is el kíván járni az elkövető ellen. Hogyan lehet az igényeknek ezt az összeütközését feloldani? Ha mindegyik állam jogrendszere megfelel a tisztességes eljárás nemzetközi követelményeinek, akkor a leghevesebb annak az államnak az igényét elfogadni, amelynek a legerősebb a kapcsolata a szóban forgó bűncselekménnyel. Mivel e megközelítés alapján rendszerint a vádlott és/vagy az áldozat állampolgársága szerinti állam lesz jogosult eljárni, ezért ez lényegében véve egy univerzalitáson túli elem figyelembevételét jelenti a kizárólag az univerzalitásra alapozott joghatósággal szemben. A bűncselekménnyel lényeg-

gi kapcsolatban álló államok igényeinek előnyben részesítése enyhítheti az univerzális joghatósághoz kapcsolódó „gőgöt”, ezáltal növelheti a más államokban zajló eljárások legitimitását. Ha tiszteletben tartjuk az állami szuverenitás örök érzékenységét, az univerzalizáción túli elem elősegítheti a kizárólag az univerzalizáció elvére alapozott joghatóság elfogadását. A gyakorlatban a feltételezett elkövetőt őrizetben tartó államra fog hárulni annak eldöntése, hogy gyakorolja-e joghatóságát vagy teljesíti-e annak az egy vagy több államnak a kérését, amelyek le kívánják folytatni a büntetőeljárást. Azonban nagyrészt hiányoznak azok a széles körben elfogadott elvek, amelyek irányíthatnák a fogva tartó állam döntését.

Az univerzális joghatóságról szóló Princetoni alapelvek a fent vázolt megközelítés egyik változatát tartalmazzák, jobban kidolgozva azokat a szempontokat, amelyek alapján dönteni lehet az államok versengő joghatósági igényei között. A 8. cikk szerint abban az esetben, ha egy személy felett egynél több államnak van joghatósága, vagy joghatóságát egynél több állam állítja, és annak az államnak a joghatóságát, ahol az adott személy őrizetben van, csak az univerzalizáció elve alapozza meg, ez utóbbi állam és igazságügyi szervei azon döntésüket, hogy az adott személy ellen lefolytassák-e a büntetőeljárást vagy kiadják őt, a következő szempontok együttes mérlegelése alapján kötelesek meghozni:

- (a) két- vagy többoldalú szerződéses kötelezettségek;
- (b) a bűncselekmény elkövetésének helye;
- (c) a kiadatást kérő állam és a feltételezett elkövető között fennálló állampolgársági kötelék;
- (d) a kiadatást kérő állam és az áldozat között fennálló állampolgársági kötelék;
- (e) bármilyen egyéb kapcsolat a kiadatást kérő állam és a feltételezett elkövető, a bűncselekmény vagy az áldozat között;
- (f) a kiadatást kérő állam büntetőeljárásának valószínűsége, jóhiszeműsége és hatékonysága;
- (g) a kiadatást kérő állam eljárásának tisztességesége és pártatlansága;
- (h) a felek, a tanúk, valamint a bizonyítékok hozzáférhetősége a kiadatást kérő államban;
- (i) az igazság érdekei.

Ahhoz, hogy igazán hatékony lehessen, ezt a felfogást az államoknak széleskörűen támogatniuk kell. Ezért kívánatos lenne, hogy az államok olyan döntést hozzanak (akár nemzetközi egyezmény formájában), amely hasonló elvek alapján szabályozná az univerzális joghatóság gyakorlását. Egy másik megoldás lehet kiegészítő jegyzőkönyvekkel ellátni az olyan nemzetközi humanitárius jogi egyezményeket, mint például a népiirtás elleni egyezmény, meghatározandó azokat a szempontokat, amelyek alapján az aláíró államok el-

dönthetik, hogy az eredeti egyezményt sértő bűncselekményekkel gyanúsított személyek ellen eljárjanak, vagy pedig kiadják őket. A Római szerződés, amint az majd a következő részből kitűnik, másfajta kereteket is adhat e tekintetben.

B) A nemzeti és a nemzetközi bíróságok közötti összeütközés

Egy olyan korban, amelyben a nemzeti bíróságok mellett nemzetközi és vegyes bíróságok is működnek, az ütköző igényeket rendezni kívánó alapelveknek figyelembe kell venniük a különböző *fajtájú* joghatóságok előnyeit. Mikor legyen például elsőbbsége egy nemzetközi bíróságnak egy nemzeti bírósággal szemben? Azon múlik, hogy *melyik* nemzeti bíróság kíván eljárni?

Mint azt említettük, a Nemzetközi Büntetőbíróság nem járhat el olyan vádlottal szemben, akinek ügyében egy joghatósággal rendelkező állam eljárása már folyamatban van, kivéve, ha az állam nem hajlandó vagy nem képes hitelesen lefolytatni a nyomozást vagy a bírósági eljárást. E megszorításnak hasznos hatása lehet: határozottan arra fogja ösztönözni az államokat, hogy üldözzenek olyan bűncselekményeket, amelyeket egyébként esetleg a tagadás és a hallgatás falával vettek volna körül. A nemzetközi eljárást megakadályozó nemzeti elbírálás ezenkívül biztosíthatja a szükséges politikai háttérrel a vezetőknek, hogy eljárjanak az ismert bűnök fő felelősei ellen.

Ilyen módon a Római szerződés megteremti a kellő egyensúlyt, legalábbis annyiban, hogy feloldja a Nemzetközi Büntetőbíróság és a bűncselekménnyel lényeges kapcsolatban álló államok igényei közötti összeütközést. Az NBB felállítása – bár nem gyengíti az állami felelősséget – megerősíti az áldozatoknak nyújtandó jogorvoslatra irányuló kormányzati erőfeszítéseket. Ugyanakkor a Nemzetközi Büntetőbírósághoz lehet fordulni, ha a nemzeti bíróságok nem járnak el.

Kevésbé egyértelműen szabályozza a Római szerződés azokat a helyzeteket, amikor egynél több állam kíván eljárni ugyanazon személy ellen. Úgy tűnik, az NBB nem járhat el, ha egy kívülálló állam indított büntetőeljárást valaki ellen, *kizárólag* az univerzális joghatóság elvére alapozva. Ez általában véve nem kívánatos. Általános vélemény, hogy az univerzális joghatóság mögött meghúzódó értékeket jobban szolgálja, ha egy nemzetközi bíróság jár el a nemzetközi közösség nevében, mint ha egy nemzeti bíróság járna el a saját nevében. Ezzel nem szeretnénk tagadni annak az értékét, amikor a nemzeti szervek szükség esetén felvállalják a felelősséget az emberiség alapvető törvényeinek érvényesítéséért. Azok az országok, ahol

már jelenleg is gyakorolják az univerzális joghatóságot a rettenetes bűncselekmények ügyében, mindenképpen jelentősen mélyítették a nemzetközi közösség elkötelezettségét a humanitárius jog iránt. A nemzeti bíróságok azonban egy adott politikai közösség keretein belül működnek, ezáltal a nemzetközi bíróságoknál esetleg kevésbé alkalmasak arra, hogy a *nemzetközi közösség nevében ítélkezzenek*.

Mindezek következtében tehát jó lenne, ha a Római szerződésben részes államok elfogadnának egy kiegészítő jegyzőkönyvet vagy legalább olyan irányelveket, amelyekben meghatároznák, melyik igényt kell előnyben részesíteni, ha egynél több állam kíván olyan személy ellen eljárni, aki egyébként a Nemzetközi Büntetőbíróság eljárása alá esne.

VI. A GYANÚSÍTOTTAK AZONOSÍTÁSA

Az utóbbi időben több kormányzat fokozott erőfeszítést tett, hogy azonosítsa azokat a külföldieket, akik feltehetően a nemzetközi humanitárius jogot sértő cselekményeket követtek el. Így tettek az emberi jogokkal foglalkozó civil szervezetek is. Közben a civil szervezetek igyekeztek elérni az elkövetők bíróság elé állítását, illetve az áldozatok polgári jogorvoslatát, a kormányzat a súlyos bűncselekményekért felelős külföldiek kiutasítására helyezte a hangsúlyt. Egy 1987-es kanadai jogszabály például kizárja mindazok befogadását, akik háborús vagy emberiség elleni bűncselekményeket követtek el, 1996-ban pedig a kanadai Állampolgársági és Bevándorlási Hivatalban létrehoztak egy jelen kori háborús bűncselekményekkel foglalkozó részleget, hogy felderítse korunk emberi jogokat sértő cselekményeinek elkövetőit. Egy új törvény azt is lehetővé teszi, hogy a kanadai bíróságok eljárjanak a háborús vagy emberiség elleni bűncselekmény elkövetésével gyanúsított személyekkel szemben, jelenleg azonban csak bizonytalan kezdeményezések irányulnak arra, hogy megfelelő tárcaközi szervezet és pénzügyi fedezet álljon rendelkezésre a 2000. évi háborús és emberiség elleni bűncselekményekről szóló törvény végrehajtására, valamint a vonatkozó jogalkotás is késik.

Mint az már említettük, az Egyesült Államok nem szívesen jogosítja fel bíróságait az univerzális joghatóság gyakorlására a nemzetközi humanitárius jogot sértő bűncselekményekkel szemben. A katonai igazságszolgáltatásról szóló törvényen kívül a kongresszus csak a kínzással kapcsolatban szabályozta a szövetségi bíróságok ilyen típusú joghatóságát. A 18/1994 U. S. C 2340 §-ának elfogadása megteremtette a jogalapját annak, hogy az Igazságügyi Minisztérium az uni-

verzális joghatóság alapján járjon el a kínzást elkövetőkkel szemben. A szövetségi törvények ennél szélesebb körben rendelkeznek a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények elkövetésével gyanúsított külföldiek és honosított állampolgárok kiutasításáról. A jelenlegi törvények azonban csak az emberi jogsértések néhány kategóriáját érintik. Az 1952-es bevándorlási és állampolgársági törvény 1978-as kiegészítése megtagadja a bevándorlási engedélyt mindazoktól, akik náci bűncselekményekben vettek részt. 1990-ben a kongresszus kiterjesztette ezt a rendelkezést a népirtásban való részvétellel gyanúsított személyekre. Az 1998-as nemzetközi vallásszabadságról szóló törvény szerint azok a külföldi kormánytisztviselők, akik az előző huszonnégy hónapban „a vallásszabadság különösen súlyos megsértésében” vettek részt, nem kaphatnak sem vízumot, sem pedig bevándorlási engedélyt az Egyesült Államokba. Az utóbbi években több jogalkotási kezdeményezés próbálta ezeket a szabályokat kiterjeszteni, és ezzel a más típusú emberi jogsértéseket elkövetők részére is megtiltani a bevándorlási engedély megadását, ám e kezdeményezéseknek nem sikerült átjutniuk a jogalkotási eljáráson.

A jogalkalmazás területén a náciizmussal kapcsolatos bűncselekmények elkövetőinek azonosítására irányuló erőfeszítések bizonyultak a legtartósabbaknak. 1979-ben az igazságügyminiszter megalapította a Különleges Nyomozó Irodát (OSI), amelynek „elsődleges feladata, hogy felderítsen, kinyomozzon, és szükség esetén kiutasítsa, állampolgárságtól való megfosztási vagy büntetőbírósági eljárást kezdeményezzen azon személyek ellen, akiket az Egyesült Államokba külföldiként befogadtak vagy akik ott állampolgárságot nyertek, ha ezek a személyek segítettek a náciikat bárki fajon, valláson, nemzetiségen vagy politikai véleményen alapuló üldözésében”. Habár ez a rendelkezés lehetővé teszi az Egyesült Államoknak, hogy eljárjon a náciizmussal kapcsolatos bűncselekményekkel vádolt külföldiekkel és honosított állampolgárokkal szemben, az Egyesült Államok törvényei nem rendelkeznek az e bűncselekményekkel kapcsolatos vádemelésről. Ezért az OSI fő tevékenysége a kiutasítási és az állampolgársági eljárások kezdeményezése.

1997 végén a Bevándorlási és Állampolgársági Szolgálat (INS) nemzetbiztonsági egységet alapított (NSU), amelynek feladata az INS olyan nyomozásainak koordinálása, amelyeket a bevándorlási és állampolgársági törvény üldözésről, terrorizmusról és kémkedésről szóló rendelkezéseinek feltételezett megsértése ügyében folytatnak. Az NSU 1998-ban kezdte el áttekinteni az emberi jogokat feltehetően megsértő személyek ügyeit, és azóta

nyilatkozatuk szerint „majdnem három tucat ember távozott”.

Az Egyesült Államokban működő civil szervezetek bírálják az amerikai törvényhozást, hogy nem tagadja meg a bevándorlási engedélyt a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények elkövetőitől, kivéve, ha nácizmussal kapcsolatos bűncselekményekről, népirtásról vagy vallási üldözésről van szó, és bírálják a jogalkalmazást is a létező törvények nem megfelelő végrehajtásáért. Az utóbbival kapcsolatban azonban egy mélyebb probléma is van: ha az Egyesült Államok politikája csak arra koncentrálódik, hogy megtagadja a bevándorlási engedélyt az elkövetőktől, anélkül, hogy ugyanakkora hangsúlyt fektetne a büntetőeljárás lefolytatásának biztosítására, akkor ezzel csökkentheti annak az esélyét, hogy a kegyetlen bűncselekmények elkövetéséért felelős személyeket valaha bíróság elé állítsák.

A nemzetközi humanitárius jogot rendkívül súlyosan sértő cselekmények ügyében tehát az Egyesült Államoknak vagy le kellene folytatnia az eljárást, vagy meg kellene próbálnia kiadni a gyanúsítottakat, ahelyett, hogy egyszerűen csak kiutasítja őket egy olyan országba, ahol valószínűleg nem járnak el velük szemben. Ha egyetlen más ország sem kérte a kiadást, akkor az amerikai hatóságoknak kapcsolatba kellene lépniük a bűncselekmény elkövetési államának, vagy adott esetben a joghatósággal rendelkező egyéb államnak az illetékes tisztségviselőivel és értesíteni őket, hogy a gyanúsított letartóztatásban van és kiadható. Végül pedig az Egyesült Államoknak összehangolt erőfeszítéseket kellene tennie, hogy azonosítsa és bíróság elé állítsa a kínzással gyanúsított személyeket, megfelelően a kínzás elleni egyezmény tagjaként

vállalt kötelezettségeinek, és hasonlóképpen kellene eljárnia az egyéb olyan bűncselekmények esetében is, amelyekkel kapcsolatban kötelessége a gyanúsítottakkal szembeni büntetőeljárás lefolytatása, vagy azok kiadása.

BEFEJEZÉS

E munkában számos olyan tényezőt azonosítottunk, amely megmagyarázza az államok elzárkózását a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények üldözése elől, különösen, ha azok egy másik állam területén történtek. Habár külön tárgyaltuk az eljárások lefolytatásának jogi, politikai és gyakorlati akadályait, megpróbáltuk nyilvánvalóvá tenni, hogy szétválaszthatatlanul összefonódnak: számos kormány gyanakvással tekint a jelenleg kialakulóban lévő, nemzetek feletti jogalkalmazásra, és a jogi és gyakorlati akadályok jó része e gyanakvás eredménye.

Olyan szabályokra lenne szükség, amelyek pontosan meghatározzák, hogy mikor kell nem nemzeti alapon alkalmazni az emberiség alapvető törvényeit. Rendkívül fontos lenne, hogy széles és mély konszenzus jöjjön létre ebben a kérdésben, és pedig nem kizárólag az emberi jogok szakértői, hanem az államok között. Addig pedig, ha nyilvánvalóan fennáll az elkövetők bíróság elé állításának kötelezettsége, az államoknak összehangoltabb erőfeszítéseket kellene tenniük, hogy azonosítsák az elkövetőket és biztosítsák ügyük pártatlan bíróság előtti tényleges elbírálását.

(Fordította: Müller Ákos)

Takács Péter

HOSTIS HUMANI GENERIS

A JOGHATÓSÁG ÉS A BÜNTETHETŐSÉG PROBLÉMÁI
A FINTA-ÜGYBEN

*Ó, megbocsáss, te vérsző földdarab,
hogy hentesidhez ily nyájias vagyok...
Shakespeare**

Közismert, hogy valamely állam személyek feletti büntető joghatósága öt elven alapulhat: a *területi* elven, amely a bűncselekmény elkövetésének helyéhez igazodik; az *aktív*, illetőleg a *passzív személyiség* elvén, amely egyfelől az elkövető, másfelől az áldozat állampolgárságát veszi alapul; a bűncselekmény által sértett érdekek *védelmének* elvén; végül az *egyetemes-ség* elvén.¹ Az egyetemes joghatóságot rendszerint azal igazolják, hogy bizonyos bűncselekmények, bárhol és bárki ellen kövessék is el azokat, minden állam érdekeit sértik, vagy ahogy Hugo Grotius fogalmazott: „az emberi nemet általában érintik”, illetve „bizonyos személyek vonatkozásában súlyosan sértik a természetjogot vagy a nemzetközi jogot”.² Hagyományosan e bűncselekmények körébe sorolták a tengeri kalózkodást és a szárazföldi banditizmus bizonyos formáit, később a rabszolga-kereskedelmet, manapság pedig a repülőgépet-eltérítést, a háborús és az emberiség elleni bűncselekményeket, valamint a népirtást.³

Az állam egyetemes büntető joghatósága két jellegzetes elméleti problémát vet fel. Az egyik az, hogy az egyezményekre épülő nemzetközi jogban csak néhány olyan megállapodás akad (igaz, ezek közé tartoznak például az 1949-es genfi konvenciók), amelyek kifejezetten rendelkeznek az egyetemes joghatóságról, vagy legalábbis egyértelműen így értelmezhetők. A másik, hogy milyen jogtechnikai megoldásokkal valósítható meg hatékonyan az, ha egy területi elvet követő állam bizonyos bűncselekmények vonatkozásában át kíván térni az egyetemességre.

Az 1980-as években három állam – Ausztrália, Kanada és az Egyesült Királyság – döntött úgy, hogy újonnan megalkotott *saját joga* alapján megbünteti azokat a területére menekült és állampolgárságot szerzett személyeket, akiket korábban elkövetett bűncselekmények miatt méltán neveznek az emberiség ellenségeinek (*hostes humani generis*). Mint kiderült, különböző jogelvi, szabályozási és jogdogmatikai szempontok

miatt ez korántsem egyszerű dolog. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos egyik – sajnálatos módon magyar vonatkozásokkal bíró – fiaskó, az úgynevezett Finta-ügy joghatósággal összefüggő problémáit elemzem.

A KANADAI JOG BÜNTETŐJOG-REFORMJA ÉS FINTA IMRE PEREI

A második világháború idején elkövetett háborús és emberiség elleni bűncselekmények miatti nemzetközi és nemzeti büntetőjogi felelősségre vonás első korszaka az 1960-as évek elején lezárult. Az Eichmann-pert követő mintegy másfél évtizedben nem került sor olyan – az igazság szolgálata szempontjából kiemelkedően fontos, nemzetközi visszhangot kiváltó vagy a nemzetközi büntetőjog fejlődése okán (ma már jogtörténeti vonatkozásban) figyelemre méltó – perekre, amelyek keretében a háborús embertelenségek elkövetőit állították bíróság elé. Az 1970-es évek második felében, különösen pedig az 1980-as évek folyamán mindazonáltal a különböző polgári és emberi jogi, illetőleg háborús bűnösök után kutató szervezetek gyakran rámutattak, hogy miközben háborús bűncselekmények büntetlenül maradtak, az elrejtőzött elkövetők ezrei békésen élik életüket, s nemcsak dél-amerikai, hanem az azoknál civilizáltabbnak tekintett nyugat-európai és észak-amerikai országokban, valamint Ausztráliában is. A bevándorlási politikája miatt sokan a náci „biztos menedékének” tekintett Kanadában elrejtőzött háborús bűnösök számára vonatkozó becslések néhány száztól néhány ezerig terjedtek.⁴

E helyzetre a kanadai kormánynak is reagálnia kellett; különösen azután, hogy Bob Kaplan parlamenti képviselő egyéni indítványként benyújtott törvényjavaslata (*private member's bill*) 1978-ban még a második olvasásig sem jutott el, Helmut Rauca kiadási ügyében⁵ pedig a bíróság 1982-ben azt állapította meg, hogy a hatályos kanadai jog szerint (ideértve a háborús bűnösökről szóló 1946. évi és a genfi egyezményeket becikkelyező 1970. évi törvényeket is) nincs

* William SHAKESPEARE: *Julius Caesar*, III. felvonás, 1. szín. Vörösmarty Mihály fordítása.

mód idegen állampolgárok kanadai bíróságok általi felelősségre vonására, amennyiben valamely háborús vagy emberiség elleni bűncselekményt idegen állampolgárok ellen külföldön követtek el. A kanadai kormány ezért bizottságot hozott létre (1985. február 7.) a Kanadában élő háborús bűnösök elleni jogi lépések lehetőségének vizsgálata és javaslatok tétele céljából. A bizottság, melynek elnöke Jules Deschênes bíró volt, 1986. december 30-án terjesztette elő jelentését. Ebben részint általános javaslatokat tett a jog reformját illetően, részint megnevezett huszonkilenc háborús és emberiség elleni bűncselekmény elkövetésével alaposan gyanúsítható, Kanadában élő személyt, hús esetében azonnali jogi lépéseket, kilencben pedig további vizsgálatot javasolva.

Mivel a kanadai büntetőjog a *szigorú területi hatály* elvét követte,⁶ a Deschênes-féle bizottság elsősorban a kiadatási jog módosítását, másodsorban a Büntető törvénykönyv (Btk.) kiegészítését, harmadsorban és utolsó megoldásként pedig az állampolgársági és a bevándorlási törvények módosítása mellett az állampolgárság visszavonását, illetve az országból való kitoloncolást javasolta.⁷ A kormány, módosítva a bizottság által kívánatosnak tekintett preferenciákat, elsősorban a Büntető törvénykönyv kiegészítését és a háborús bűnösök kanadai bíróságok elé állítását tekintette kívánatosnak. Ennek érdekében 1987. március 12-én törvénytervezetet terjesztett a parlament elé, amit az 1987. szeptember 16-án el is fogadott. Módosították továbbá az állampolgársági és a bevándorlási törvényt (1987. október 30.), lehetővé téve az állampolgárság visszavonását azok esetében, akik a bevándorlaskor megtévesztették a hatóságokat. A rendőrségen (*Royal Canadian Mounted Police*) speciális csoportot hoztak létre, melynek az volt a feladata, hogy vizsgálja ki a jelentésben említett háborús bűncselekményeket, valamint kellő bizonyíték esetén tegyen javaslatot a vádemelésre, illetve az állampolgárság visszavonására és a kitoloncolásra. A kiadatási törvényt nem módosították.

A Büntető törvénykönyv kiegészítésének⁸ az volt a lényege, hogy a háborús és az emberiség elleni bűncselekmények vonatkozásában feloldották a szigorú területi hatály elvét, amennyiben az e bűncselekményt képező magatartás az elkövetés idején a kanadai jog – érdemben tehát az 1927. évi Btk. – szerint is bűncselekménynek minősült volna. A kiegészítés legfontosabb rendelkezését a 7. § (3.71) bekezdése tartalmazta. Eszerint „aki akár e rendelkezés hatálybalépése előtt, akár azután olyan magatartást tanúsít vagy olyan mulasztást követ el Kanada területén kívül, ami háborús vagy emberiség elleni bűncselekménynek minősül, és ami, ha Kanadában követnék el, sértené Kanadának az elkövetés idején hatályos

törvényeit, az – e törvény vagy bármely más törvény rendelkezéseitől függetlenül – úgy tekintendő (*shall be deemed*), mint aki e magatartást vagy mulasztást az adott időpontban Kanada területén követte el, amennyiben (1) a magatartás vagy mulasztás idején (a) e személy kanadai állampolgár, illetőleg Kanada polgári alkalmazottja vagy katonai szolgálatában áll; (b) olyan állam polgára, illetőleg polgári vagy katonai alkalmazottja, amely Kanadával fegyveres konfliktusban áll, vagy (c) a magatartás vagy mulasztás áldozata kanadai állampolgár vagy olyan állam polgára, amely valamely fegyveres konfliktus során Kanada szövetségese; vagy (2) a magatartás vagy mulasztás idején Kanada az adott magatartás vagy mulasztás vonatkozásában a nemzetközi joggal összhangban joghatóságot gyakorolhatott volna felette, ha Kanadában tartózkodott volna, és a magatartás vagy mulasztás tanúsítását követően Kanadában tartózkodik.”⁹

Érdeemes megjegyezni, hogy a háborús és emberiség elleni bűncselekmények büntetésének lehetővé tétele végett a szigorú területi elvet alkalmazó országok törvényhozó szervei két lehetőség közül választhattak. Az egyik az, hogy *saját büntetőjogukban* a külföldi elkövetés ellenére is *üldözendőként* határozzák meg e cselekményeket (mint nemzetközi jogi bűncselekményeket), vagyis a nemzetközi jogi bűncselekményt mintegy *beemelik* a nemzeti büntetőjogba. E lehetőséget választotta Ausztrália 1988-ban.¹⁰ A másik – tulajdonképpen fikciót¹¹ alkalmazó lehetőség – szerint úgy teszik lehetővé e bűncselekményeknek a hazai jog keretei között való üldözését, hogy előírják: azok *úgy tekintendők*, mint amelyeket az adott ország területén követtek el. Ebben az esetben az e bűncselekménnyel vádolt személyek vádolhatók a „rendes” (nem háborús és nem emberiség elleni) bűncselekmények elkövetésével is. Ezt az utat választotta Kanada és Nagy-Britannia.¹² Az utóbbi megoldás két okból tűnhetett előnyösebbnek az előbbinél. Egyrészt kizárta a visszaható hatályú jogalkotás tilalmára hivatkozó kritika lehetőségét. Márpedig e tilalom – amint arra már a Deschênes-féle bizottság is felhívta a figyelmet – a kanadai jogban nemcsak elvi jellegű, hanem a jogok és szabadságok kanadai kartájában pozitív jogi megfogalmazást is kapott.¹³ Másrészt a fikciós megoldás jogdogmatikai szempontból is előnyösebbnek tűnhetett, hisz lehetővé teszi, hogy a bírók és az esküdtek a nemzetközi büntetőjog helyett az általuk jobban ismert nemzeti jog alapján és annak keretei között maradván ítélhessék meg az ügyet. Mint később kiderült, ezek az előnyök nem ellensúlyozták minden tekintetben e megoldás hátrányait.

A kiegészítés ezen kívül több eljárásjogi megkövetést is bevezetett: az eljárást a legfőbb ügyész engedélyéhez, illetve részvételéhez kötötte;¹⁴ rendelkezett

a követendő bizonyítási és eljárási szabályokról;¹⁵ az *in absentia* elítélt és büntetésüket ki nem állt személyek esetén pedig – a 7. § (6) bekezdés és a 607. § (6) bekezdés rendelkezéseivel – elvi jelleggel zárta ki az úgynevezett *double jeopardy*-ra való hivatkozás lehetőségét.¹⁶ A kimentési lehetőségeket illetően a vádlott a kiegészítés szerint hivatkozhat mind a nemzetközi, mind a kanadai jogban elfogadott mentesítő és enyhítő körülményekre.¹⁷ A 7. § (3.71) bekezdése alapján vádolt személy a nemzetközi és a kanadai büntetőjog alapján arra hivatkozhatott, hogy a katonai parancsnak engedelmeskedett (*military order defence*), a kanadai jog alapján pedig arra, hogy hivatalos személyként a jogot érvényesítette (*peace officer defence*, azaz „békebírói védekezés”). Egy harmadik kimentési lehetőség – az elkövetés helyén és idején a szuverén hatalom által *de facto* érvényesített jog előírásainak való engedelmeskedés – kapcsán a Finta-ügy szempontjából különösen fontos volt a kiegészítés 7. § (3.74) bekezdésének rendelkezése, mely elvileg felfüggesztette a 15. §-ban megfogalmazott kimentési lehetőséget.¹⁸

Az 1987. évi kiegészítés fontos – a Finta-ügy szempontjából jelentőséggel ugyan nem bíró, de a korabeli megoldásoktól (például az 1988-as ausztráliai *War Crimes Amendment Act* sokat vitatott szabályától, mely időben a második világháborúra, területileg pedig Európára korlátozta saját hatályát) különböző – eleme volt az is, hogy az e két bűncselekmény miatti felelősségre vonhatóságot sem időben, sem területileg nem kötötte a második világháborúhoz, bár megfogalmazott bizonyos korlátozásokat.¹⁹ Ennek alapján Kanadában elvileg felelősségre vonhatók a későbbi vagy jelenlegi háborúk során háborús és emberiség elleni bűncselekményt elkövető személyek is; bár ismereteim szerint ilyen perekre mindeddig nem került sor.

A jog reformját követő fél évtizedben két bírósági eljárást folytattak le: 1988-ban Torontóban bíróság elé állították a magyar Finta Imrét,²⁰ 1989-ben Ottawában pedig a fehérorosz Michael Pawlowskyt.²¹ A szlovák Stephen Reistetter ügye az ügyészi szakig jutott, vádemelésre végül nem kerül sor, s nem indult eljárás az Egyesült Államokból 1988-ban Montrealba települt Vladimir Sokolov ellen sem.²² Az egyetlen, ügyészi szempontból eredményesnek mondható kanadai jogi eljárás az volt, amelynek következtében egy vancouveri Szövetségi Bíróság (precedens értékűnek mondott, valójában azonban *contra legem* meghozott) döntése²³ alapján a holland Jakob Luitenst 1992-ben kiadták Hollandiának.

Finta Imre büntetőügyére két polgári pert²⁴ követően került sor. A büntetőügyet a kanadai bíróságok hat eljárás keretében tárgyalták. Az 1988. december 10-i vádemelést nyolc hónapig tartó tárgyalás előtti eljárás követte egy ontariói bíróságon (*Ontario Court*,

General Division), melynek célja a vád jogszerűségének tisztázása volt. Mindenekelőtt azt a kérdést kellett megválaszolni, hogy alkotmányosak-e a kanadai Büntető törvénykönyv háborús és emberiség elleni bűncselekményekkel kapcsolatos, 1987. évi kiegészítés szerinti rendelkezései. A bíró, Frank Callaghan szerint azok összeegyeztethetők A jogok és szabadságok kanadai kartájával, és Finta bíróság elé állítható.²⁵

Az elsőfokú tárgyalás Torontóban zajlott tíz hónapon át. A ügyet – a második világháború idején elkövetett háborús és emberiség elleni bűncselekmények miatti felelősségre vonások történetében először – *esküdtszék* bevonásával tárgyalták. Az esküdtszék tagjait (akik között két-két tanár, titkárnő, háztartásbeli, illetőleg állami hivatalnok, valamint egy-egy irodai alkalmazott, áruházigazgató, gyári munkás és technikus volt) egy 124 nevet tartalmazó listáról választották ki a vád és a védelem egyetértésével. A jelölt zsidó származása vagy bármely rokonának az internáló és koncentrációs táborokkal való bármilyen kapcsolata kizáró körülményt jelentett.²⁶ Az esküdtszék elnöke Stephanie Reilander lett, bíróként Archie Campbell járt el; a vádat Christopher A. Amerasinghe főügyész képviselte, Finta Imre védője Douglas H. Christie volt.

A vád szerint Finta 1944. május 16. és június 30. között parancsnoki minőségben részt vett 8617 zsidó származású személy szabadságtól való jogtalan megfosztásában (*unlawful confinement*), kirablásában (*robbery*), elhurcolásában (*kidnapping*) és meggyilkolásában (*manslaughter*). E cselekmények az 1944-ben hatályos 1927. évi kanadai Büntető törvénykönyv szerint bűncselekmények voltak. A vádirat ugyanakkor nyolc úgynevezett *alternatív vádpontot* fogalmazott meg. Eszerint 8617 zsidó származású polgári személy szabadságtól való jogtalan megfosztása egyben háborús, illetve (tekintettel például arra, hogy a kétezer főre tervezett szegedi gyűjtőtáborban nyolcezernél több személyt zsúfoltak össze, nem gondoskodva a megfelelő tisztálkodási és egészségügyi feltételekről) emberiség elleni bűncselekmény is. Ehhez hasonlóan a foglyok vagonokba kényszerítése az 1987 előtti kanadai büntetőjog szerint 8617 személy elhurcolásának minősül, az 1987. évi kiegészítés szerint pedig háborús, illetőleg emberiség elleni bűncselekmény (tudniillik az annak részeként meghatározott deportálást valószínűsítette meg). Mivel a bevonás körülményei (átlagosan 70–90 személyt kényszerítettek a kb. nyolcszor két méteres, összesen két vödörrel ellátott vagonokba, ahol az utazás során a deportáltaknak állniuk kellett a zsúfoltság miatt) több elhurcolt személy halálát okozták, ez a vád szerint az 1927. évi kanadai Büntető törvénykönyv alapján gondatlanságból elköve-

tett emberölés, annak 1987. évi kiegészítése szerint pedig emberiség elleni bűncselekmény.

A tárgyalás keretében 43 tanút, köztük 19 szemtanút hallgattak meg. A Magyarországról és Izraelből Kanadába utazott tanúk meghallgatása mellett a bíróság bizottságot küldött Budapestre és Szegedre, valamint Izraelbe, hogy az idős koruk miatt utazni képtelen tanúk vallomását videóra rögzítse, amit aztán a tárgyaláson vetítettek le. A tanúvallomások szerint Finta hangosbeszélőn naponta közzétette, hogy a foglyoknak be kell szolgálatniuk minden ingóságukat és értéküket, különben halállal lakolnak. Két tanú szerint személyesen felügyelte az értékek begyűjtését, két másik tanú szerint pedig a vasútállomáson ő irányította a foglyok vagonokba kényszerítését. Az egyik tanú szerint Finta személyesen törte le édesanyja botjáról az ezüst fogantyút és konfiskálta azt, egy másik tanú pedig azt a vádbeli állítást erősítette meg, hogy Finta parancsokat adott a csendőröknek, mikor azok a foglyokat a téglagyárból az állomásra kísérték.

A szemtanúk négy csoportba voltak sorolhatók. Az első csoportba tartozó hat tanú már a vád tárgyát képező cselekmények elkövetése előtt ismerte Fintát, és vallomásával azt tanúsította, amit a vádlott a téglagyárban és az állomáson mondott, illetve tett. A másodikba tartozó három tanú korábban nem ismerte őt, de úgy azonosította, mint aki a téglagyárban és az állomáson mondta, illetve tette a vád tárgyává tett cselekményeket. A harmadik csoportba sorolható három tanú korábban ugyancsak nem ismerte Fintát, de mások azonosítása alapján tanúsította, hogy bizonyos dolgokat tett, illetve mondott. Végül a negyedik csoportba tartozó nyolc tanú, aki nem ismerte őt korábban és nem is azonosította, azokról az eseményekről tanúskodott, amelyek a téglagyárban és az állomáson történtek. Minthogy néhány tanúvallomás azon alapult, amit a tanúnak mások mondtak (például az egyik esetben a tanúnak mások mondták, hogy a bevagonírozás irányítója Finta volt), ezért Campbell bíró az esküdteknek azt az iránymutatást adta, hogy a vallomásokat a személy azonosítása szempontjából ne vegyék figyelembe. A bizonyítási eljárás során ezen kívül bemutattak korabeli fényképeket, íráselemzést végeztek és a vádlottat ujjlenyomatokkal is azonosították. Meghallgattak továbbá számos szakértőt, többek között Randolph L. Brahamot,²⁷ a New York-i holokauszt-kutató intézet professzorát, M. Cherif Bassiounit, a nemzetközi büntetőjog kiváló ismerőjét és Révész T. Mihályt, a magyar jog történetének elismert szakértőjét.

A tárgyalást vezető bíró több vonatkozásban is meglehetősen különös módon járt el, ami a későbbi eljárások során sok vitára adott okot. Az egyik esetben például a bíróság *saját* bizonyítékként bevonta

a bizonyítási eljárásba két tanú (Balló és Kemény) videóra rögzített vallomását, valamint a gyűjtőtábor egyik túlélőjének (Dallos) a magyarországi tárgyaláson tett tanúvallomásáról készült jegyzőkönyvet. Eszerint Dallos, aki 1963-ban meghalt, Finta 1947-es szegedi tárgyalásán egy bizonyos Bodolay hadnagyról beszélt,²⁸ aki szerinte a szegedi zsidók deportálásának felelőse lehetett. Az esküdteknek adott útmutatásban Campbell bíró ehhez ráadásul hozzátette, hogy a bizonyíték a kanadai büntetőeljárás jog szempontjából ugyan „szóbeszéd” jellegűnek (*hearsay*) számít, ezért nem lenne szabad figyelembe venni, más bizonyítékokkal együtt azonban hozzájárulhat a vádlott felelőségének megállapításához a téglagyárban uralkodó viszonyok vonatkozásában. Egy másik esetben, nevezetesen az alternatív vádpontokat illetően a bíró azzal a megjegyzéssel igazította el az esküdteket, hogy jogilag veszélyes lenne a vádlottat csupán a „rendes” bűncselekményként értelmezett emberölésért elítélni (a vádirat egyébként két konkrét személyt nevezett meg, akik az utazás során veszítették életüket), mert – ahogy fogalmazott – a deportáltak halálának pontos okáról nem létezik orvosi bizonyíték.

Finta Imre – aki a kanadai emigráns szervezetek által összeadott százezer dolláros óvadék letétele után szabadlábban védekezett – mindvégig tagadta bűnöségét. Azt elismerte, hogy a vád tárgyát képező cselekmények idején és helyén jelen volt, de azt állította, hogy ott nem gyakorolt irányító hatalmat, mindenben jogszerűen járt el, s általában véve a német SS parancsainak kellett engedelmessé válnia. Elismerte továbbá, hogy részt vett az értékek begyűjtésében, ám azt állította: ezzel csupán az 1944-ben hatályos magyar jogszabályokat érvényesítette. E vonatkozásban a legfontosabb jogszabály az 1944. április 7-i 6163/1944. BM. *res.*, az úgynevezett Baky-rendelet²⁹ volt.

Finta védője igen változatos érvelési technikákat alkalmazott. Mindenekelőtt annak előtérbe állítására törekedett, hogy Magyarországon a zsidók ellenséges érülettel viseltettek a kormány iránt: örömmel fogadták a szovjet csapatok közeledtét, azt kívánták, hogy a magyar kormány elveszítse a háborút, s ezért veszélyt jelentettek a hadban álló államra. Párhuzamot vont továbbá a zsidó deportálások és a japán etnikum Pearl Harbor utáni kanadai és amerikai internálása között, s a gyakori bírói figyelmeztetések ellenére is zsidó származású politikusok névsorait ismertette Karl Marxtól Kun Bélán át Rákosi Mátyás felsorolásáig. Braham professzor szakértői szerepét azért kifogásolta, sikertelenül, mert származásánál fogva elfogult, az egyik tanú vallomását pedig egyszerűen melodramatikus kitalációnak nevezte. Emellett arra hivatkozott, hogy védenca a Magyarországon

1944-ben hatályos jogot érvényesítette, illetve egy *de facto* érvényesített jog előírásainak engedelmeskedett.

Ugyanakkor a magyar jogtörténet szakértője, aki az 1944-ben hatályos magyar jogrendszert mutatta be és elemezte az esküdtek számára, a Baky-rendelet nyilvánvaló jogellenességére mutatott rá. Előadta azt is, hogy a bűnügyi nyomozati cselekményeket is fogantató magyar csendőrség tagjai jogi képzésben részesültek, aminek alapján egy csendőr századosnak tudnia kellett volna, hogy Baky Lászlónak nem volt hatásköre a 6163/1944. rendelet kibocsátására, s az több ponton is sértette a magyar jogot.

Az esküdtszék 1992. május 25-én minden vádpont alól felmentette Finta Imrét.³⁰ Az ügyész fellebbezett; a fellebbezéshez Finta képviselője a Büntető törvénykönyv 1987. évi kiegészítésének alkotmányosságára vonatkozó kifogásai újbóli megfogalmazásával csatlakozott.

Az ügyet másodfokon az ontariói Fellebbviteli Bíróság (*Ontario Court of Appeal*) tárgyalta 1992 folyamán, öt bíróból álló tanácsban. E bíróság 3:2 arányban elutasította a fellebbezést: Arbour, Osborne és Doherty bírók a fellebbezés elutasítása mellett, vagyis Finta felmentése, Dubin és Tarnopolsky bírók pedig a fellebbezés elfogadása és új tárgyalás elrendelése mellett szavaztak. A kisebbségi különvéleményt Tarnopolsky bíró fogalmazta meg. A fellebbviteli bíróság a Btk. kiegészítésének alkotmányosságát megkérdőjelező indítványokat egyhangúan elutasította, a különvéleményben foglalt jogi kérdéseket illetően pedig lehetővé tette a további fellebbezést.³¹

Az ítélet ellen az ügyész és négy beavatkozó³² – a Holokauszt Emlékezés Kanadai Társasága (*Canadian Holocaust Remembrance Association*), a Kanadai Szövetség Fiai Emberi Jogi Liga (*League for Human Rights of B'Nai Brith Canada*), a Kanadai Zsidó Kongresszus (*Canadian Jewish Congress*) és egy *InterAmicus* nevű szervezet – a Legfelsőbb Bírósághoz fellebbezett, amihez Finta képviselője úgynevezett ellen-fellebbezéssel (*cross-appeal*) csatlakozott.³³

Az ügyész hét pontban vitatta a Fellebbviteli Bíróság döntését. Először is azt állította, hogy a Fellebbviteli Bíróság tévedett a jogot illetően, amikor úgy ítélte meg, hogy a kanadai Büntető törvénykönyv 7. § (3.71) bekezdése nem pusztán *joghatósági* kérdésről rendelkezett, hanem *érdemben* határozta meg két bűncselekmény elemeit (azaz két új bűncselekményt vezetett be a kanadai jogba), ezért az esküdtszéknek nem csupán azt kellett eldöntenie, hogy bűnös-e a vádlott az 1927. évi Büntető törvénykönyvben foglalt bűncselekményeket illetően, hanem azt is, hogy cselekménye háborús és emberiség elleni bűncselekményt képez-e a 7. § (3.71) és (3.76) bekezdése értelmében. Másodszor, a Fellebbviteli Bíróság tévedett a

jogot illetően, amikor úgy vélte: az elsőfokú tárgyalást vezető bíró helyes útmutatást adott az esküdtszéknek az úgynevezett *mens rea* követelményét illetően. A bíró szerint ugyanis az ügyésznek nemcsak azt kellett bizonyítania az esküdtek számára, hogy a vádlottnak *szándékában állt* elkövetni az 1927. évi Büntető törvénykönyvben meghatározott bűncselekményeket: a szabadságtól való jogtalan megfosztást, a rablást, az elhurcolást és az emberölést, hanem azt is, hogy Finta *tudta*: magatartása emberiség elleni és/vagy háborús bűncselekményt képez a 7. § (3.7) bekezdése által meghatározott értelemben. Harmadszor, miután a védő perbeszéde több vonatkozásban izgató és elfogult volt, a Fellebbviteli Bíróság tévedett a jogot illetően, amikor azt állapította meg, hogy a tárgyalást vezető bíró esküdtszéknek adott útmutatása megfelelően korrigálta az ügyéssel szembeni előítéletet, biztosítva ezzel az ügyész számára is a méltányos tárgyaláshoz való jogot. Negyedszer, miután megállapítást nyert, hogy a bíró tévesen terjesztette elő *saját* bizonyítékként a Dallos-féle nyilatkozatot, valamint Kemény és Balló tanúk videóra rögzített vallomását, megfosztva ezzel az ügyéset attól a törvényi jogától, hogy utóljára szóljon az esküdtekhez, a Fellebbviteli Bíróság a fellebbezés szerint tévedett a jogot illetően annak megállapításakor, hogy ez nem volt lényeges eljárásjogi hiba és érdemben nem befolyásolta az esküdtszék döntését. Ötödször, a Fellebbviteli Bíróság tévedett a jogot illetően, amikor úgy vélte, hogy a Dallos-féle nyilatkozat annak ellenére is felhasználható volt bizonyítékként, hogy nem esett az úgynevezett szóbeszédre vonatkozó bizonyítási tilalomnak (*hearsay rule*) a kanadai jogban elfogadott kivételi közé. Hatodszor, a Fellebbviteli Bíróság tévedett a jogot illetően, amikor úgy vélte, hogy a tárgyalást vezető bíró helyes útmutatást adott az esküdteknek a vádlott szemtanúk általi azonosításának értékelésekor. Végül hetedszer, a Fellebbviteli Bíróság tévedett a jogot illetően, mert nem állapította meg, hogy a tárgyalást vezető bíró helytelenül járt el, amikor az esküdtszék megítélésére bízta a kanadai büntetőjogban elfogadott „békebírói védekezés”, a nemzetközi és a kanadai büntetőjogban elfogadott „katonai parancsnak való engedelmeskedés”, valamint a vádlott ténybeli tévedésének megítélését; továbbá helytelen útmutatást adott az esküdtszéknek azzal, ahogyan e kimentési lehetőségeket meghatározta.

Az ellen-fellebbezés újra alkotmányjogi kérdéseket vetett fel, és négy kérdésben kérte a Legfelsőbb Bíróság válaszát. Sérti-e a Btk. 7. § (3.74) bekezdésének rendelkezése a jogok és szabadságok kanadai kartájának 7. cikkét (az alapvető igazságosság elvét), a 11. cikk *a.* pontját (a bűncselekmény elkövetésének vádjáról szóló ésszerű időn belüli tájékoztatás joga),

annak *b.* pontját (az ésszerű időn belüli tárgyaláshoz való jog), *d.* pontját (az ártatlanság védelméhez való jog), *g.* pontját (mely lényegében a *nulla poena sine lege* elvét fogalmazza meg), 12. cikkét (mely tiltja a kegyetlen és szokatlan büntetéseket), valamint 15. cikkét (mely a jogegyenlőséget biztosítja)? Ha igen, ésszerű korlátozást jelent-e ez egy szabad és demokratikus társadalomban, s a karta 1. cikke alapján igazolható-e? Továbbá: sérti-e a Btk. 7. § (3.71) és (3.74) bekezdésében foglaltak együttes értelmezése a karta imént idézett cikkeit? S ha igen, ésszerű korlátozást jelent-e ez egy szabad és demokratikus társadalomban, ami a karta 1. cikke alapján igazolható?

A Legfelsőbb Bíróság hét tagú bírói tanácsa 1994. március 24-én 4:3 arányban elutasította az ügyészi fellebbezést.³⁴ Lamer, Gonthier, Cory és Major bírók a fellebbezés elutasítása, La Forest, L'Heureux-Dubé és McLachlin bírók pedig annak elfogadása mellett foglaltak állást. A többségi véleményt Peter D. Cory, a kisebbségi álláspontot Gerald V. La Forest bíró fogalmazta meg.

Az ítélet ellen ügyészi támogatással két beavatkozó – a Holokauszt Emlékezés Kanadai Társasága és a Kanadai Szövetség Fiai Emberi Jogi Liga – a Legfelsőbb Bíróság szabályzatának 51. §-a alapján perújítást (*rehearing*) kezdeményezett. Az indítványt a Legfelsőbb Bíróság 1994. június 23-án elutasította, lényegében a márciusi döntésben foglaltak alapján.³⁵

JOGHATÓSÁG ÉS SWEET REASON

A Finta-ügyben hozott döntés elméleti problémái közül az alábbiakban a joghatóság – s azzal összefüggésben a visszaható hatály – problémáját vizsgálom, arra keresve választ, hogy milyen *jogi megfontolások* álltak a többségi, illetve a kisebbségi vélemények mögött, és milyen érvekkel támasztották alá azokat. Az ügy fő kérdése – melyben mint fókuszban sok más probléma is összefut, s amelynek megválaszolása a per során számos gyakorlati következménnyel járt – ugyanis, hogy a kanadai Btk. 1987. évi kiegészítésével bevezetett 7. § (3.71) bekezdése pusztán a *joghatóságot* szabályozza-e, vagy *érdemi* előírást tartalmazva két új bűncselekményt határoz meg, illetve vezet be a kanadai jogba.

Ha ugyanis az e szakaszban foglaltak joghatósági jellegű rendelkezések, akkor – mivel a joghatóság *jogi*, s nem *ténykérdés* – bírónak, nem pedig esküdtszéknek kell (az adott ügyben: kellett volna) eldöntenie, hogy az elkövetett cselekmények háborús vagy emberiség elleni bűncselekmények-e. Ha viszont érdemiek, akkor az esküdtszéknek kell kimondania,

hogy a vádlott elkövette-e az abban büntetni rendelt magatartást. Ugyanígy: az e kérdésben való állásfoglalás meghatározza a *visszaható hatály* esetleg felvetődő problémáihoz való viszonyt is. A szabály joghatóságiként való értelmezése esetén az vethető fel – miként Finta képviselője fel is vetette –, hogy a nemzetközi jognak a második világháború idején nem volt része e bűncselekmény; szubsztantív jellegűként való értelmezése esetén pedig az, hogy a kanadai parlament visszaható hatályú törvényt alkotott.

A bírák állásfoglalása e kérdésben a per során folyamatosan változott. Callaghan bíró szerint a Btk. 7. § (3.71) bekezdése „joghatóságot ruház a kanadai bíróságokra azon cselekmények vonatkozásában, amelyek az elkövetés idején hatályos kanadai jog szerint bűncselekmények lettek volna, ha Kanadában követik el”.³⁶ Ezt Campbell bíró is elfogadta, ám a joghatósági kérdés következményeit illetően az esküdtszékre bízta az állásfoglalást. Az ontariói Fellebbviteli Bíróság ezzel szemben már úgy látta, hogy a rendelkezés „nem a bíróság joghatóságáról beszél, hanem az e szakaszban megnevezett bűncselekmény területi hatásáról”, s ezt a „büntetőjog területi hatókörének (*territorial reach*) Kanadán túl, az egész világra való kiterjesztésével teszi, amennyiben a kérdéses magatartás megfelel e szakasz kettős kriminalitási követelményének”.³⁷ Végül a Legfelsőbb Bíróság többsége már egyértelműen úgy látta, hogy a kanadai bíróságoknak az ügyben csak azért van joghatósága, mert a kérdéses rendelkezés érdemben határoz meg két bűncselekményt. Cory bíró szerint „a joghatóság meghatározásakor az elkövetett cselekmény *természete* döntő fontossággal bír... Az egyetlen ok, amely alapján a kanadai bíróságok elítélhetik az olyan személyeket, mint Finta Imre, az az, hogy azon magatartásokat, amelyeket állítólag elkövetett, háborús vagy emberiség elleni bűncselekményeknek tekintjük.”³⁸ A többségi álláspont racionális magva eszerint az, hogy a joghatósági (*jogi*) kérdés eldöntéséhez először a cselekmény *ténybeli* jellegét („természetét”) kell megítélni. A jogi- és ténykérdések jellegzetes keveredéséről van tehát szó, s ezért használta az indoklásokban több bíró is a „joghatósági tények” fordulatot (ami önmagában elég különös kifejezés). E racionális elem ugyanakkor még nem határozza meg, hogy az „elkövetett”, vagy a jogszabályban tényállásszerűen „leírt” (meghatározott), noha nem törvényi tényállásszerűen meghatározott cselekmény jellegét kell-e alapul venni. Ez a szöveg értelmezésének kérdése.

A szakirodalomban általánosan elfogadott,³⁹ s az e sorok írója által is osztott vélemény szerint a Legfelsőbb Bíróság többsége helytelenül értelmezte a kérdéses rendelkezést. Emellett szól mindenekelőtt a szöveg szó szerinti értelmezés alapján nyilvánvaló je-

lentése, hisz a törvény nem a „büntetendő” fordulatot használja, hanem azt mondja: bizonyos magatartások elkövetője „úgy tekintendő”, mint aki Kanada területén követte el tetteit. Ezt erősíti meg az is – amint arra a kisebbségben maradt La Forest bíró rámutatott⁴⁰ –, hogy a 7. § (3.71) bekezdése nem határoz meg *büntetést* (mint egyébként a kanadai Btk. területi hatályt kitérítő egyéb rendelkezései, például a kalózkodás tilalma). Erre az eredményre lehet jutni a rendszertani értelmezés alapján is, nevezetesen annak figyelembevételével, hogy a vitatott szakasz a Btk. *általános*, nem pedig az egyes bűncselekményeket meghatározó *különös* részében található. S végül, az úgynevezett történeti értelmezés keretében szokás szerint vizsgálандó törvényelőkészítő iratok (például a Deschênes-féle bizottság jelentése, a parlamenti jegyzőkönyvek stb.) elemzése⁴¹ is ezt a következtetést erősíti meg.

A Legfelsőbb Bíróság többsége tehát tévedett. Ám ha nem feltételezzük – s miért tennénk? –, hogy a jogban járatos és az ítélezésben nagy tapasztalatokkal rendelkező bírókat esendő, gyarló, vagy esetleg alantas célok vezették, akkor fel kell tennünk a kérdést: mi lehetett tévedésük oka?

Számomra úgy tűnik, ebben az a körülmény játszott szerepet, hogy nem vették figyelembe a visszaható (*retroactive*) és a visszatekintő (*retrospective*) jogszabályok – rendszerint elhanyagolt, de korántsem jelentéktelen – különbségét. Pedig a per egy korai, tárgyalás előtti szakaszában Callaghan bíró röviden érintette a kérdést, David H. Doherty megkülönböztetését idézve. Eszerint „a visszaható törvény olyan, amelyet azért fogadnak el, hogy az elfogadása előtti időt illetően gyakoroljanak hatást, s az ilyen törvény a kihirdetése előtti időre vonatkoztatva változtatja meg a jogot”. Ehhez talán csak annyit kell hozzátennünk: miközben e törvény a kihirdetése előtti időre vonatkoztatva változtatja meg a jogot, e változás jogkövetkezményei csak a kihirdetés után érvényesülnek, tehát a visszaható törvény időbeli hatályának két, egymástól elkülönült intervalluma van. A *visszatekintő* törvény ezzel szemben „olyan, amely azt tudatja, hogy egy kihirdetése előtti magatartás következményeinek a kihirdetés után, a törvény elfogadásának eredményeként más jogi hatása lesz”.⁴²

E megkülönböztetés alapján azt mondhatjuk, hogy a Btk. 1987. évi kiegészítésével a kanadai parlament nem visszaható hatályú jogot alkotott (alkotmányos rendelkezéseinek módosítása nélkül ezt nem is tehetne volna; szemben például Ausztrália parlamentjével, ahol nem létezik ilyen alkotmányos tilalom), hanem *visszamenőlegesen* terjesztette ki a kanadai bíróságok *joghatóságát* a területén kívül elkövetett bűncselekményekre. S mivel ezek meghatározó-

sa során a nemzetközi büntetőjogra utalt, ezzel a „kettős kriminalitás” látszatát fogalmazta meg. Ám ez csak látszat volt, hisz amit Finta Imre elkövetett, arra két különböző jogrend vonatkozott ugyan, de különbözőképpen: a magatartást 1944-ben egy jogrend (tudniillik a nemzetközi jog) tiltotta, bár jogérvényesítő gépezet hiányában e tilalomhoz nem fűzhetett jogkövetkezményeket, 1987 után pedig – Kanadában – egy másik jogrend (tudniillik a kanadai jog) rendelte büntetni.

E megközelítés a Finta-ügy egy másik elméleti problémájához vezet. Ha a vádlott magatartását a nemzetközi jog tiltotta és a kanadai jog rendelte büntetni, akkor a cselekmény megítélésekor a *tényállási elemek* tekintetében vajon a nemzetközi vagy a kanadai jogot kell-e alapul venni, *amennyiben* e két jogrendszerben *különböznek* a bűncselekmények kritériumai? E kérdés mind a Fellebbviteli, mind a Legfelsőbb Bíróság bíróit megosztotta.

A többség álláspontja szerint ahhoz, hogy valamely cselekmény nemzetközi jogi bűncselekménynek minősüljön, annak mind az úgynevezett objektív tényállási elemek körében (melyeket az angolszász büntetőjogi rendszerek *actus reus*ként foglalnak össze), mind az elkövető tudatállapotának leírására szolgáló szubjektív elemeket (*mens rea*) illetően valamilyen többlettel kell rendelkeznie. Az emberiség elleni bűncselekmény esetén ilyen „kiegészítő elem” az – fejtette ki Cory bíró –, hogy „az embertelen cselekmény egy meghatározható embercsoport megkülönböztetésén vagy annak üldözésén alapul”; a háborús bűncselekmény esetén pedig az, hogy „a fegyveres konfliktusok jogának megsértését jelenti”.⁴³ Ezzel lényegében a kisebbség is egyetértett. Ám a többség szerint *ezen túl* az is szükséges, hogy az emberiség elleni bűncselekmény esetén a cselekmény „kegyetlen és iszonyatos” tettekből álljon, a háborús bűncselekmény esetén pedig hogy „megrázzon minden helyesen gondolkodó népet”. A többség így egyetértett azzal, ahogyan a tárgyalást vezető bíró az esküdtszék számára adott útmutatásában az „embertelen” olyan jelzőkkel és fordulatokkal határozta meg, mint „brutális”, „civilizálatlan”, „barbár módon kegyetlen”, „az emberi érzéseket nélkülöző”, „könyörtület nélküli”, „érzéketlen”, „a szenvedés iránti részvétet nélkülöző”. Cory bíró szerint „az embertelenség ebben az összefüggésben olyan bánásmódot jelent, amely az adott körülmények között feleslegesen kemény”. A nemzetközi jogi bűncselekmény objektív elemeinek ilyen értelmezését az ítélet szerint a törvényhozó céljának figyelembevétele támasztja alá, nevezetesen, hogy a kiegészítő rendelkezésekkel a kanadai parlament a felelősségre vonhatóság (*blameworthiness*) további követelményeit tette hozzá az erkölcsi felröha-

tóságnak (*moral culpability*) a rendes bűncselekmények esetén megkívánt szintjéhez.⁴⁴

A kisebbségben maradt La Forest bíró ezzel szemben úgy látta, hogy az embertelen cselekmény nemzetközi büntetőjogi jellegéhez az is elég, ha az „a polgári lakosság vagy valamely meghatározható embercsoport ellen irányul”, a háborús bűncselekmény minősítő kritériuma pedig az, hogy nemzetközi konfliktus keretében követik el, vagy a tettes egy megszálló hatalom képviselője stb. „Féltrevezető az olyan nyelvezet használata – jegyezte meg –, amely azt sugallja, hogy a nemzetközi jogi bűncselekmények esetén valamilyen módon a felróhatóság (*culpability*) magasabb szintjét követelik meg.”⁴⁵

Ugyanilyen nagy volt a véleménykülönbség a bírák között a tényállási elemek szubjektív vonatkozását illetően is. A Legfelsőbb Bíróság többsége ugyanis jóváhagyólag elfogadta a tárgyalást vezető bíró álláspontját, amely szerint a háborús vagy emberiség elleni bűncselekményhez nem elég azt bebizonyítani, hogy a cselekmény rablásnak, szabadságtól való jogtalan megfosztásnak, elhurcolásnak vagy emberölésnek (*manslaughter*) minősülne, ha Kanada területén követik el. A bűnösség kimondásához annak bizonyítása is szükséges, hogy a vádlott *tudatában volt* olyan tényeknek, illetve körülményeknek, vagy *szándékosan nem vette figyelembe* azokat, amelyek a nemzetközi büntetőjog fogalmi körébe emelik cselekedetét. A kisebbségben maradtak szerint viszont a szubjektív bűnösség kritériumai a nemzeti és a nemzetközi büntetőjogban eltérhetnek ugyan egymástól, de ez nem jelenti azt, hogy a nemzetközi büntetőjog e tekintetben többet követel.

Ráadásul a bíróság többsége abban is tévedett – mutat rá az egyik elemző⁴⁶ –, hogy miközben a magatartás *körülményeire* vonatkozó *tudatállapotot* illetően *többet* követelt, mint a kanadai jogban szokás, addig az *egyes tettek* vonatkozásában (Finta cselekedeteinek részelemeit illetően) a kanadai jogban elfogadott kritériumot alkalmazta. Az emberölés vonatkozásában például az úgynevezett *mens rea* kritériumok köréből elégségesnek tartotta „a testi sérelem ésszerű előreláthatóságának” alkalmazását, vagyis annak vizsgálatát, hogy amikor a vádlott irányító módon részt vett az áldozatok vagonokba kényszerítésében, vajon ésszerű módon láthatta-e előre, hogy közülük néhányan az utazás során meg fognak halni. A nemzetközi büntetőjogban a parancsnokok vonatkozásában elfogadott „tudta vagy tudnia kellett volna” kritériumot viszont e tekintetben nem vizsgálták, így az sem derült ki, hogy ha Finta nem tudott a következményekről, az vajon valamilyen (parancsnoki) kötelezettségének felróható elhanyagolásából következett-e.

Amint azt a kisebbségben maradt La Forest bíró meggyőzően kimutatta, a tárgyalást vezető bíró esküdszéknek adott útmutatásában az hangsúlyozódott, hogy valamilyen szubjektív tudati elemnek, tudniillik a *mens rea* valamilyen formájának a háborús vagy emberiség elleni bűncselekményt jelentő tettek *minden eleme* vonatkozásában fenn kell állnia. A szabadságtól való megfosztás mint emberiség elleni bűncselekmény szükségszerű tudati elemei eszerint a következők: a vádlott tudta, hogy (1) a szabadságtól való megfosztás tényszerűen (azaz nem jogi értelemben vagy jogászi minősítés szerint) emberiség elleni bűncselekmény abban az értelemben, hogy az (a) szolgáorba kényszerítés vagy (b) embertelen, illetőleg üldözésen alapuló deportálás (*deportation*), vagy (c) faji, illetőleg vallási üldözés, vagy (d) embertelen cselekedet; és (2) a szabadságtól megfosztott emberek a polgári lakoságnak vagy a személyeknek valamilyen meghatározható csoportját képezik és (3) a szabadságtól való megfosztás valamilyen háborús vagy emberiség elleni cselekedet vagy háborús bűncselekmény végrehajtása, illetve azzal áll összefüggésben.

A tárgyalást vezető bíró ezen túl azt is hangsúlyozta, hogy ezek olyan szubjektív feltételek, amelyeknek a bíróság előtt álló *konkrét* vádlott esetében kell fennállniuk. „Nézetem szerint – értékelte e végeredményt La Forest – ez nagyon is magas követelmény; a *mens reának* [itt: a bűncselekmény elkövetésére irányuló szándéknak] csak a háborús vagy emberiség elleni bűncselekmény egyénileg felróható elemei vonatkozásában kell fennállnia, nem pedig minden olyan körülmény vonatkozásában, amely azt körülvézi.”⁴⁷

Ezeket az ellentmondásokat Cory bíró azzal látta áthidalhatóknak, hogy azt hangsúlyozta: a bűncselekményt annak *kontextusában* kell vizsgálni. „Az ilyen [azaz a háborús és emberiség elleni] bűncselekményeket rendszerint háborús időkben követik el. A háborúk halállal és pusztítással járnak. Az érző emberi megfontolás (*sweet reason*) gyakran az egyik első áldozat. Az érzelmek manipulálása a téves információkkal és a propagandával együtt gyakran része a háború iszonyatos díszleteinek. A téves információk és az eltorzított riportok⁴⁸ úgy elszaporodhatnak, hogy egy olyan szervezet, mint a csendőrség tagja esetén nem lehet automatikusan feltételezni: az illető valóban tudta, hogy olyan összeesküvés része, amely egy emberi faj teljes megsemmisítésére irányul. Nem lehet elfelejteni, hogy a magyar nép lojális volt a tengelyhatalmak ügyéhez. Az országban mindenütt erős volt a németbarát érzés...”⁴⁹ E „kontextusban való vizsgálat” következtében a háborús és emberiség elleni bűncselekmények esetén az elkövető tudatállapotának megítélésekor az objektív kritériumok (például

az adott helyzetben cselekvő személy előre látható-e, hogy..., elhanyagolt-e valamilyen kötelezettséget, stb.) helyett vagy mellett *szubjektív* kritériumok is alkalmazhatók (a németbarát és antiszemita előítéletekkel áthatott környezetben egy paramilitáris szervezet tagjától elvárható-e az, hogy... stb.).

A probléma másként – és nagyon általánosan – úgy is megfogalmazható, hogy a bűnösség vonatkozásában mi a kapcsolat a cselekmény *tényszerű* jellegével összefüggő tudati elem és annak *jogi minősége* között. E kettő összekeverését már Dubin bíró kifogásolta, mert úgy látta, hogy a tárgyalást vezető bíró az esküdtszéknek adott útmutatásban az „embertelen tett” fogalmába bevonta az emberiség elleni bűncselekménynek a 7. § (3.76) bekezdésében adott meghatározását. Vagyis a kérdés az, hogy az elkövetőnek a magatartás embertelenségéről alkotott tudata az emberiség elleni bűncselekmény kritériumaként jelölhető-e meg. A kanadai Legfelsőbb Bíróság eljáró tanácsának többsége szerint igen, kisebbsége szerint nem. La Forest bíró például így fogalmazott: „Ha egy vádlott tudatosan szűk marhavagonokba zár idős embereket, egy hosszú utazáshoz alig adva élelmet nekik, akkor annak a ténynek, hogy ő szubjektíve nem tekintette ezt embertelennek, lényegtelennek kell lennie.”

De vajon melyik álláspont a helyes a nemzetközi büntetőjog szerint? Vagyis a nemzetközi jogi bűncselekmény elkövetőjének tudnia kell-e azt, hogy megsértette a nemzetközi jog valamely tiltó rendelkezését? E kérdésben a nemzetközi büntetőjog művelői nem képviselnek egységes álláspontot. Az elsőfokú tárgyaláson szakértőként meghallgatott Cherif Bassiouni például tanúvallomásában azt hangsúlyozta: ahhoz, hogy valakit nemzetközi jogi bűncselekmény elkövetése miatt elítéljenek, nem kell ugyan tudnia, hogy a nemzetközi jog valamely konkrét tényállását valószínűsíti meg, de rendelkeznie kell egy olyan „*általános érzéssel*”, amely szerint magatartása a nemzetközi jog szerint jogellenes. Egy későbbi munkájában lényegében ugyanezt fejteti ki kissé konkrétabban: „A nemzetközi büntetőjogról való tudás jogi vélelmét megdönthető vélelemnek kell tekinteni. E megdönthető vélelem magában foglalja az elkövetett magatartás jogszerűtlenségéről való tudást, ami az ésszerűség kritériumán alapul. Az ésszerűség kritériuma ellenére azonban az egyén védekezhet azzal, hogy nem ismerte a jogot. Ezért e jogi kritérium nem teljesen objektív, hanem szubjektív.”⁵⁰ Mások ezzel szemben úgy vélik, hogy a nemzetközi jogi tilalommal kapcsolatos ismeret nem kritériuma a felróhatóságnak; a nürnbergi ítéletek legalábbis egyértelműen ezt támasztják alá. Sőt, mint azt egyébként a tárgyaláson Bassiouni maga is jelezte, az irodalomban ez utóbbi az uralkodó

vélemény, s az ő szakértői tanúvallomásában előadott álláspont kisebbségi nézetet képvisel. Ezek után különös, hogy a kanadai Legfelsőbb Bíróság tanácsának többsége a tudományos irodalomban kisebbséginek mondott véleményt fogadta el.

Itt is azt a kérdést kell feltennünk: mi indokolható, ha nem az előítélet, hogy a jogban járatos és azt jól ismerő bírók egy ilyen kérdésben ennyire eltérő álláspontokat fogalmazzanak meg. Számomra úgy tűnik, hogy a tényállási elemek meghatározása körüli egyet nem értés háttérében a vádlott javára szóló mentő körülmények körének és jellegének meghatározásával kapcsolatos nézetkülönbség áll. Vagyis az történt, hogy a többség már előre *szubjektívizálta* a tényállási elemek meghatározását, mert így könnyebb volt jóváhagynia egy olyan megoldást, amely – tulajdonképpen a pozitív jog dogmatikai eszközökkel történt aláírásával – a lehetségesnél bővebben kívánta meghatározni a mentő körülmények körét.

Finta Imre ügyét tehát Kanada Legfelsőbb Bíróságának többsége – a jogi érvelés síkján bizonyítható módon – „előre eldöntötte”. A bírók döntöttek, s döntésükhöz utólag keresték meg az igazoló érveket. A fentiekén túl ez egyébként a mentő körülmények (az angolszász büntetőjog dogmatikájában: kimentési lehetőségek) kapcsán is bizonyítható.

KIMENTÉSEK ÉS FELMENTÉSEK

A kimentési lehetőségek kapcsán a Finta-ügy fő kérdése az volt, hogy a vádlott a kanadai jog alapján hivatkozhatott-e a katonai parancsnak való engedelmességre,⁵¹ valamint – az ügynevezett békebírói (vagy rendészeti) védekezés⁵² alapján – arra, hogy 1944-ben a magyar jogot érvényesítette. A békebírói védekezés lehetőségét a kanadai Btk. 1987-es módosítása a háborús és emberiség elleni bűncselekmények esetén eleve kizárta; ám a védő, Campbell bíró közreműködésével kerülő úton – a tényállási elemek szubjektívizálása után – elérte, hogy e tekintetben is vizsgálják Finta tudatállapotát. A Baky-rendelet, valamint minden, annak alapján kibocsátott egyéb rendelkezés és parancs a magyar jog szerint jogszerűtlen volt, Finta ugyanakkor azt állította: e tényt illetően *tévedett*, s tévedését az adott körülmények között indokoltnak, illetőleg *igazolható*nak kell tekinteni. Az igazolható ténybeli tévedés a *common law* jogrendszerekben elfogadott kimentési lehetőség.⁵³

Ezek alapján a kanadai esküdtszéknek két kérdést kellett eldöntenie. Egyrészt, hogy egy „ésszerű embernek a vádlott helyzetében” nyilvánvalóan jogellenesnek kellett volna-e találnia a Baky-rendeletet, másrészt, hogy 1944 nyarán Finta Imre rendelkezett-

e az „erkölcsi választás” lehetőségével. E döntés előtt persze a tárgyalást vezető bírónak kellett állást foglalnia abban, hogy megengedi-e s milyen széles körben az erre vonatkozó bizonyítást.⁵⁴

A Legfelsőbb Bíróság tanácsának többsége úgy látta, hogy Campbell bíró helyesen járt el, amikor a lehető legszélesebb körben, Cory kifejezésével: *a cselekmény „kontextusában”* tette lehetővé a bizonyítást és a mérlegelést. Eszerint Finta Imre magatartásának megítélésekor a következő körülményeket kell – a Legfelsőbb Bíróság ítélete alapján összefoglalva – figyelembe venni: (a) azt, hogy vezető pozíciót töltött be egy paramilitáris szervezetben; (b) hogy Magyarország háborúban állt; (c) a szovjet invázió közvetlen veszélye fenyegetett (ugyanis 1944 nyarán a szovjet csapatok 100 kilométerre voltak Szegedtől); (d) hogy a zsidók – ahogy az ítélet fogalmazott – a szövetséges hatalmakkal rokonszenveztek, illetőleg (e) a magyarországi újságokban általánosan és nyíltan hangoztatott vélemény szerint aláássák Magyarország háborús erőfeszítéseit, de legalábbis nem lojálisak azokhoz, és (f) az újságokban közzétett általános közvélekedés szerint helyeslés fogadja deportálásukat; hogy (g) az internálást és a deportálást illetően az egész magyar államszervezet aktivizálódott, német szövetségesével együtt; (h) a rendeletekben előírt vagyonek Kobzás hivatalos szankcióit nyíltan és nyilvánosan alkalmazták, s végül, hogy az elkobzott javakat a szegedi zsinagógában letétbe helyezték. Az erre vonatkozó bizonyítékok Cory bíró véleménye szerint *valószínűvé* teszik a parancsnak való engedelmisséget és „alátámaszthatják azt a téves elképzelést”, hogy azok a rendeletek, amelyek alapján a vád tárgyát képező cselekedeteket elkövették, jogszerűek voltak.⁵⁵ „Újra hangsúlyozom – fejtegette –, a helyzetet annak kontextusában kell vizsgálni. Háború volt. Az orosz hadsereg közel volt Magyarország határaihoz. Magyarország gyakorlatilag megszállt állam volt. Az országot a német katonai erők irányították és ellenőrizték. Akármennyire is jogellenes a Baky-rendelet, az esküdtszéknek módjában állt úgy gondolni, hogy egy csendőr századostól nemigen várható el, hogy ne tartsa be, s hogy a vádlott számára e rendelet katonai parancs volt.”⁵⁶

Sokat mondó tény, hogy a kisebbségben maradtak álláspontját összegző különvélemény írója, La Forest bíró e kérdésben már nem is fejtette ki álláspontját. Tudta, hogy Finta Imre büntetőjogi felelősségének és felelősségre vonhatóságának kérdése nem a kimentési lehetőségek vagy az enyhítő körülmények ilyen vagy olyan meghatározásán múlik; a döntés már benne volt a joghatósággal és a tényállási elemekkel összefüggő állásfoglalásokban.

De van-e a Finta-ügynek valamilyen általánosítható büntetőjog-elméleti tanulsága is annak megállapításán (és az adott ügyben bizonyítható voltán) túl, hogy a joghatósági kérdésben való állásfoglalás befolyásolhatja az érdemi kérdések eldöntését? A jogerős ítélet persze sokféleképpen értékelhető. Kijelenthető például: „Ez [mármint a kontextus vizsgálata] azt jelenti, hogy a rasszizmus és az antiszemitizmus korsszelleme háborús és emberiség elleni bűncselekmények esetén mentő körülmény lehet. A rasszizmus és az antiszemitizmus a nemzetközi jogi bűncselekmény tényállási eleméből a vádlott mellett szóló mentő körülménnyé alakult át.”⁵⁷ Dogmatikai szempontból azonban a Finta-ügy ennél sokkal bonyolultabb. Az antiszemitizmus ugyanis csak azáltal válhatott mentő körülménnyé, hogy helytelenül válaszoltak meg két előzetes kérdést, s a végeredményt – mint azt fentebb bizonyítottam – mintegy bekódolták az előzetes kérdésekre adott válaszokba.

S van-e valamilyen általánosabb tanulsága is a Finta-ügynek a jog általános jellegét illetően? Közismert, hogy a jogi kérdések, s különösen az úgynevezett nehéz esetek megítélése során a jogászok akkor is gyakran eltérő álláspontokat vallanak, ha egyik fél részéről sem tételezhetünk fel részrehajlást, rosszhiszeműséget, sandaságot vagy alantas indítékokat. Az eltérő, s a konfliktus okán egymással ellentétes álláspontoknak a végső döntésben a jogerő és a dolgok természet szerint nyugvópontra kell jutniuk. Ez rendszerint úgy történik, hogy a győztes álláspont eltünteti az ítéletalkotás előtti divergenciákat, s ha meg nem is semmisíti, de bizonyos mértékben lecsillapítja, tompítja, mérsékli, végső soron pedig visszavonulásra készíti a másik oldal érveit. Ha mindkét oldalon védhető érvek állnak, az alulmaradtak – ha másért nem, hát az erkölcs és jog *különbözőségének* megszokása okán – rendszerint beletörődnek a vereségükbe. A győztes „mindent visz” – szokták mondani, s ez a jogi érvelés dinamikájára is igaz. Ha azonban a vita végére az derül ki, hogy a jogi megfontolások megsemmisítik az erkölcsieket, s ezzel az erkölestelent teszik jogossá, akkor a jog és az erkölcs nem egyszerűen *különbözik*, hanem olyan mértékben kerül egymással *ellentétbe*, amely megkérdőjelezi, sőt aláássa az előbbi általában vett értékeit.

A jog persze – vethető ellen – kockázatos vállalkozás. Miközben az igazságosság megteremtését célozza, e célt csak a törvény szerinti igazságosságként tűzheti maga elé. Ám ezzel együtt el *kell* fogadnia, hangzik az érvelés, hogy a cél megvalósításának gépezete – a különböző intézmények, szabályok, dogmatikai konstrukciók öntörvényű és sajátos belső logika szerint működő, nemritkán tökéletlen rendszere – időnként rosszul működik. Ez azonban tévedés. Vannak

dolgok ugyanis, amelyeket *nem kell* elfogadni, mert *nem lehet*. S ha nem fogadják el, tesznek is ellene.

A nemzetközi büntetőjog 1990-es években zajló fejlődése azt mutatja, hogy a kanadai Legfelsőbb Bíróság döntésének legalább egy szempontból volt pozitív hozadéka. Az 1990-es években ugyanis a Fintaügyben hozott felmentő ítélet csak egy a sok közül. Ausztráliában például a Legfelsőbb Bíróság 1992-ben bizonyítási nehézségek miatt felmentette Ivan Timofeyevich Plykovichot, akit azzal vádoltak, hogy részt vett az ukrajnai deportálásokban s azok keretében gyilkosságokat követett el; Michael Berezowsky ügyében, akit hasonló okokból állítottak bíróság elé, azonosítási nehézségek miatt született felmentő ítélet; Heinrich Wagner esetében pedig, aki a vádemelésről értesülve szívrohamot kapott, az ügyész ejtette a vádat. Az 1988-ban elsőfokon bűnösnek talált Ivan (John) Demjanukot Izrael Legfelsőbb Bírósága 1993-ban felmentette; miután hazatért az Egyesült Államokba, ott vádat emeltek ugyan ellene, de eljárási kifogásokra hivatkozva megszüntették a pert. Egy római bíróság az 1990-es években elsőfokon felmentette Erich Pribke SS-századost, aki vitathatatlanul felelős volt a 335 emberi életet követelő Fosse Ardeatine-i mérszárlásért (igaz, másodfokon elítélték ezért). Németországban 1994-ben bizonyítási problémák miatt felmentették Wolfgang Ottót, aki a buchenwaldi koncentrációs táborban meggyilkolta a kommunista párt korábbi vezetőjét, Franciaországban pedig – ahol a lyoni hóhért, Klaus Barbiet elítélték ugyan, ám a kollaboránsokkal szemben mindig megértőbbek voltak – Paul Touvier ügye csak huszonöt év után zárult le. Ezek az ítéletek és az ezeket kísérő szakirodalmi elemzések⁵⁸ olyan *lélektani helyzetet* teremtettek, amelyben egyértelművé vált, hogy a nemzetközi jog a nemzeti jogrendszerénél hatékonyabban képes megbirkózni a háborús és emberiség elleni bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásával.

S ez nemcsak a szigorú területi hatály elvét követő államoknak szolgáltatott intő példát arra vonatkozóan, hogy milyen jogdogmatikai megoldásokkal illeszthetik be jogrendszerükbe a nemzetközi jogi bűncselekményeket, hanem annak felismeréséhez is elvezetett, hogy egy hatékony jogrend hatékony jogértvényesítő gépezetet igényel. S az 1990-es években két ilyen fórum is létrejött,⁵⁹ egy harmadik felállítására pedig, ha nem is került kézzelfogható közelségbe, de legalábbis hosszabb távon reális lehetőséggé vált. Igaz ugyan, hogy a két működő törvényszék hangsúlyozottan *ad hoc jellegű*, a harmadik pedig csak a távoli jövőben kezdi meg működését. Ám valami mégiscsak történt annak érdekében, hogy a múlt hibái ne ismétlődjenek meg, s hogy aki *hostis humani generissé* vált, az ne maradjon büntetlenül.

JEGYZETEK

1. Vö. Cherif M. BASSIOUNI: *Crimes Against Humanity in International Law*, Dordrecht, Martinus Nijhoff, 1992, 511. Lásd még WIENER A. Imre: *Nemzetközi büntügyi jogsegély*, Budapest, KJK–MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1993, 21–25, 31–37, valamint Erich KUSSBACH: *Nemzetközi büntetőjog* Budapest, PPKE Jog- és Államtudományi Kar, 1999, 7–9. Megjegyzendő, hogy a nemzetközi büntetőbírók esetében a joghatóság lehetséges alapja, főleg pedig annak igazolása különbözik ezektől.
2. Hugo GROTIUS: *A háború és a béke jogáról*, ford.: HARASZTI György, BRÓSZ Róbert, DIÓSDI György, MURAKÖZY Gyula, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960, II. könyv, XXI. fejezet, III. szakasz és II. könyv, XX. fejezet, XL. szakasz; II. kötet, 476, 443. Grotius álláspontjával kapcsolatban lásd még II. könyv, XX. fejezet, XLIV. szakasz, *uo.*, 448.
3. Aktualitása okán érdemes itt utalni egy amerikai dokumentumra (*Third Restatement of the Foreign Relations Law of the United States*, 1987, 404. §; idézi BASSIOUNI: *I. m.*, 513, 131. jegyzet), mely e felsorolást 1987-ben „bizonyos fajta terrorista cselekedetekkel” egészíti ki.
4. Az úgynevezett Deschênes-féle bizottság (lásd alább) 1986-os jelentése szerint a legmagasabb becslést szám – 6000 fő – mintegy „négy száz százalékosan” eltúlozta a valós helyzetet.
5. Németország 1982-ben Helmut Rauca – egykori német, 1956-tól kanadai állampolgár – kiadatását kérte Kanadától, akit azért kívántak német bíróság elé állítani, mert 1941-ben a Gestapo tagjaként Litvániában közreműködött 10 500 személy meggyilkolásában (vö. *Re Federal Republic of Germany and Rauca*, 38 O. R. (2nd) 705 (1982), helybenhagyva: 41 O. R. (2nd) 225 (Ont. C. A. 1983).
6. A kanadai Büntető törvénykönyv 6. § (2) bekezdése szerint a Kanadán kívül elkövetett bűncselekmények elkövetőivel szemben kanadai bíróság csak akkor rendelkezik joghatósággal, ha a cselekményt a Büntető törvénykönyv vagy más parlamenti törvény kifejezetten megnevezi. („E törvény vagy a parlament bármely más törvénye alapján senki sem ítéltethető el vagy menthető fel a 736. § alapján olyan bűncselekményért, illetőleg bűncselekmény esetén, amelyet Kanadán kívül követett el.”) A szigorú területi hatály elve alól természetesen már ekkor is léteztek *megnevezett* kivételek; így például a kalózkodás (74. §) vagy az emberölés elkövetésére irányuló bűnszövetkezet létrehozása (465. §), mely utóbbi már ekkor fikciós módon (lásd alább) terjesztette ki a kanadai bíróságok joghatóságát.
7. *Report of the Commission of Inquiry on War Criminals*, Ottawa, The Commission, 1986 [A Deschênes bizottság jelentése], 1. rész, 86. és *Recommendations*. Lásd Sharon A. WILLIAMS: *Laudable Principles Lacking Application. The*

Prosecution of War Criminals in Canada, in *The Law of War Crimes. National and International Approaches*, eds. Timothy L. H. McCORMACK, Gerry J. SIMPSON, Hague, Kluwer Law International, 1997, 151–170 (különösen 154–159). A kiadatási jog módosítása részben az egyezmények számának növelését, részben az 1985-ben elfogadott kiadatási törvény (*Extradition Act*, R. S. C. c. E-23, 1985) módosítását jelentette. Érdemes megjegyezni, hogy Kanadának ebben az időben nem volt kiadatási egyezménye például Lengyelországgal és a Szovjetunióval, s bár volt ilyen egyezménye Izraellel, az nemigen volt alkalmazható, mert a kiadatási törvény szerint a sikeres kiadatáshoz a bűncselekményt a kiadást kérő állam területén kellett elkövetni, ami Izrael esetében teljesíthetetlen feltétel volt. A kiadást, az állampolgárság visszavonását, illetve a kitoloncolást illetően a kanadaiak számára az amerikai jogpolitika volt a minta, amelyben a kormány már 1973-ban ezt a megoldást preferálta (lásd Hermine Braunsteiner Ryan kiadatását az NSZK-nak); az amerikai bevándorlási jog úgynevezett Holzman-féle kiegészítését (1978) követően pedig az Igazságügyi Minisztérium Speciális Vizsgálatok Hivatala (*Office of Special Investigation*) szinte minden fontos ügyben a kiadást részesítette előnyben (lásd például Hans Lipschis kiadását az NSZK-nak 1983-ban, Feodor Federenko kiadását a Szovjetunióknak 1983-ban, Valerin Trifa kiadását Portugáliának 1984-ben, John Demjanuk kiadását Izraelnek 1986-ban és Andrija Artukovics kiadását Jugoszláviának 1986-ban).

8. *Criminal Code* (Kanada), R. S. C., 1987.

9. A 7. § (3.76) bekezdése meghatározta az alkalmazáshoz szükséges fogalmakat: „E § vonatkozásában az »egyezményes nemzetközi jog« (*conventional international law*) olyan egyezményeket, szerződéseket vagy más nemzetközi megállapodásokat jelent, amelyek (a) hatályosak, és amelyekhez Kanada csatlakozott; vagy (b) amelyek hatályosak és amelyek rendelkezéseit Kanada elfogadta és alkalmazta olyan fegyveres konfliktus során, amelynek részese volt; az »emberiség elleni bűncselekmény« emberölést, kiirtást, szolgáskorba kényszerítést, elhurcolást (*deportation*), üldözést, vagy más olyan embertelen magatartást vagy mulasztást jelent, amit valamely polgári lakosság vagy a személyek bármely meghatározható csoportja ellen követtek el, függetlenül attól, hogy az sértette-e az elkövetés idején és helyén hatályos jogot, és ami az elkövetés idején és helyén a nemzetközi szokásjog vagy az egyezményes nemzetközi jog sérelmét jelenti, vagy a nemzetek közössége által elismert általános elvek szerint büntetendő cselekedet; a »háborús bűncselekmény« olyan magatartást vagy mulasztást jelent, amit nemzetközi fegyveres konfliktus során követtek el, függetlenül attól, hogy az sértette-e az elkövetés idején és helyén hatályos jogot, és ami az elkövetés idején és helyén a nemzetközi fegyveres konfliktusokra alkalmazha-

tó nemzetközi szokásjog vagy egyezményes nemzetközi jog sérelmét jelenti.” A 7. § (3.77) bekezdése szinte minden elkövetői alakzatra alkalmazhatóvá tette a két bűncselekményt megvalósító magatartásokat: „Az »emberiség elleni bűncselekmény« és a »háborús bűncselekmény« (3.76) bekezdésben történt meghatározása során a »magatartás vagy mulasztás« a nagyobb bizonyosság érdekében magában foglalja valamely magatartás vagy mulasztás elkövetésének kísérletét, az arra vonatkozó összeszövetkezést, a másnak arra vonatkozóan adott tanácsot, a más általi elkövetés elősegítését, az arra való felbujtást, vagy az azzal összefüggő bűnpártolást.”

10. Vö. *War Crimes Amendment Act, 1988* (Ausztrália), mely a *War Crimes Act, 1945* (Ausztrália) című törvényt egészítette ki. E megoldás problémáit illetően lásd Gillian TRIGGS: *Australia's War Crimes Trials. All Pity Choked*, megjelent: McCORMACK, SIMPSON (eds.): *I. m.*, 123–149 (különösen 127–144).

11. E megoldás tulajdonképpen egy vélelem (*praesumptio*) megfogalmazása, amely azonban fikcióként működik.

12. Vö. *Criminal Code* (Kanada), R. S. C., 1987 és *War Crimes Act, 1991* (Egyesült Királyság) (lásd különösen a 13. §).

13. Ennek 11. cikk g. pontja szerint „akit bűncselekmény elkövetésével vádolnak, joga van arra, hogy bármely magatartásért vagy mulasztásért csak akkor állapítsák meg bűnösségét, ha cselekménye annak tanúsítása idején a kanadai vagy a nemzetközi jog szerint bűncselekményt képezett, vagy a nemzetek közössége által elfogadott általános jogelvek szerint bűnös cselekedet volt”.

14. 7. § (3.75) bekezdés: „A (3.71) bekezdésben meghatározott cselekmény elkövetése miatt – függetlenül e törvény egyéb rendelkezéseitől – csak Kanada legfőbb ügyésze vagy helyettese írásos engedélyével indítható eljárás, s az ilyen eljárás csak a legfőbb ügyész vagy a nevében fellépő jogi képviselő részvételével folytatható.”

15. 7. § (3.72) bekezdés: „A (3.71) bekezdésben meghatározott cselekményekkel kapcsolatos eljárások az eljárás idején hatályos bizonyítási és eljárási szabályok szerint zajlanak.”

16. 7. § (6) bekezdés: „Akiről azt állítják, hogy az e § alapján bűncselekménynek minősülő magatartást tanúsított vagy mulasztást követett el, s akit Kanadán kívül e bűncselekmény miatt bíróság elé állítottak és oly módon kezelték, hogy, ha Kanadában tárgyalták volna ügyét, az *autrefois acquit*, *autrefois convict* szabályra vagy kegyelemre hivatkozhatna, azt úgy kell tekinteni (*shall be deemed*), mint akit Kanadában állítottak bíróság elé és ügyét Kanadában bírálták el.” 607. § (6) bekezdés: „Akiről azt állítják, hogy Kanadán kívül olyan cselekményt követett el, ami e törvény 7. § (2)–(3.4) bekezdései vagy a 7. § (7.7) vagy (3.71) bekezdése alapján bűncselekmény, és akit ezért Kanadán kívül bíróság elé állítottak és elítél-

tek, az e bűncselekménnyel való vádoltatása esetén nem hivatkozhat az *autrefois convict* szabályra, ha (a) Kanadán kívül tartott tárgyaláson nem volt jelen és nem képviseltette magát az utasításai szerint eljáró jogi képviselővel sem, és (b) az ítéletben rá kiszabott büntetés nem hajtották végre, függetlenül attól, hogy a 7. § (6) bekezdése alapján úgy tekintendő, mint akit e cselekmény miatt Kanadában állítottak bíróság elé és ítélték el.”

17. A 7. § (3.73) bekezdése szerint „a (3.71) bekezdésben meghatározott cselekményekkel kapcsolatos eljárások során – függetlenül attól, hogy a cselekmény az elkövetés idején hatályos kanadai törvények szerint bűncselekményt képez-e – a vádlott a 607. § (6) bekezdése alapján minden olyan büntetés alól mentesítő, büntethetőséget kizáró vagy büntetést enyhítő körülményre (*justification, excuse or defence*) hivatkozhat, amit a kanadai vagy a nemzetközi jog az elkövetés vagy eljárás idején elismer”.
18. Amíg ugyanis a 15. § úgy rendelkezett, hogy „senki sem büntethető olyan magatartás vagy mulasztás miatt, amelyet a cselekedete idején hatályos, és a cselekedet elkövetésének helyén a szuverén hatalmat *de facto* birtokló személyek által érvényesített törvényeknek engedelmeskedve követett el”, addig a 7. § (3.74) bekezdése azt írta elő, hogy „a (3.71) bekezdésben meghatározott cselekmény elkövetője – a 7. § (3.73) bekezdésében, valamint a 15. §-ban foglaltaktól függetlenül – akkor is elítélhető, ha cselekményét vagy mulasztását az elkövetés idején és helyén hatályos jog előírásainak engedelmeskedve vagy azokkal összhangban követte el”.
19. Lásd a fentebb idézett 7. § (3.71) bekezdés 1/b–c. pontjait.
20. Finta Imre 1912. szeptember 12-én született Kolozsvárott. Az 1930-as években jogot tanult a szegedi Ferencz József Tudományegyetemen, jogi tanulmányait azonban nem fejezte be. Egy ideig táncos-komikusként próbált érvényesülni Szegeden, majd 1935-ben beiratkozott a Királyi Magyar Katonai Akadémia (a Ludovika) kétéves csendőrtisztképző tanfolyamára, amit sikeresen elvégzett. 1939-ben alhadnagyi rangban a Királyi Magyar Csendőrség állományába lépett, 1940-ben a debreceni csendőrnnyomozó alosztály helyettes vezetőjévé nevezték ki, 1942. április 5-én pedig századossá léptették elő. 1944 márciusában Szegedre vezényelték, ahol – a csendőrség budapesti központi nyomozó parancsnokságnak alárendelten – a szegedi nyomozó alosztály parancsnoka lett. Egy későbbi, önéletrajzi jellegű írása szerint állítólag kérte Szegedről való áthelyezését. E kérvénye azonban dokumentumokkal éppúgy nem támasztható alá, mint az ugyanott tett azon kijelentése, miszerint „Szegeden mint tiszt és ember minden segítséget megadtam az üldözötteknek”, sőt többeket meg is mentett. A fennmaradt bizonyítékok amellet szólnak, hogy a „men-

tési akciókban Fintának semmiféle pozitív szerepe nem volt, sőt mint a hármass bizottság [az ügynevezett mentesítési bizottság] tagja, az értekezleteken több ügyben is a mentesítések felülbírlását szorgalmazta” (vö. MOLNÁR Judit: *Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkörületben*, Budapest, Cserépfalvi, 1995, 183. A mentesítési ügyekről lásd *uo.*, 154–173.) 1944 áprilisában Finta Imre részt vett azon a Baky László belügyminisztériumi államtitkár elnöklétével tartott értekezleten, amely a délvidéki zsidók kitelepítésének részleteiről döntött, májusban pedig a szegedi csendőrökkel együtt – ahogyan akkortájt fogalmaztak – aktívan „gettózott” (közreműködött a zsidók gettóba kényszerítésében); (vö. MOLNÁR: *I. m.*, 60, 181.) 1944. június 16. és 24. között a szegedi Rókus vasútállomás közelében lévő Társulati Téglagyárban kialakított zsidó gyűjtőtábor egyik „felügyelője” – az 1948-as magyar ítélet szerint „őrparancsnoka”, a kanadai vádirat szerint „parancsnoka” – volt. A táboron belüli pozíciója nehezen határozható meg pontosan. A gyűjtőtábor őrizetét ugyanis a Nagyváradról és Zomborról átvezényelt csendőrök látták el egy német parancsnok formális irányítása alatt. Mivel az őrzésre átvezényelt csendőrök nem tartoztak az V. (szegedi) csendőrkörület parancsnokának irányítása alá, az két csendőrszázadost rendelt ki a táborba beosztottjaikkal együtt, hogy ellenőrizzék az őrok működését. Egyikük Finta Imre volt. „Finta hat nyomozó beosztottjával volt jelen a táborban, s a csendőrök ellenőrzése helyett fő feladatának azt tekintette, hogy rendszeresen, naponta többször arra szólította fel a zsidókat, hogy adják át értékeiket, még meglévő pénzüket azonnal, mert »utána következnek a kutatás és motozás«, és ha bárkinél »a legcsekélyebb mennyiségű pénzt vagy értéket találják, az illetőt agyonlövik«. Finta és csendőrnnyomozói állandó rettegésben tartották a tábor lakóit, s »még a német parancsnok is sokallta a durvaságokat és gorombaságokat, melyeket a csendőrök elkövettek.«” (MOLNÁR: *I. m.*, 142–143. , idézve a népbírói ítéletből.) 1944. június 24. és 30. között irányító módon részt vett a foglyoknak a gyűjtőtáborból a Rókus vasútállomásra történt átszállításában és a lengyelországi Auschwitzba, illetve az ausztriai Strasshoffba útnak indított marhavagonokba kényszerítésében. 1945-ben Finta Imre elhagyta Magyarországot, Németországban amerikai hadifogságba került (ahol egyébként színelőadásokat is szervezett), majd onnan szabadulva 1951-ben Kanadába emigrált. 1956-ban állampolgárságot kapott. Itt egyebek mellett étteremtulajdonosként tevékenykedett, egy ideig vezette a torontói Moulin Rouge mulatót, s a kanadai magyar emigráns közösség elismert tagja lett. A szegedi népbírói ítélet még 1947-ben vádat emeltek ellene a népbíráskodásról szóló 1945. évi VII. törvény cikk 15. § 2. pontja szerinti „népellenes” bűncselekmény elkövetése miatt. E bíróság 1948. január 28-án, *in absentia*, öt év kény-

szermunkára, valamint vagyoneklobzásra, állásától való megfosztásra és tíz év közügyektől való eltiltásra ítélte. (Vö. MOLNÁR: *I. m.*, 182–183. A peranyagokat lásd Belügyminisztérium Történeti Irattára, V-20.979.) A kényszermunka-büntetést később öt év szabadságvesztésre változtatták. Büntetése 1958. január 27-én törvényi rendelkezés alapján elévült, 1970-ben pedig – a közkegyelem gyakorlásáról szóló 1970. évi 7. számú törvényerejű rendelet alapján – a magyar jog szerint mentesült a büntetett előlélethez fűződő jogkövetkezmények alól. (Az elsőfokon eljáró kanadai bíróság bírójának megállapítása szerint a kanadai jog vonatkozásában az 1948-as magyar népbírósági ítélet semmis – jogilag úgy tekintendő, mint ami nem létezik –, az 1970-es közkegyelmi jogszabály pedig nem érvényes, azaz a kanadai jogban nem alkalmas joghatás kiváltására. Ezért, összefüggésben a kanadai Btk. fentebb idézett rendelkezéseivel is, Finta nem hivatkozhatott sem az *autrefois convict* szabályra, tudniillik arra, hogy a vád tárgyává tett cselekmények miatt már elítélték, ezért azok alapján Kanadában nem vádolható, sem arra, hogy korábban kegyelemben részesült.) Kanadában a nyomozó szervek 1988. augusztus 18-án hivatalos eljárást indítottak a szegedi zsidóság deportálásában való részvétele miatt, s a főügyész 1988. december 10-én vádat emelt ellene. 1992. május 25-én egy torontói bíró az esküdtsek döntése alapján valamennyi vádpont alól felmentette; felmentése 1994. június 23-án vált jogerőssé, amennyiben a kanadai jog szerint kizárt annak lehetősége, hogy ügyében új, bírósági tárgyalás megtartását célzó büntetőeljárást indítsanak. A perről mind a hazai, mind a nemzetközi sajtó viszonylag részletesen beszámolt, s az más módon is az érdeklődés középpontjába került. (Lásd többek között *Háborús bűnös torontói pere*, Népszabadság, 1987. december 21., 8.; ERDÉLYI András: *Kezdődnek a tanúkihallgatások a Finta-ügyben*, Magyar Hírlap, 1989. március 13., 5.; BENCZE SZABÓ Péter: *Kanadai Főügyész a Markóban*, Népszabadság, 1989. március 14., 4.; ERDÉLYI András: *Deportálás magyar, s kanadai módra*, Magyar Hírlap, 1989. július 5., 4.; *Finta nem tartja magát bűnösnek*, Magyar Hírlap, 1989. november 21., 4.; ERDÉLYI András: *Esküdtsek, vádbeszéd*, Magyar Hírlap, 1989. november 29., 4.; ERDÉLYI András: *Történelmi szellemidézés Torontóban*, Magyar Hírlap, 1989. december 9., 4.; ERDÉLYI András: *Magyar Holocaust a Finta-perben*, Magyar Hírlap, 1989. december 13., 4.; ERDÉLYI András: *Különös védőbeszéd*, Magyar Hírlap, 1989. december 16., 4.; ERDÉLYI András: *Támad a nyikvánosság?*, Magyar Hírlap, 1989. december 22., 6.; ERDÉLYI András: *Cowboysizma és talár*, Magyar Hírlap, 1990. február 2., 11.; ERDÉLYI András: *Megbocsátani, ha van kinek*, Magyar Hírlap, 1990. február 10., 4.; KARSAI László, MOLNÁR Judit: *Arcképvázlat Finta Imréről*, Népszabadság, 1993. szeptember 10. 13. A per apropóján Costa Bravas filmet készített Zenedoboz (Music Box) címmel, 1989-ben). Ta-

lán érdemes megjegyezni, hogy az alkotók, művészi szabadságukkal élve, jelentős mértékben módosították a valószínű történetet.) Finta Imre később más módon is a „figyelem középpontjába” került, nevezetesen úgy, hogy 1997-ben lemondásra kényszerült miatta a Kanadában akkreditált magyar nagykövet. Az ottawai Evangélikus Református Magyar Egyesült Egyház presbitereként ugyanis meghívta a nagykövetet 82. születésnapjára. A diplomata a meghívásra a Finta személyével kapcsolatos teljes tájékoztatására jelölve a kanadai konzul által személyesen kézbesített (amint később kifejezte) rutinlevélben születésnapjára jókívánságokkal válaszolt. E levél után – vélhetően Finta szándékával egyezően – egy kanadai magyar lap közölte, egy másik pedig felháborodásának adott hangot a jókívánságok miatt. Az ügyből kisebb belpolitikai és közéleti bonyodalom lett Magyarországon is (a Mazsihisz például meghökkenését fejezte ki), mire Finta egy újsághoz eljuttatott olvasói levélben arról adott tájékoztatást, hogy 1995-ben „együtt ebédelt” és nagy nyilvánosság előtt kezét is fogott az akkori magyar külügyminiszterrel, sőt dedikálta neki a Széchenyi István életéről szóló *Koldus és király* című könyvét. Erre a miniszter nyilvános torontói előadása után egy étteremben valóban sor került. A nagykövet ezek után – bár utasítást csak a kanadai magyar zsidó közösségtől való bocsánatkérésre kapott – lemondott. (Lásd a Külügyminisztérium szóvivőjének tájékoztatóját: <http://www.mfa.gov.hu/szovivoi/korabbi/1997/10/971029h.htm>, valamint a különböző sajtóközleményeket és publicisztikákat; például Magyar Hírlap, 1997. október 22., 24., 27., 30.; Népszabadság, 1997. október 22.; Mai Nap, 1997. október 24.; Kanadai Magyar Élet, 1997. november 1.; 168 óra, 1997. november 4.; Új Magyarország, 1997. október 29., november 3.; Magyar Fórum, 1997. december 25.) Finta Imre az 1990-es években gyakran nyilatkozott. Egy 1994-ben Torontóban adott interjúban a következőket mondta: „Én arról, hogy valakit Auschwitzba visznek, vagy hogy vannak gázkamrák, ezekről nem tudtam, illetve utólag azért valamit hallottam. Amikor kijöttem a háború után Németországba, ott kezdtem hallani, hogy ilyenekről beszélnek. Nézzé, a helyzet az volt, és tudja, a háborúban, ugye, egy bizonyos fokú tisztogatás megy... A háborúban van igazságtalanság.” (BÓHM Ágnes: *Ítélet van*, Heti Világgazdaság, 1997. november 8., 97.) Nyilatkozatai igen sok esetben nyilvánvaló valótlanságokat tartalmaztak. Egy vele közölt riportban például – miközben védője különös logika alapján a per során kapcsolatba hozta egymással az internált zsidók javainak elrablását, a deportálásokat és a magyar vámjogszabályokat – azt állította: mentő tanúi „elmondták egyebek közt azt is, hogy mivel az akkor érvényes vámtörvények szerint nem lehetett aranyat, értéket kivinni a munkatáborokba, [mindezt] át kellett adni a vámhatóságnak, és hazaérkezésük után szinte kivé-

- tel nélkül, hiánytalanul visszakapták. Legfeljebb az tűnt el, amit eldugtak, s az idegenek felkutatták, vagy valakinek átadták, s attól nem kapták vissza.” (ROZGICS Mária: *A nagykövet nem tévedett*, Új Magyarország, 1997. október 29, 5.) Mivel dacolt mások megvetésével és öntudatosan hangoztatta ártatlanságát, személye a kanadai emigráción belüli közéleti viták során heves érzelmeket váltott ki, indulatokat gerjesztett, nem ritkán provokatív megnyilvánulásokra adott alkalmat. A Magyarok Vasárnapja című kanadai lap szerint például (idézi BUJÁK Attila: *Túl az Óperencián*, 168 óra, 1997. november 4.) Finta Imre „82 évesen is fiatal maradt, mosolygós bohém, ki csillogó szemekkel néz a szépasszonyok után”.
21. 13 C. R. (4th) 228 (Ont. Ct. Justice [General Division] 1992). Pawlowskyt azzal vádolták, hogy 1942-ben a német megszállás alatt álló (mai) Belarusz területén, egy Minszk melletti faluban meggyilkolt 410 zsidót és 80 lengyelt. A vádlottat elsőfokon felmentették. Az ügyész nem fellebbezett, mert a vád (a kanadai tárgyaláson koruk miatt megjeleni nem képes tanúk videón rögzített vallomásai mellett) elsősorban olyan korábbi tanúvallomásokra épült, amelyeket az egykori Szovjetunió hatóságai előtt tettek közvetlenül a háború után, ám e jegyzőkönyvek a jogok és szabadságok kanadai kartájában megfogalmazott követelmények szerint a kanadai bíróságokon nem voltak felhasználhatók.
22. *Progress Report on the Investigation of War Crimes in Canada*, Kanada, Department of Justice, Crimes against Humanity and War Crimes Section, 1993, 15. Reistetter 1942-ben közreműködött 3000 zsidó deportálásában. A vádat részben azért ejtették el, mert két koronatanú az eljárás idején meghalt. Vladimír Sokolovot 1986-ban azért fosztották meg amerikai állampolgárságától, mert a német megszállás alatt álló szovjet területeken antiszemita kiadványokat jelentetett meg.
23. *Secretary of the State v. Luitens*, 48. F. T. R. 262 (1992). *A contra legem* jelleget illetően lásd WILLIAMS: *I. m.*, 164.
24. 1983-ban a kanadai CTV televízió egy riportfilmet sugárzott, amelyben háborús bűnösnek nevezték, amire ő rágalmozási perrel válaszolt. Amikor azonban a televíziós társaság bizonyítékokat gyűjtött ellene (többek között Magyarországon is), Finta 1986-ban visszavonta keresetét. A bíróság az eljárási költségek megfizetésére kötelezte, s amikor ennek nem tett eleget, lefoglalta és árverésen értékesítette házáat. (Lásd COTLER: *I. m.*, 579. és MOLNÁR: *I. m.*, 183. Egy hazai publicista – aki egyébként a tényekkel szöges ellentétben azt közli olvasóival, hogy Fintát a népbíróság 1948-ban *felmentette*, s aki a „nürnbergi törvények [értsd: a nürnbergi ítéletre alapozott joggyakorlat] marxista igazságtalanságáról” és „gyűlöletre alapozottságáról” beszél – ezt így kommentálja: „Az idős ember ekkor jó hírneve védelmében maga kezdeményezett polgári pert, ez azonban abbamaradt, mert költségeit már nem volt képes fedezni”; vö. CSURKA István: *A cél*, Magyar Fórum, 1997. december 25., 4.) A másik esetben Sabina Citron, egy holokauszt-túlélő 1987-ben nyilvánosan azt állította, hogy Finta Imre háborús bűncselekményeket követett el. Finta ugyancsak nyilvánosan *hazugnak* nevezte Citront, mire ő, illetőleg a nácizmus üldözötteinek kanadai szövetsége pert indított ellene rágalmozás miatt és kártérítést követelt tőle. A bíróságon Finta nem védte meg álláspontját, ezért harmincezer dollár kártérítés megfizetésére kötelezték. (Lásd COTLER: *Uo.*)
25. *R. v. Finta* (1989) 69 O. R. (2d) 557 (Ont. H. C. J.).
26. Később számos kritika érte az esküdtszék tagjainak kiválasztása kapcsán az ügyész erőtlensége és a bírót „engedékenysége” miatt. A védő például megkérdezte, hogy a jelölt „tagja vagy támogatója volt-e olyan szervezeteknek, amelyek helyeselték vagy elleneztek a háborús és emberiség elleni bűncselekmények üldözését, illetőleg a Btk. ilyen irányú megváltoztatását”. Ezzel nemcsak a főbb kanadai zsidó szervezetek tagjait és támogatóit zárta ki az esküdtszéki tagságból, hanem azokat is, akik aktívan támogatták az 1987 után hatályos jog megszületését. Így aztán – írja az egyik elemző – az a „perverz” eredmény állt elő, hogy esetleg azért zártak ki jelölteket az esküdtek köréből, mert „hittek a jogban”, amelyet alkalmazniuk kellett volna; vö. David MATAS: *The Case of Imre Finta*, University of New Brunswick Law Journal, 34 (1994) 286.
27. Munkái közül lásd különösen Randolph L. BRAHAM: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*, I–II, Columbia University Press, 1994², magyarul: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*, I–II, ford. ZALA Tamás, Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997.
28. E tanúvallomás néhány részletét illetően lásd MOLNÁR: *I. m.*, 142.
29. A rendelet megszületésének körülményeiről lásd *Az Endre-Baky-Jaross per*, szerk. KARSAI László, MOLNÁR Judit, Budapest, Cserépfalvi, 1994, 88–, 139–, 484–485. A zsidók diszkriminációjával és deportálásával összefüggő korábbi rendeleteket illetően lásd *uo.*, 484–487 és tovább, valamint MOLNÁR: *I. m.*, 34–57. A Baky-rendelet szerint „a zsidóságot nemre, korra való tekintet nélkül kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani” és „az elszállítás fogolyként vonaton, szükség esetén a városi, illetve a községi előljárásságok által kirendelt előfogatokon történjék”. A rendelet továbbá előírta, hogy „az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is bennefoglaltnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany és más értéktárgyakat nem.”
30. *R. v. Finta* (1990). Döntvénytárban nem közzétett (*unreported*) ítélet; iratanyagát lásd *Case on Appeal*, 60. és következő kötetek.

31. *R. v. Finta* (1992) 73 C. C. C. (3d) 65 (Ont. C. A.), valamint (1992) 92 D. L. R. (4th) 1 és 14 C. R. (4th) 1, 53 O. A. C. 1, 9 C. R. R. (2d) 91.
32. A beavatkozás lehetőségéről a Legfelsőbb Bíróság 1993. március 24-én külön eljárás keretében döntött; lásd *R. v. Finta* (1993) 1 S. C. R. 1138.
33. Az ügyészi fellebbezést Christopher A. Amerasinghe és Thomas C. Lemon, a beavatkozókét David Matas, Edward M. Morgan és Joseph R. Nuss, az ellen-fellebbezést pedig Finta képviselője, Douglas H. Christie és asszisztense, Barbara Kulaszka fogalmazta meg, akiket jogi titkárként Keltie Zubko segített. Talán érdemes megjegyezni, hogy az utóbbiak közreműködtek Ernst Zundel és James Keegstra pereiben is. (James Keegstra, Ernst Zundel és Malcolm Ross a három legismertebb zsidóellenes *hate speech* propagandista, akik ellen az 1980-as és az 1990-es években különböző büntetőeljárások indultak; lásd IHF Annual Report, 1996.). A Finta-ügyről egyébként mindkét oldal jogi képviselői közreadtak elemzéseket; lásd például egyfelől Keltie ZUBKO: *The Path of a Legal Warfare – Imre Finta’s Trial for Crimes*, Cranbrook, Western Australia, Veritas Publisher, 1991.; másfelől David MATAS: *I. m.*, 281–294. Zubko és Christie álláspontjának bírálatát lásd <http://www.vho.org/F/j/RHR/2/Zubko36-45.html>, valamint a *Revue d’Histoire Révisionniste*, 1990/2, 36–45.
34. *R. v. Finta* (1994) 1 S. C. R. 701; affd (1992), 73 C. C. C. (3d) 65 (Ont. C. A.) és 28 C. R. (4th) 265 (S. C. C. 1994).
35. *R. v. Finta* (1994/2). Döntvénytárban nem közzétett (*unreported*) ítélet; összefoglalását lásd a kanadai Legfelsőbb Bíróság bulletinjében: *B. S. C. C.* 1994. június 24. 1076.
36. *R. v. Finta* (1989) 577.
37. *R. v. Finta* (1992) 168–169.
38. *R. v. Finta* (1994) [1 S. C. R.] 811.
39. Lásd például COTLER: *I. m.*, 608–611., WILLIAMS: *I. m.*, 166–167.
40. *R. v. Finta* (1994) [1 S. C. R.] 744.
41. Lásd COTLER: *I. m.*, 610–611.
42. *R. v. Finta* (1989) 566–577.
43. *R. v. Finta* (1994) [28 C. R. (4th)] 298.
44. *R. v. Finta* (1994) [28 C. R. (4th)] 300–301.
45. *R. v. Finta* (1994) [28 C. R. (4th)] 367.
46. COTLER: *I. m.*, 623–625.
47. *R. v. Finta* (1994) [28 C. R. (4th)] 356.
48. Az idézett szöveg itt a védelem által bizonyítékként be-terjesztett szegedi újságcikkre utal (Szegedi Új Nemzedék, 1944. április 9.), amely szerint a miniszterelnök határozottan kijelentette: a zsidókérdés megoldásának egyetlen rendelkezésre álló módja a deportálás.
49. *R. v. Finta* (1994) [28 C. R. (4th)] 301.
50. BASSIOUNI: *I. m.*, 364.
51. A parancsnak való engedelmségre, illetőleg a jogszabályok érvényesítésére a nemzetközi büntetőjogi gya-

korlatban csak akkor lehet – a Londoni karta alapján a „büntetést enyhítő” körülményként, egyes nemzeti büntetőjogok szerint pedig „kimentési lehetőségként” – sikerrel hivatkozni, ha a parancs vagy a jogszabály nem jogellenes, vagy az ugyan, de a vádlottnak nem volt választása a tekintetben, hogy végrehajtsa-e. A bíróságok ezt illetően két véglet közötti középutat keresve járnak el, s rendszerint két „tesztet” alkalmaznak: a „nyilvánvaló jogellenesség” és az „erkölcsi választás” tesztjét. (A középut vonatkozásában lásd a Londoni karta 8. cikkét és az úgynevezett 4. nürnbergi alapelvet. A Nürnbergben összeült Nemzetközi Katonai Törvényszéket létrehozó, annak joghatóságát és eljárási rendjét megállapító Londoni karta 8. cikke szerint „az a tény, hogy a vádlott kormánya vagy feljebbvalója parancsára cselekedett, nem mentesíti őt a felelősség alól, de enyhítő körülményként figyelembe vehető, ha a törvényszék döntése alapján az igazságosság ezt így kívánja meg”. Az ENSZ közgyűlése 1946. december 11-én egyhangúlag tudomásul vette a Nemzetközi Katonai Bíróság ítéleteit és az azok alapjául szolgáló elveket. A 4. alapelv szerint „az a tény, hogy valaki kormánya vagy felettese parancsát követve cselekedett, nem mentesíti őt a nemzetközi jogi felelősség alól, feltéve, hogy ténylegesen rendelkezett az erkölcsi választás lehetőségével”. Egyesek szerint az „erkölcsi választás” tesztje egyenesen „aláás-sa” [MORRIS GREENSPAN: *The Modern Law of Land Warfare*, Berkeley, University of California Press, 1959, 493.], mások szerint pedig inkább csak kiegészíti [BASSIOUNI: *I. m.*, 437.] a Londoni karta 8. cikkét.) „A »nyilvánvalóan jogellenes« parancs ismertetőjegye az – fogalmazta meg például egy izraeli katonai bíróság sokat idézett döntése –, hogy figyelmeztető fekete zászlóként lobog a kiadott parancs felett, mely azt mondja: »tilos«. A nyilvánvaló jogellenesség nem formális, rejtett vagy csak részben látható jogszerűtlenség, nem olyasmi, amit csak jogi szakértők képesek feltárni, hanem a jog nyílt és szembeötlő megsértése, olyan egyértelmű és nyilvánvaló jogtalanság, ami magából a parancsból, a parancs vagy az általa követelt magatartás bűnös jellegéből következik; olyan jogtalanság, amely megindítja és hasogatja a szívet, ha valaki nem vak és lelke nem romlott.” (*Kafr Qassem-ügy* [Izraeli Kerületi Katonai Bíróság]: *Ofer v. Chief Military Prosecutor*, lásd *Psakim* [Az izraeli kerületi bíróságok ítéletei] 44. kötet, 69–, az idézett szöveg: 108.; idézi Leslie Claude GREEN: *Superior Orders and Command Responsibility*, Canadian Yearbook of International Law, 27 (1989) 168, 8. jegyzet.) Az „erkölcsi választás lehetősége kapcsán a bíróságok az 1948-as *Einsatzgruppen-ügy* óta (Lásd *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*, Official Text in the English Language, 1946/4, 470.) azt tekintik mérvadónak, hogy az alárendelt élete „közvetlen, valóságos és elkerülhetetlen” veszélybe került volna-e engedetlenség

esetén. Ha igen, úgy elmondható, hogy kényszerítve volt, vagy kényszerből cselekedett.

52. A kanadai Btk. 25. § (1) bekezdése szerint „ha a jog alkalmazása vagy érvényesítése során a törvény valakitől, illetve valakit (a) magánszemélyként, (b) békebíróként (*peace officer*) vagy hivatalos személyként, (c) az előbbieket segítőjeként vagy (d) hivatalánál fogva valamilyen cselekedetet megkíván, illetve arra felhatalmaz, az – amennyiben ésszerű alapon cselekszik – a megkívánt, illetve felhatalmazással bíró magatartás tanúsítása és az e célhoz szükséges erő alkalmazása során igazoltan cselekszik”. A (2) bekezdés úgy rendelkezik, hogy „akinek valamely törvény szerint eljárás cselekményt kell fogadtatnia vagy ítéletet kell végrehajtania, illetőleg aki ebben neki segítséget nyújt, ennek során akkor is igazoltan jár el – feltéve, hogy jóhiszeműen cselekszik –, ha az eljárás vagy az ítélet jogilag hibás vagy joghatóság nélkül, illetőleg a hatáskört túllépve bocsátották ki”. A (3) bekezdés szerint „az (1) bekezdésben foglalt cél vonatkozásában és a (4) bekezdésben meghatározott kivétellel nem igazolt annak a magatartása, aki az erő alkalmazása során szándéka vagy nagy valószínűség szerint halált vagy súlyos testi sértést okoz, kivéve, ha ésszerű alapon azt hiszi, hogy ezzel saját magát vagy a védelme alatt állókat haláltól vagy súlyos testi sértéstől óvja meg”. Végül a (4) bekezdés azt mondja ki, hogy „az a békebíró (*peace officer*), aki – valamint aki neki jogszerűen segítséget nyújt – jogszerű módon, bírói parancsal vagy anélkül valakit elfog olyan bűncselekmény miatt, amely miatt az bírói parancs nélkül is letartóztatható, az – amennyiben az elfogandó személy letartóztatása elkerülése végett elmenekülne – igazoltan jár el, amikor olyan erőt alkalmaz, ami az elmenekülés megakadályozásához szükséges, feltéve, hogy a me-
- nekülés kevésbé erőszakos módon nem akadályozható meg”.
53. A kanadai jogot illetően lásd például *Beaver v. The Queen* (1957) S. C. R. 531. és *Pappajohn v. The Queen* (1980) S. C. R. 120.
54. Az ügyészi fellebbezés szerint a 7. § (3.74) bekezdése, mely kizárja, hogy a vádlott a *de facto* jognak való engedelmességre hivatkozzon, egyben kizárja a 25. §-ban meghatározott „békebírói védekezést”, vagyis annak lehetőségét is, hogy a vádlott kötelelességszerűen érvényesítette a(z) általa jogszerűnek hitt) jogszabályokat. Cory bírószerint viszont a 25. § lehetővé teszi a ténybeli tévedéshez hasonló kimentési lehetőséget. További szempont, hogy ha a követett, illetve érvényesített jogszabályok nyilvánvalóan jogellenesek (vagyis ha a vádlott helyzetében lévő ésszerű személynek tudnia kellett volna, hogy tette háborús vagy emberiség elleni bűncselekmény elkövetését jelenti), akkor a „békebírói védekezés” mint kimentési lehetőség nem alkalmazható.
55. *R. v. Finta* (1994) [28 C. R. (4th)] 317.
56. Lásd *Uo.*
57. COTLER: *I. m.*, 634.
58. Cherif M. Bassiouninak a Finta-ügyben hozott döntéssel kapcsolatos „sajnálkozását” lásd BASSIOUNI: *I. m.*, IX.
59. A volt Jugoszlávia területén elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogot súlyosan sértő cselekmények megbüntetésére létrehozott, valamint a ruandai háború során elkövetett nemzetközi jogi bűncselekmények tetteseinek megbüntetésére létrehozott *nemzetközi törvényszékek* (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia; International Criminal Tribunal for Rwanda). Lásd továbbá a Nemzetközi Büntetőbíróság (*International Criminal Court; ICC*) megalapításáról szóló 1998. július 17-i Római egyezményt.

„A KÉRDÉS AZ, MI A VISZONYA AFGANISZTÁNNAK A TALIBÁNHOZ”

AZ AFGANISZTÁNI BOMBÁZÁSOK NEMZETKÖZI JOGI
VONATKOZÁSAIRÓL VALKI LÁSZLÓVAL ÉS NAGY BOLDIZSÁRRAL
KARDOS GÁBOR BESZÉLGET

Amerika „új háborújának” talán utolsó napjait éljük. A bombázások után szárazföldi beavatkozásra is sor került. Az amerikai hadvezetés a nyikánosság előtt is elismerte: kommandósai tábort építettek Kandahár ostromának segítésére. Mennyiben áll összhangban a nemzetközi joggal az Egyesült Államok magatartása?

Valki László: Afganisztán az Egyesült Államokkal szemben közvetett módon agressziót követett el, mivel területén megtúrta, sőt támogatta az Oszama bin Laden által vezetett terrorista szervezet, az al-Kaida tevékenységét. Kevésbé ismert, hogy a Biztonsági Tanács már jóval a 2001. szeptember 11-i támadás előtt – 1999. október 15-én és 2000. december 19-én – két kötelező erejű határozatot hozott, amelyekben kijelentette, hogy a tálibok nem hajtották végre a korábbi BT-előírásokat, és az ennek nyomán kialakult helyzet „veszélyezteti a nemzetközi békét és biztonságot”. A BT elítélte, hogy a tálibok Afganisztán területén menedéket és kiképzést nyújtanak terroristáknak, akik onnan kiindulva támadásokat szerveznek más államok ellen. A testület megjegyezte, hogy a tálibok megadóztatják az ópiumtermelést és -eladást, az ebből folyó jövedelemből pedig terroristák befogadását támogatják. „Sajnálatosnak” tartotta, hogy a tálibok menedéket nyújtanak Oszama bin Ladennek és terrorista szervezetének. Ezt követően a BT – az alapokmány VII. fejezete alapján eljárva – arra kötelezte a tálibokat, hogy hajtsák végre a BT korábbi határozatát, ne nyújtsanak menedéket a terroristáknak és ne finanszírozzák tevékenységüket. Kötelezte őket ezen túl arra is, hogy adják ki Oszama bin Ladent az amerikai hatóságoknak vagy olyan harmadik államnak, amelyben őt felelősségre vonják, zárják be a terroristák kiképzőtáborait és hagyjanak fel az ópiumtermeléssel. Egyidejűleg a BT minden más államot arra kötelezte, hogy teljes fegyverembargót vezessen be a tálibokkal szemben, minden légi forgalmat állítson le Afganisztánnal, fagyassza be Oszama bin Laden és az al-Kaida valamennyi bankszámláját. A nemzetközi terrorizmus támogatása pedig agresszióknak minősül, amivel szemben az ENSZ alapokmánya elismeri az önvédelem jogát. A BT határozatának meghozatalát persze

az tette lehetővé, hogy Oroszország és Kína egyaránt tart az al-Kaidától. A volt Szovjetunió déli köztársaságaiban elemi orosz érdekek forognak kockán: ha Afganisztánból az iszlám fundamentalisták exportálják ideológiájukat, Oroszország elveszítheti maradék befolyását is ebben a térségben. Itt tehát nem arról volt szó, hogy 2001. szeptember 11-e után az oroszok hirtelen ráébredtek arra, hogy közös érdekeik vannak az amerikaiakkal, hiszen ezek az érdekek már legalább két esztendeje egészen nyilvánvalóan fennálltak. Ma már mindenki tudja, hogy bin Laden „internacionalistái” közül milyen sokan és milyen eszközökkel küzdöttek a csecsen nép függetlenségéért. Kínában is nagyszámú muzulmán él az ország nyugati részében, a központi kormányzat pedig érzékenyen reagál minden olyan rezdülésre, amely kétségbe vonhatja Kína területi integritását.

Nagy Boldizsár: Az érvelés akkor áll meg, ha elfogadom: Afganisztán mint állam, mint a nemzetközi jog alanya támogatta a terrorizmust. Ezzel szemben mind a BT, mind a NATO vagy akár az Európai Parlament is a Talibán cselekedeteit ítéli el. A kérdés ezért az, mi a viszonya Afganisztánnak a Talibánhoz. A nemzetközi közösség nem ismerte el a tálib rezsimet Afganisztán kormányaként, a *de facto* uralom pedig a nemzetközi jog szerint nem tesz legitim kormánnyá egyetlen csoportot sem. Nem is beszélve arról, hogy a tálibok nem is gyakoroltak hatékony ellenőrzést az afgán állam egésze fölött. Ebben a polgárháborús helyzetben Afganisztánnak van egy „törvényes” kormánya, amelyet Északi Szövetségként ismer a nagyközönség. A tálib rendszernek tehát nem adatott meg az elismerés. Ergo, amit a Talibán csinál, azt nem lehet Afganisztán államnak, a nemzetközi jog alanyának a rovására írni. Itt juthatunk el a kérdés lényegéhez, tudniillik ahhoz, hogy mi a helyzet akkor, ha egy területi hatalom képtelen ellenőrizni a területén működő, de általa nem legitimált erőket. Erre sok példát láttunk. Nem az a kérdés tehát, hogy Afganisztán megtámadta-e az Egyesült Államokat, hanem az, hogy felelős-e a törvényes afgán hatalom azért, hogy a területén működő szervezetek támogatásával – egyébként idegen állampolgárok – megtá-

madtak amerikai létesítményeket. Ekkor az elemzésnek szerintem át kell térnie az államfelelősség vizsgálatára, amivel szembenézett a hágai Nemzetközi Bíróság a Nicaragua kontra Egyesült Államok-ügyben, a hágai Jugoszlávia Törvényszék pedig szembe fog nézni vele, amikor eldönti, felelős-e Milosevics a szerb szabadcsapatok tevékenységéért.

V. L.: A nemzetközi jog abból indul ki, hogy egy ország létezése nem függ attól, hogy éppen milyen kormány van hatalmon. Amikor a BT az általam említett határozatokat meghozta, tisztában volt azzal, hogy Afganisztán területének mintegy kilencven százaléka felett a tálib rendszer gyakorolja a főhatalmat. Ez a főhatalom természetesen nem olyan értelemben vett főhatalom, mint amilyen egy európai ország területén létezik, elvégre nem kifejezetten centralizált nemzetállamról van szó. Az is világos, hogy az al-Kaida szervezet és a Talibán között szoros kapcsolat áll fenn, amit a BT – mint említettem – már szeptember 11-e előtt két határozatában rögzített. A tálib rendszer képes lett volna arra, hogy tegyen valamit Oszama bin Laden és szervezete ellen. Jellemző a helyzetre egy újságíró megjegyzése, aki azt kérdezte, hogy vajon a táliboktól kellett volna-e kérni Oszama bin Laden kiadatását, vagy pedig Oszama bin Ladentől Omar mulah kiadatását. Mindegy, mi a válasz, a lényeg az, hogy

az összefonódás olyan mértékű a két szervezet között, hogy a felelősségük aligha választható szét.

N. B.: A különbség abban áll, hogy én nem arról beszéltem, hogy a Talibán és Oszama bin Laden összefonódik-e és hogy a Talibán kontrollálja-e Oszama bin Laden mozgalmát. Erről nem szóltam semmit: azt sem mondtam, hogy kontrollálja, azt sem, hogy nem. Valószínűleg nagy befolyást gyakorol rá, de elképzelhetőnek tartom, hogy a Talibánnak nincs elég hatalma jogállami eszközökkel vagy azok mellőzésével eljárni Oszama bin Ladennel szemben. A kérdés viszont nem ez. A nemzetközi jog szempontjából az a releváns kérdés, hogy Afganisztán mint állam megszegte-e az erőszak tilalmát. Erre mondom azt, hogy nem. Az erőszak tilalma azért nem értelmezhető ebben a konfliktusban, mert nem Afganisztán támadt az Egyesült Államokra, hanem az Afganisztán területét bitorló csoport. Az a csoport, amely Afganisztán legnagyobb területén az ellenőrzést gyakorolja, nem azonos Afganisztánnal, és nincs is felhatalmazva arra, hogy a nevében cselekedjen, tehát Afganisztán terhére írható jogsértést sem tud elkövetni. Afganisztán és a Talibán megkülönböztetése mellett szól, hogy a Talibánt legfeljebb három állam ismerte el az állam képviselőjének. Ha megnézed a BT-határozatokat, akkor soha nem azt mondják, hogy Afga-

*AZ ENSZ BIZTONSÁGI TANÁCSÁNAK 4370. ÜLÉSÉN,
2001. SZEPTEMBER 12-ÉN ELFOGADOTT 1368. (2001) SZÁMÚ HATÁROZATA*

A Biztonsági Tanács,
újra megerősítve az ENSZ alapokmányának elveit és céljait,
elhatározva, hogy minden lehetséges módon küzd a nemzetközi békét és biztonságot fenyegető mindenfajta terrorista támadás ellen,
elismerve az egyéni vagy kollektív önvédelem elidegeníthetetlen jogát az ENSZ alapokmánnal összhangban,
1. *félreérthetetlenül és határozottan elítéli* a 2001. szeptember 11-i New York-i, washingtoni és pennsylvaniai borzasztó terrortámadásokat, és ezeket a cselekményeket mint a nemzetközi terrorizmus bármely más megnyilvánulását, a nemzetközi béke és biztonság elleni fenyegetésként *értékeli*.
2. *Kifejezi* mélységes együttérzését és részvétét az áldozatoknak és családjuknak, az Amerikai Egyesült Államok népének és kormányának.
3. *Felhív* minden államot, hogy működjenek együtt annak érdekében, hogy ezen terrorista támadások elkövetőit, szervezőit, valamint támogatóit mielőbb bíróság elé állítsák, és *hangsúlyozza*, hogy azok, akik az elkövetők, a szervezők, valamint a támogatók segítségével, támogatásáért és rejtegetéséért feleltek, felelőségre vonhatók.
4. *Arra is felhív*, hogy a nemzetközi közösség fokozza a terrorista cselekmények megelőzésére és megakadályozására irányuló erőfeszítéseit, ideértve a fokozott együttműködést, valamint a vonatkozó nemzetközi antiterrorista egyezmények és a Biztonsági Tanács határozatainak, különösen az 1999. október 19-én kelt 1269. (1999) számú határozatának végrehajtását.
5. *Kifejezi* készségét, hogy megtegyen minden szükséges válaszlépést a 2001. szeptember 11-i terrorista támadásokra és hogy harcoljon a terrorizmus minden formája ellen, tekintettel az ENSZ alapokmányában megfogalmazott felelősségére.
6. *Úgy határoz*, hogy az ügyet napirenden tartja.

nisztán támogatja az ópiumtermelést, Afganisztán támogatja a terrorizmust. Nagyon gondosan elkerülte a BT, hogy Afganisztánt mint államot elmarasztalja. A „Talibán rezsimről” szolt, ami nemzetközi jogilag bizonytalan fogalom. Értelmezhető-e az erőszaktilalom akkor, amikor egy állam áll szemben egy törvényen kívüli csoporttal? Itt nem Afganisztán és az Egyesült Államok nemzetközi kapcsolatairól van szó, hanem a Talibán és/vagy Oszama bin Laden és az Egyesült Államok kapcsolatairól, vagy az al-Kaida és az Egyesült Államok viszonyáról. A perdöntő kérdés – ismétlem – az, hogy felelős-e a törvényes afgán hatalom azért, hogy az állam területén működő szervezetek támogatásával szaúdi vagy német állampolgárok megtámadták az Egyesült Államok létesítményeit. A Nemzetközi Bíróság a nicaraguai ügyben azt válaszolta, hogy amennyiben az állam irányítja ezeket a csoportokat vagy legalábbis effektív kontrollt gyakorol fölöttük, akkor felel azok cselekedeteiért.

A teheráni amerikai nagykövetség elleni 1979-es támadással kapcsolatban a Nemzetközi Bíróság elismerte Khomeini ajatollah rezsimjét az iráni állam képviselőjének, holott a nemzetközi közösség nem ismerte el kormányát. Ezen túl pedig elismerte az állam felelősségét azért, mert a forradalmi diákmozgalom betört a nagykövetségre és ott túszoikat szedett.

N. B.: Ez az ítélet a több mint egy évig tartó események sorozatát több fázisra bontotta. Azt mondta, hogy az első fázisért, amikor úgymond a diákok foglalták el a külképviseletet, Iránt mint államot nem terheli felelősség. Az államot attól a pillanattól tartották felelősnek, amikor a kormányerők átvették az ellenőrzést és körülzárták az érintett épületeket. Ilyen helyzetben egyértelmű, hogy a központi iráni kormány maga cselekedett. Az analógia szerintem azért sem jó, mert Iránnak nem voltak versengő kormányai, főleg nem olyanok, amelyek közül az egyik a nemzetközi jog szempontjából nagyobb legitimitást élvezett volna. Khomeini rezsimje teljes kontrollt gyakorolt Irán egész területe fölött, az ítélet meghozatalának pillanatában pedig már számos arab állam elismerte az új iráni rezsimet.

V. L.: Hadd utaljak arra, hogy Tajvan területén a jelenlegi kormány ugyan teljes főhatalmat gyakorol – nincs szó tehát két vagy több, úgynevezett „versengő” kormányról –, de Tajvant egyetlen BT-tag sem ismeri el önálló államnak. Ennek ellenére, ha Tajvan erőszakot alkalmazna egy másik állammal szemben, akkor a BT ezért természetesen nem Pekinget marasztalná el, hanem Tajpejt.

N. B.: Csakhogy a kérdés az, ebben az analógiában melyik a Talibán? Peking? Tajvan? Ha Tajvan, akkor bizony a szavaid logikájából az következik, hogy sze-

rinted a nemzetközi közösségnek Pekinget kellene megbüntetnie Tajpej tetteért. Ha viszont a Talibán Peking és az északiak Tajvan, akkor Peking agressziójáról kellene szólnod.

A Talibán azért tényleges hatalmi pozícióban volt. Ha nem is az ország teljes területét, de annak túlnyomó részét kontrollálta szeptember 11-e előtt. És ezen a területen terroristákat képző táborokat létesítettek.

N. B.: Ne felejtjük el, hogy a Magyar Népköztársaság vagy a Lengyel Népköztársaság területén is komoly kiképzőbázisok voltak, az NDK-ról nem is beszélve. Legyünk őszinték, a palesztinok nálunk is tanultak fegyvert forgatni. Ez felhatalmazta volna a nyugati hatalmakat vagy akár Izraelt, hogy csapást mérjen Magyarországra amiatt, hogy a központi kormány tudtával vannak itt palesztin pihenő- és kiképzőhelyek? El kellett volna tűrnünk, hogy a házunkat lebombázzák, mert valahol a Bakony egy eldugott szegletében magyar katonák palesztin katonákat képeznek ki?

Ez már elvezet az arányosság kérdéséhez. Az önvédelem jogából fakadó válaszcsepásnak arányosnak kell lennie. Ruud Lubbers, az ENSZ menekültügyi főbiztosa elég élesen fogalmazott. Azt mondta, nem vitatja, hogy a válaszcsepás jogszerűen indult, de úgy látja, hogy egy kicsit sok ez a négy hete folyó bombázás, amely akkor már sok esetben duális, azaz polgári és katonai felhasználású célpontok ellen folyt. Arányosnak tekinthető, ha a válaszcsepást mérő állam bevallott célja a támadó kormányzat megdöntése?

V. L.: A kérdést az indokolja, hogy a nemzetközi szokásjog értelmében az ellenintézkedések – beleértve azokat is, amelyeket az önvédelem gyakorlása során hajtottak végre – csak akkor jogszerűek, ha arányosak voltak az eredeti jogsértéssel. A végső értékelés természetesen csak a hadműveletek befejezése után fogalmazható meg. Az eddigi fejlemények azt mutatják, hogy fennáll az arányosság. A nemzetközi jog nem valamiféle mennyiségi arányosságot követel meg, hanem tartalmi. Mindenekelőtt azt írja elő, hogy a sértett félnek nem szabad megtorolnia a támadást, azaz nem szabad „megbüntetnie” annak elkövetőjét. Az amerikai ellentámadás egyetlen célt szolgálhat csupán, mégpedig azt, hogy elejét vegye a felségterületét – és általában a nyugati világot – fenyegető újabb terrortámadásoknak. Ezt kizárólag azzal érheti el, ha elfogják Oszama bin Ladent és megsemmisítik terrorista hálózatát. Szeptember 11-e után végképp világhossá vált, hogy a talib rezsim

felszámolása nélkül az al-Kaida tevékenysége sem szüntethető meg. Mivel sem a BT határozatainak, sem az Egyesült Államok ultimátumának nem volt foganatja, az amerikaiaknak és szövetségeseiknek nem volt más választásuk, mint az, hogy magát a rezsimet is felszámolják. Ami a légitámadásokat illeti, már az eddigi bevetések és a különböző célpontokra ledobott, illetve irányított robbanóeszközök mennyisége is meglehetősen nagy volt. Az információk szerint azonban ezek a támadások kevésbé érintettek polgári létesítményeket, mint a Jugoszlávia ellen 1999-ben indított NATO-hadművelet, és e beszélgetés időpontjáig a polgári áldozatok száma is kisebb volt. Ugyanakkor Afganisztánban is jelentős tömegek indultak el menedéket keresni a szomszédos országokban, ami előrevetítette egy újabb humanitárius katasztrófa kialakulásának a veszélyét. Tisztában vagyok azzal, hogy a nemzetközi és hazai közvélemény jelentős része meglehetősen vegyes érzelmekkel figyelte a támadásokról szóló híreket, és sokan akár egyetlen polgári áldozatot vagy menekültet is elfogadhatatlannak tartottak. Mindazonáltal nem hiszem, hogy a közvetlen és közvetett veszteségek nagyságrendileg meghaladták volna azokat, amelyek szeptember 11-én és azóta az Egyesült Államokban keletkeztek. Mindezek alapján a kérdésre a válaszom az, hogy az Egyesült Államok ellentámadása arányos volt a szeptember 11-i terrortámadással. A Talibán megdöntését illetően a lényeg az, hogy a válaszlépésnek célravezetőnek kellett lennie, azaz elejét kell vennie az újabb támadásnak. Ez Kunduz és Kandahár ostrománál ugyan súlyos áldozatokkal járt és jár, de nem szabad elfelejteni, hogy ezeket a támadásokat részben az Északi Szövetség hajtotta végre, és hogy az előbbi városban az „internacionalista” hadifoglyok fellázadtak és ismét harcolni kezdtek. A meglehetősen véres fejleményeket az Afganisztán ellen eredetileg az önvédelem jogán fellépő erők enyhén szólva nem voltak képesek ellenőrzésük alatt tartani.

N. B.: Nem válaszoltunk még világosan arra a kérdésre, hogy beletartozik-e az önvédelem jogába az, amit az Egyesült Államok tesz. Ettől független az a minősítés, hogy politikailag vagy a történelmi belátás alapján indokoltak-e ezek a katonai lépések. Olyan önvédelmi jogot nem ismer a mai nemzetközi jog, amely a BT felhatalmazása nélkül egy állam területe feletti ellenőrzés fegyveres megszerzését is az arányos önvédelem alá sorolja. Az erőszakos megtorlás, a bűnös önhatalmú megbüntetés pedig egyértelműen tilos. A „nem volt más választásunk” érv különösen nyugtalanító azok szemében, aki átélték vagy megtanulták az európai történelmet. A korábbi BT-határozatok felkínálták azt a lehetőséget, amit most ismét feltalálunk: az információk hatékonyabb cseréjét és a pénz útjai-

nak elzárását. Ha Pakisztánt előbb rá lehetett volna bírni arra, hogy ne támogassa a Talibánt, ha az Északi Szövetség szerezsenmosdatása előbb bekövetkezett volna... Csupa ha. Nem tudjuk, volt-e más választásunk. Meglehet, ha 2001 szeptemberéig megyünk csak vissza, nem volt. De miért kezdődne ott az időszámítás? A szeptember 12-i BT-határozat értelme kettős: egyfelől emlékeztet mindenkit, hogy az egyéni és kollektív önvédelem joga az alapokmánnyal összhangban áll fenn, tehát az alapokmánnyal összhangban levő önvédelem jogát ismeri el. Másfelől arra vonatkozóan, hogy mit kell csinálni a terroristákkal, nem azt mondja, hogy ki kell bombázni őket a barlangjukból a kettős rendeltetésű célpontjaikkal együtt, hanem azt mondja, hogy valamennyi elkövetőt, szervezőt és a támogatóikat bíróság elé kell állítani. Tehát nem azt mondja, hogy megtorlás tárgyai lesznek azok, akik tudatosan a területükön tartják őket, hanem számon fogják kérni rajtuk cselekedeteiket. A megtorlásra a második BT-határozat sem adott felhatalmazást, szerintem éppen ellenkezőleg: azzal, hogy a BT saját hatáskörébe vonta az ügyet, a „szabd önvédelem” joga elenyészett. A fennálló jogrend szerint az ENSZ-nek kellene határoznia a megteendő lépésekről – ahogyan azt az iraki–kuvaiti konfliktusban is tette.

El lehetett volna kerülni a bombázást? Milyen más, „jogállamibb” módszerekkel lehet fellépni a terrorizmussal szemben?

V. L.: Kétségtelen, hogy a NATO országai már korábban is tudatában voltak a rendkívül súlyos veszélynek, ezt a korábbi BT-határozatok is bizonyítják. Ennek ellenére nem tettek meg mindent – például titkosszolgálati eszközökkel – annak érdekében, hogy a terrorista hálózatot felgöngyölítsék. A figyelmeztetések pedig elég komolyak voltak, mind Kenyában, mind Tanzániában, mind pedig az Ádeni-öbölben. Ebben a világ vezető hatalmait bizonyára el lehet marasztalni. Ez azonban nem más, mint az elmúlt időszak hibáinak utólagos konstatálása. Szeptember 11. után azonban ugyanezeknek a hatalmaknak tenniük kellett valamit. Semmilyen lehetőségük sem volt arra, hogy a személyes felelősségre vonásról értekezzenek. Önvédelmet kellett gyakorolniuk, mégpedig fegyverrel, ahogyan azt a BT kimondta. A terrortámadás másnapján, szeptember 12-én hozott határozatában a BT leszögezte, hogy a terrorizmus a nemzetközi békét és biztonságot fenyegeti, majd elismerte „az egyéni és kollektív önvédelem jogát”. Aligha gondolhatott másra, mint az Egyesült Államok önvédelmi jogára.

N. B.: Az Egyesült Államok például ratifikálhatná a terrorizmus elleni egyezményeket. Ha ezeket a szerződéseket az államok komolyan veszik, valóban ellen-

őrizni tudják például a terrorista pénzek mozgását – itt lehet a leghatékonyabban fellépni a jövőbeli támadások ellen. Kétoldalú egyezmények hálóján pedig olyan bűnüldözői együttműködés jöhet létre, amely effektív és operatív közös munkát eredményez: percekben belül tudnának így az államok információt cserélni.

V. L.: A fő probléma a terrorizmus elleni egyezményekkel az, hogy ezek elvileg ugyan keretet nyújthatnak az együttműködésre, de csak akkor, ha megvan a politikai akarat. Ennek az akaratnak egy-egy konkrét eset kapcsán kellene létrejönnie. A tapasztalatok viszont azt mutatják, hogy az üldözés és kiadatás kérdésében az államok meglehetősen önzők. Az együttműködés helyett saját állampolgáraik mentésével és saját titkosszolgálati forrásaik megvédésével vannak elfoglalva. Nem is beszélve az olyan államokról, mint Szaúd-Arábia vagy az Egyesült Arab Emírátságok, sőt korábban Pakisztán, amelyek szeptember 11-e előtt közvetve vagy közvetlenül támogatták a tálib rezsimet, mi több, az al-Kaidát is. A hírek azért most arról szólnak, hogy szeptember 11-e óta eddig soha nem tapasztalt információátadás működik a NATO tagállamai, sőt Oroszország és az Egyesült Államok között is. Pakisztán pedig „átállt”. Ez mindenképpen óriási változás: a két nagyhatalom között eddig enyhén szólva nagyon gyéren csordogált az információ a terroristákkal kapcsolatban.

N. B.: A leghatározottabban azt gondolom, hogy a jog és a jog alapján álló intézményrendszer hatékonyabban tud a terrorizmus ellen fellépni. Nem hatékony az a küzdelem, amelyik porig bombáz egy országot; egészen biztosan terrorista fog kinőni a sóval behintett föld alól is. Félreértés ne essék. Olvastam a BBC honlapján egy titkosszolgálati beszámolót, ami egy kiugrott tálib információin alapult. Annál borzalmasabb történettel életemben nem találkoztam. Nyilván én is azt kívánom, hogy söpörjék el őket a föld színéről. Ugyanakkor amíg egész generációk menekülttáborokban nőnek fel, addig ezeknek a gyerekeknek a vállán már tizennyolc éves koruk előtt ott lesz a Kalasnyikov. Ha nem tudjuk megoldani, hogy ne éljenek emberek évtizedeken át ugyanabban a menekülttáborban, addig hiába próbálunk utólag együttműködni a tetteik ellen.

V. L.: Ez a megállapítás tökéletesen igaz a közéleti helyzetre, és kevésbé Afganisztánra. Oszama bin Laden és híveinek jelentős része nem menekülttáborokban nőtt fel. A terrorral szembeni „jogállami” fellépésnek pedig még a belső jogban sincsenek meg a megfelelő keretei, hogyan várhatnánk ezt el a nemzetközi jogtól, amely lényegesen gyengébben fejlett jogszabályrendszer, e téren pedig még az intézményrendszere is hiányzik. A terrorizmus egyik jellemző vonása egyébként, hogy nagyon intenzív hatást gya-

korol az emberekre, főleg akkor, amikor sok az áldozat; ez a társadalmi hatás ugyanakkor rövid ideig tart. Egy terrortámadás után a nyugati országok polgárai hajlamosak egy időre elfelejteni a jogállam belső jogi elveit. Szerencsére túl mélyen épültek be a szabadságjogok a nyugati kultúrába ahhoz, hogy feladjuk őket, legalábbis nagyon remélem.

N. B.: Éppen ez a tét, akárcsak a hetvenes években: felmentjük-e magunkat a normák alól, ha igazán kíméletlen és fájdalmas csapást mértek ránk. Tudjuk, az információszerezés hatékony eszköze a kínzás. Mondhatjuk-e azt, hogy nincs más választásunk a közbiztonság védelme érdekében?

Van-e esélye egy olyan nemzetközi büntető bíróság felállításának, amely elé az államok az elfogott terroristákat utalhatnák?

V. L.: Nem tartom valószínűnek, hogy ilyen bíróságot létrehozzanak. Erről nyilvánvalóan csak a BT dönthetne, ahogyan annak idején Jugoszlávia és Ruanda esetében is történt. Azt hiszem azonban, az amerikaiaknak most ahhoz fűződik nagyobb érdekük, hogy a terrrorszervezeteket minél előbb felszámolják, ezért nem szívesen szavaznák meg egy nemzetközi bíróság felállítását. Washingtonban szemmel láthatóan jobban bíznak a saját katonai apparátusukban, mint egy nemzetközi jogintézményben. Igen progresszív lépésnek tartom a hágai és arushai törvényszékek felállítását, ítélezését. Ezek a testületek azonban korántsem annak köszönhetik tekintélyüket, hogy mindenkiket rács mögé zártak már, aki azt megérdemli. Köztudott, hogy a karadzicsok és mladicsok még mindig szabadlábban vannak. Ők azonban a délszláv háborúk befejeződése óta már kevés ember életét veszélyeztetik, ami nem mondható el a szabadon hagyott terroristákról. Nem tartom ugyanakkor szerencsésnek a helyszínen ítélező amerikai katonai bíróságok felállítását. A halasztást valóban nem tűrő feladat a terroristák elfogása lenne, és nem az azonnali ítélezés.

N. B.: Talán nem is ez a döntő kérdés, hanem az, hogy hajlandók-e az államok egyetemes büntető joghatóságot gyakorolni, azaz eljárni olyan terroristák ellen, akik más államok állampolgárai, és külföldön, külföldiek sérelmére követtek el bűncselekményeket. Az ilyen eljárás drága, sok ellenséget szerez, veszélynek teszi ki a bíróságokat, nehéz a bizonyítás és így tovább. Mégis, ha a demokratikus államok nem lennének kényelmesek – Spanyolország, illetve Belgium például Pinochet és a volt kongói külügyminiszter kapcsán szolgáltatott példát –, akkor a terroristák elleni küzdelem hatékonyabb lehetne.

Köszönöm a beszélgetést.

BALASSA PÉTER

Tisztelt szerkesztőség, kedves barátaim, köszönöm felkéréseteket. Orientáló kérdéseitekből kiindulva próbálom elmondani véleményemet a terrorizmus és a szabadság témaköréről, a szeptemberi merényletek nyomán kialakult válsághelyzettel összefüggésben.

A szabadságjogok természetesen nem korlátozhatók, akkor sem, ha bűnöző csoportok nyomásgyakorló rémtetteire adandó válaszokként indokoljuk őket. Most és a közeljövőben erről az ellentmondásról látszik szólni a Nyugat története (ami ma már egyre inkább, vagy legalábbis látszólag és nagyrészt Amerikát jelenti). Eközben az 1989-cel járó, s – régi véleményem szerint – Európa mindkét felére nézve a lehető legrosszabbkor jött változássorozat egészét, következményeit (például a fejlettebb világ szerepét a hidegháború évtizedeiben stb.) sem volt képes ön maga számára, pláne hirtelen jött partnereit mélyebben megértve mind ez ideig értelmesen feldolgozni. Mindezzel összefüggésben egyfajta fehérrosszista, a Nyugattal szembeni óvatos és méltányos kritikát is letiltó rendpártiság erősödik fel, ami mindenekelőtt a szabadság, a szabadgondolkodás híveit sújtja, azokat, akik hagyományosan a szabadság kritikájára is képesek voltak vagy lennének. Ez a folyamat nem a szeptemberi események nyomán pattant elő, hanem lényegében évtizedek óta tart. Alighanem 1968 és az azt követő sajátos, rendpárti koalíció, összefogás a nyugati demokráciák és a diktatórikus Kelet, a globális establishment között volt e tekintetben is a korszakhatár, amikor a neoliberais hullám ön maga előtt is tisztázatlanul valójában neokonzervatív hullámként realizálódott. Igen vázlatosan szólva: a friedmani közgazdaságtan győzelme, illetve a Reagan- és Thatcher-korszak, amit például a hazai, baloldali demokratákból átalakult neoliberálisok máig képtelenek felfogni. Lásd a szociális dimenzióval és a minimális szolidaritással szembeni általános, koncepcionális közömbösségüket, ami az egykor valóban demokratikus értékeket valló, habár mindig is elitista stílusú pártjuk át nem látott és visszafordíthatatlannak tűnő eljelentéktelenedéséhez vezetett... 1989-et követően az Amerika vezette Nyugat még görcsösebben és magát igazolva látó kritikátlansággal reagált arra, hogy globálisan tényleg túlgőzölte magát. A hidegháborús „egyensúly” helyett – mely az egykor Metternichről disszertáló Kissinger és társai opus magnuma volt – semmiféle új arány és egyensúly, valamiféle csakugyan globális elképzelés halvány nyomát sem látni, kizárólag intervenció-s-katonai tűzoltás folyik, Csecsenföldtől az Arab-öblön és Szerbián át Afganisztánig.

A szabadságjogok és a terrorizmus elleni hatékony fellépés véleményem szerint csak úgy egyeztethető össze, ha az antiterrorista intézkedéseket különleges és kivételes büntetőjogi kategóriákként fogják föl a jogalkotó és -alkalmazó államok, illetve az igazságügyi, rendőri stb. szervek, beleértve ennek nemzetközi jogi, politikai aspektusait. Értsd: szigorúan elválasztva az általános szabadságjogoktól és demokratikus alapjogoktól, vagyis köztörvényes bűncselekményekre adott válaszként. Erre a megkülönböztetésre pillanatnyilag semmi remény. Közönséges gyilkosokat és hálózataikat kellene rendőri-jogi értelemben erőszakosan büntetni, nem országokat (Afganisztán), nem népeket (arabokat, úgy általában), nem vallásokat (az iszlámot, úgy általában), nem civilizációkat (vagyis nem másokat, akik tehát nem mi vagyunk; ez az önkorlátozás ugyanis csak akkor működik, ha szigorúan vesszük, amit mi magunk dolgoztunk ki, PC-nek nevezve, vagyis nem mi vagyunk az egyetlen civilizációnak nevezhető társadalmi-kulturális konstrukció, amelynek önértéke van a többi mellett). A bűnbakképzés mint primitív és mint súlyos, szorongásra adott, feldolgozatlan, regresszív válasz (s minél keletibb, minél „felzárkózóbb” hisztériában szenvedő országról van szó, mint amilyen a miénk is, annál inkább) a magát önismereti értelemben hipercivilizáltnak tartó, amerikanizált Nyugaton néhány óra alatt tovább erősödött, és helyenként az állami politika hivatalos érvelésévé vált. Carl Gustav Jungnak a hidegháború idején mondott szavai ebben az értelemben is profetikusak: „A vasfüggöny mögött a Nyugat a saját árnyékénjé szemlélheti.” Vagyis a Nyugat önvédelmi mechanizmusai szellemi értelemben krónikusan nem számolnak saját regresszív tendenciáikkal, a hasításos ellenségkép és a „keresztény” démonképzés kezdetleges feltörésének premodern erőivel.

A szabadságjogok tehát nem válhatnak a terrorizmus zsarolásának áldozataivá, mert akkor a zsarolás eléri valódi, mintegy végső célját: az akcióra adott válasz teljes mértékben uralttá, determinálttá válik az akció elkövetői által, a demokráciáról pedig kiderül, hogy jogi-katonai eszközökkel képes antidemokratizálni önmagát. A terrorizmus elleni fellépés maga is állami szintű demokrácia-leépítésként működik, ahelyett, hogy a hipercivilizált és hipermegkülönböztetéseken edzett nyugati hatalom- és gondolkodástechnikai hagyományok szerint foggal-körömmel és konok elmével különválasztanák a jogos önvédelem alapját minden mástól, hogy ne ássa alá belülről a demokráciát, éppen azt, amit a kívülről jövő támadástól akarnak megvédelmezni, mely igényhez magam is csatlakozom. Hogy ez a finom és pontos jogtechnikai megkülönböztetés-sorozat gyakorlatilag miképpen kivite-

lehető, fogalmam sincs (az én felelősségem is, de nem az én dolgom). Úgy tűnik, az alapelvek tisztázása, végiggondolása és ehhez viszonyítva a gyakorlati alkalmazás és megvalósítás újra hierarchikus megkülönböztetést igényel, az előbbi javára, hiszen 2001. szeptember 11-e és ami ahhoz vezetett, az a végiggondolatlanokba fúló, egyre cinikusabb, az alapelvekre való visszakérdezés jogát lepusztító, globális és alagsori szinten értelmezett pragmatizmus, meg a túlajtott, reduktív know-how csődje is egyben. Ha pedig az ósdi kritikai értelmiséggel szemben az egész fejlett világban lényegében csak a funkcionális-profittermelő értelmiségnek van becsülete-kompetenciája, akkor éppen erre a diszkrepanciára és jelenlegi következményeire mégiscsak szót kell vesztegetnie a kritikai értelmiségnek (függetlenül attól, hogy létezik-e még egyáltalán vagy sem, és kik tekintik létezőnek stb.). Ha hiába, akkor hiába... Ebből a szempontból azt is fontos kiemelni és elemezni, hogy 1989 óta a Nyugat szón egyre inkább Amerika értendő. Bármiféle Amerika-ellenesség nélkül, sőt ennek az „ellenességnek” mindenféle extremista változatát önmagában is veszélyes válságjelenségnek tekintve úgy gondolom, hogy az utóbbi tíz évben megszilárdult magányos szuperhatalmi pozíció „missziós” arroganciája és offenzivitása olyan egyoldalúság és vakság, amely mindenekelőtt a hihetetlen innovatív lehetőségeket és diverzitást is ígérő, mondjuk így: a jófajta Amerikát sodorta válságba. Ám az offenzív Amerika-mánia multianonim szerkezete miatt ez a krízis manapság most már azonos értelmű a sokat emlegetett nyugati globalizmus válságával. Ez pedig párhuzamos a kritikai (értsd: nem pusztán tömegkulturális-tudományos-jóéleti konzumálást legitimáló) értelmiségi horizont és magatartás, valamint érvelésmód arrogáns diszkreditálásával, amely Magyarországon különösen ízléstelelenül, az egymással egyébként ellentétes – liberális és rendpárti – nézeteket képviselő sajtó és politikusok sajátos konszenzusaként jelentkezik. Ez a globális „nyomulás” persze kihívja a hisztérikus, erőszakos antiglobalista, kétfelől is szélsőséges demonstrációkat, mint Seattle-ben, illetve Genovában ez év nyarán, amelyek utóbb szinte a szeptemberi szörnyűség „puha” próféciáinak bizonyultak. A rég elfeledett szóval egydimenziósnek nevezett, alternatíva nélkülinek és kizárólagosnak hirdetett euroamerikai modellek expanziója párhuzamos az értelmiség tudástermelő, funkcióteljesítő „technikussá” degradálásával. A rákérdezés-nélküliség természetesen az alig leplezett céltalanság és a tömegfogyasztás multianonim dinamikájára világít rá, valamint a tömegtársadalmak posztmodern, globális regulálásának látszólag erőszakmentes és kétségkívül sok tekintetben kellemes változótára, önműködő automatizmusára és legyőzhetetlen-

ségére mutat (a túlságosan is kéznél levő bin Laden-megszemélyesítés épp ennek az anonim mechanizmusnak a bármikor előlépő árnyékára vall).

Mindenesetre ha a nyugati civilizáció önnön fölényét vagy legalábbis megkülönböztethető értékeit egy speciális, görög–zsidó–keresztény eredetű, több ezer év alatt kialakított szabadság-antropológiából és az emberi autonómia küzdelmes gondossággal kidolgozott hagyományából vezeti le (amit némi egyszerűsítéssel, leíró értelemben a Nyugat történetének nevezhetünk), akkor a válasz a mostani, totális, ám a 20. században korántsem előzmény nélküli terror-kihívásra nem lehet pusztán reaktív, vagyis nem volna szabad utánzó-leképező-másoló módon olyan válaszokat adni, amelyek a kihívó fél – a terrorizmus – akciói mechanikus megfelelőinek tűnhetnek, és az akcióreakció mérlegmetaforával kifejezett primitív logikát ismétlik vigasztalanul. Manapság – az említett szabadság-tradíció miatt – nem következmények nélküli az önvédelem jogára differenciálatlanul hivatkozni mint akció és reakció minőségi különbségére, mert ez az érv veszélyesen gyöngül, ha a válaszcspást egész népekre, országokra, szociálisan elnyomott zónákra kiterjesztjük (krónikus és akut menekültválságot okozva egyszerre). A rendőri akciók nem válhatnak azonossá régiók ellen folytatott szuperháborúkkal, mert akkor joggal merül fel a gyanú, hogy másról is szó van, mint a szabadság önvédelméről. Például a klasszikus terjeszkedésre emlékeztető módon a nyersanyagforrások és a piacok ideges és agresszív túlbiztosításáról, ami ugyanakkor – segélyszállítmányok ide vagy oda – a globális felelősségből adódó globális strukturális reform és a fokozódó elosztási feszültségek-szakadékok kezelésére nem fordít igazán szellemi-anyagi energiákat. Mindez csak a kiváltó körülmények és következmények további halmozódását idézi elő. Így csakugyan regrediálhat a „globalizmus” egész projektje a szemet szemért, fogat fogért káiníta primitívizmusának a szintjére, ami persze szuperfejlett civilizációk esetében sem kizárt, s visszafejlődéshez vezető reagálásmód. Csak hát akkor tudatosítani kellene, hogy most tényleg sötét hanyatlás következik, habár a világ kisebbik részén luxuskörülmények között. Darwin csodálatos természettudományának burkoltan radikális meghamisításával, vagyis szociáldarwinista túlértelmezésével együtt (a kettő közötti különbség a Nyugat egyik megbeszéletlen ügye több mint száz éve) Freud – szkeptikus hangoztságú, mégis egész kultúraelméletet tartalmazó – szublimáció-konceptiójának is befellegzett egyúttal, mintegy két legyet ütve egy csapásra, és bevégeztetve (consummálva) a józanul modernista, mérsékelten bizakodó, szabadságra építő európai önismeret ügyét. Számolni kell azzal, hogy a fenti, krónikus összemom-

sások esetén – legalábbis az elégséges, vagyis a zsurnalisztikus hatékonyság szintjén – Huntington ismert és szerintem elfogadhatatlan „apokaliptikus” teóriája és érvei győznek, a civilizációk összecsapásának végzettörténet-perspektíváját és mindenki háborúja mindenki ellen típusú vízióját vetítve előre. Holott éppen azt a látszatot kellene elkerülni, amit a terrorizmus (és reaktív módon a fehér fölény propagandagépezete) kelteni akar, hogy itt az iszlámról, az arabokról, etnikumok és civilizációk egyetemes élethalálharcáról van szó, nem pedig (gazdasági, szociális, elosztási és a régi kolonializmus felszámolásától nem független hátteret sejtető) bűnözésről. Az emberölést ugyanis, függetlenül az érvek és megszorítások különbségeitől, minden kultúra és vallás tiltja és bünteti. Az igen nagy civilizációs, etikai, vallási különbségek mellett és ellenére léteznek tehát egyetemes-közös előírások, amelyek az áthidaló megoldásokat erősíthetnék. Úgy tűnik, a glóbus különböző, érdekérvényesítő, hatalmi kompetenciával bíró szféráinak, régióinak nem áll (piaci és egyéb) érdekében a konfrontáció mérséklése, aminek értelme, okai külön értelmezésre szorulnának. Az igazi kihívás tehát a „Huntington-látszat” értelmezésében van, s jelenleg az amerikai értelemben vett Nyugat igen gyöngének, tehetségtelennek és persze szemforgatónak – vagyis pusztán másokra érvényesen moralizálónak – mutatkozik a helyzet értelmezését illetően, leszámítva néhány jó nevű, világos fejű, korántsem Amerika-ellenes, de semmiféle befolyással nem rendelkező, régiómódi kritikai értelmiségit, mint amilyen Jacques Derrida, Jürgen Habermas, Susan Sonntag, Amosz Oz. Ehhez képest egyébként idehaza szinte az elkeserítő papírforma szerint az ellenkezőjét tapasztalhatjuk: az egyik oldalon az Amerika-kritikát teljes mértékben és a szokásos morál és ízlés alatti nívón kisajátítja a szélsőjobb, a másik oldalon a hisztérikus, vakbuzgó, minden kritikai hangot megbélyegző, provinciálisan amerikai típusú neoliberalizmus zsrnál-apologetikája lényegében gátlástalanul fehérrasszista „érveket” hangoztat. (Lásd a mindenre kész, narcisztikus publicisztikát, például a magát e tekintetben is orákulumnak tekintő, érveiben valójában egyre kezdetlegesebb, ám annál önteltebb hangon monologizáló Seres Lászlót, vagy a finoman szólva „nagy múltú” Ungvári Tamást és társait. Az ő felelősségük nagyobb, mint a szélsőjobbé, mivel ez utóbbival szemben fel sem merül az emberben a felelősség váradalma. Értelmezést kívánna végre, milyen jól megfér egymással az egykor balos anarcholibertarianizmus és a reflektálatlan, tudatlan, jobbos-konzervatív, rögeszmés, korlátlan szabadpiaci újkapitalizmus, amely önmagát változatlanul és ostobán „liberálisnak” tekinti és hirdeti, holott már régen csontkonzervatív.)

Hangsúlyozom: a Nyugat önmaga előtt és kifelé nagyon is elbizakodottan, évszázadok óta hirdetett-terjesztett alapértékeinek aláásása, hitele, vagyis komolyan vétele vagy komolyan nem vétele a tét, tehát éppen az, hogy beleesünk-e a huntingtoni csapdába, hogy elhisszük-e a civilizációk világméretű harcának mitikus interpretációját (ez maga a háborús kelepce „szellemi” háttere), vagy más értelmezés után nézünk.

A probléma ugyanis igen régi szellemi-politikai konfliktusra mutat vissza: a szekularizálódott keresztény értékekre épült felvilágosodás és az újkori kolonializmus mélyeséges, törvényszerű összeszövődésére. Vagyis terjesztendő-e, és ha igen, milyen jogon és alapon a speciális, modern-individualisztikus, nyugati szabadságeszme, függetlenül attól, hogy magam is ennek volnék a csaknem feltétlen híve? Összemérhető-e az egységesnek tekintett emberi faj igen különböző szociokulturális igazságai, például a szabadság kérdésében, s miképpen hierarchizálhatók ezek (szükséges-e egyáltalán efféle művelet)? Ért-e valamivel többet a fabatkánál a szabadság reduktívan egoisztikus s a szolidaritás-dimenzióval mint csatolt attribúcióval számot nem vető stratégiája? Vagy rejtetten feladtuk volna már régen emez egységre, illetve attribúcióra vonatkozó „globális” deklarációinkat, pro és kontra? Miről szól ez esetben az egész multikulturalizmus-mozgalom, az egyetemek minorities-tanszékeiktől a world musicon át a Loveparade-ekig, a globális fesztiválosdiig, konferenciázásig, vagyis a konzumált önünneplősdiig? Nem gyanús-e és nem lepleződött-e le számtalanszor akár az anakronisztikusnak bélyegzett kritikai/nyugati értelmiség, akár a nem nyugati (de nem is okvetlenül fundamentalista-szélsőséges) közvélemény szemében a szabadság terjesztése, közönséges területi és/vagy gazdasági, piaci hódításként, ami a különböző igazságokat egyetlen „vezető” igazság igája alá hajtja, kíméletlenül? Ahol az „igazság” neve voltaképpen a brutális struggle for life, a szublimáció, vagyis a morál, a tudományos megértés (kisebbségtudományok, miegymás), meg a vallás eufemisztikus nyelvén. Nem a tőke sajátos, végtelenített „logikája” (az egyénre nézve persze végül is irracionálisztikus, fogyasztási nihilizmusa) és határokat nem ismerő dinamikája az „igazi”, vagyis egyik lehetséges neve a híres nyugati szabadságnak? Nem foglya-e a szabadság-gondolat a Nyugat kolonizációs dinamikájának? Véletlen-e, hogy például a mai francia gondolkodásban oly szépen, precízen és mélyeséges kritikai akcentusokat hordozva tematizálódik a menekült és a vendég egzisztenciája (Lévinas, Derrida)? Más kérdés, amire felelni kellene – de szakszerűségi okokból nem nekem, ami persze nem csökkentheti a válaszadás felelősségét –, hogy a támadó akciókra adott,

pusztán utánzó-visszatükröző reakciók (lásd a hetek óta folyó, terméketlen bombázásokat, amelyek hegláncokat, meg persze civileket sújtanak), vagyis az igazság nem igazságként, hanem szörnyként való megjelenése hogyan kerülhető el *operacionálisan*, jogtechnikai síkon, a tényleges szankciók világában, ahol – megismételve a kiindulópontot – közönséges bűnözők által elkövetett, súlyos bűncselekmények (hideg fejjel, előre kitervelt tömeggyilkosságok) képeznék a megtorlás tárgyát, nem pedig civilizációk összecsapása. Ez az ismétlődő közvetítés azt a döntő különbséget szeretné jelezni, amire a helyzetmegítélésben – újfent a szellemi-kritikai alapokra utalva – égető szükség volna. Ez pedig, szemben a „kulturális-morális” érvekkel, olyan kiemelés, mely globalizmuskritika (és nem antiglobalizmus!) néven néhány hónap vagy év alatt elindíthatott volna egy értelmesebb diskurzust, ám ennek, féltő, mostanság befellegzett. Az ökokritika (és nem az ökoterrorizmus) üldözése és diszkreditálása a „mérvadó” médiákban, a közvélemény-presszió szintjén, pontosabban e kettő szándékos és tisztességtelen összemosása ugyanaz a tünetcsoport, mint a kritikával folytatott párbeszéd és esetleges integráció előítéletes visszafogása, a megtorlás és megtorlás közötti distinkció hiánya, illetve a szociális-szolidáris értékekről való fokozódó lemondás, magyarul: a szociális állam és a szociálliberális gondolkodás látványos leváltása tizenöt-húsz évvel ezelőtt. Egy globális és a Nyugat által animált társadalmi vita (amiről például Soros György ír és beszél évek óta) elemző, nem pedig romboló módon rámutathatna a javak elosztása körüli igazságtalanság exponenciális növekedésére (a hipercivilizatorikus javak felhalmozódásával és a kisebbség által történő elfogyasztásával párhuzamosan), az elnyomorodás másik fajta globalizálódására az újkapitalizmus agresszív évtizedeiben. Illetve a társadalmi igazságosságra való törekvés várakozási horizontjának elértéktelenedésére (nem a „kommunisztikus” egalitarianizmusra gondolok természetesen), e devalválódás veszélyeire, Amerikában fokozottabban, Európában „felzárkózó” mértékben, összeszociokulturális-erkölcsi következményével együtt (például a besorolhatatlan vagy éppen besorolható szélsőséges politikai/kriminális viselkedésmódok megnövekedése, az ezzel kapcsolatos rendészeti intolerancia és brutalitás, a rendpárti „idegesség” fokozódása stb.) Vagyis a válság igazi természetéről kellené vitát folytatni, ami a demokrácia kérdését elodázhatatlanul és éppen a demokrácia védelmében összekapcsolja a szociális igazságosságra törekvés sürgető újratárgyalásával.

Véleményem szerint – és ehhez hiányzik most, ebben a sötétedő korszakban a Nyugat interpretációs ereje – valójában mindkét oldalon a tőkéről, a piacról

és főként az (újra)elosztásért folyó harcról van szó. Mindenekelőtt gazdagok és gazdagok között, nem pedig gazdagok és szegények között. Ha jól tudom, Oszama bin Laden multimilliomos, és a nagy bűnözőhálózatok mögött (drog és fegyver) csaknem kivétel nélkül olyan, legalábbis versenyképes, tehát részesezni kívánó és piacéhes tőkeerő áll, mint a legális multik mögött. A féktelenedő anonim multik saját árnyékánjuket szemlélhetik a fekete/szürke stb. hálózatok tükrében. Nem civilizációs, nem vallási, nem kulturális, hanem szociális-elosztási világválságról (és ezzel szorosan összefüggő ökológiai, az élővilágot kritikus mértékben veszélyeztető), igazán súlyos: globális krízisről van szó, amely a meghamisított Darwint kapcsolja össze a túldiszkreditálódott Marxszal, holott éppen e két, sajátosan koraglobalista szerző (és néhány radikális kortársa, Nietzsche, Freud stb.) újragondolása adna talán, megkésve esélyt az említett, nyugati interpretációs gyengülés és tehetségtelenség ellensúlyozására. Meggyőződésem, hogy az igazságosság, az igazság, az elosztás szociális gondolatának-dimenziójának végzetes „leváltása”, a szociálliberalizmus konzervatív áthangszerelése, a nyugati társadalmodellekbe beépített szociáldemokrácia látványos és a világ minden tájára exportált megbuktatása az 1970–80-as évek fordulóján felgyorsította ugyan a szovjet típusú rendszerek versenyképtelenné válását, s így összeomlását, egyúttal azonban olyan mértékben fokozta a szociális ellentéteket és feszültségeket a globalista messianizmus hamis ígéreteivel leplezve, hogy ez szinte szükségszerűen torkolt a mai világválságba. Ami elsőrendűen a neokapitalizmus felelőssége (ebbe beleértem a strukturálisan árnyékszerűen ennek megfelelő terrorista pénzeket, a szürke és a fekete gazdaság növekvő agresszivitását és az ezzel járó globális kriminalizálódást), amit éppenséggel a kelet-európai rendszerváltásokra adott nyugati, impotens válaszok, illetve a mostani krízisre adott nyugati (amerikai) reakciók növekvő „idegessége”, erőszakossága, leplezetlenül funkcionalista „pragmatizmusa”, valójában a multik vaksága is kifejez (hiszen a gazdasági recesszió nem szeptember 11-e nyomán alakult ki, hanem fél évvel előbb, amiről kevés szó esik). Mindezzel szemben pedig az állami „lengéscsillapító” kísérletek rendre kudarcot vallanak és mérhetetlenül gyöngének bizonyulnak. (Tudom, hogy a mérsékelt beavatkozás preferálásáért etatista stb. bélyeg jár, de a véleményemet mégsem tehetem függővé efféléktől.) Marx és a többi nagy elemző-leplező kísértete kétségkívül a „leváltott” kritikai értelmiség kísértete. Méghozzá nem a rendszerszerű, nem a forradalmi-utópikus, nem az abszurd és gonosz államszocializmus arculatát előlegező Marx kísértete, hanem részben a radikalizmus igaz ösvényeinek (glo-

balizmuskritika), illetve a kevésbé igaz, mert kiprovokáltan totalitárius útvesztőinek alakjában, részben – jobbik esetben – a kritikai értelmiség eszméletrézésének, az amnézia felszakadásának formájában visszatérő árnyjátékáról van szó. Nem mint szerep, nem mint erőszakos prófécia, hanem mint az arány-és egyensúly-keresés sajátosan radikális kötelessége és munkaköre. Ez persze abszurd remény, nullához közelítő eséllyel, már csak a körül álló hatalmak megnövekedett ellenérdekeltsége miatt is, gyöngéje pedig, hogy hát maga is csak visszatérés, kísértetjárás, ám mondani/gondolni nem tudok jobbat és mást. Alapvetően újragondolni a nem igazságos, de igazságot kereső, ahhoz közelítő elosztási rendszert, a szabadságesszme szociális-szolidáris aspektusát – ez valóban, s nem szentimentális vagy üdvtani okokból, élet és halál kérdése, még mielőtt bevezetik a demokratikus rendőrállamot (jogilag korántsem képtelenség) a fehér demokrácia felsőbbrendűségére hivatkozva, ami persze a mérhetetlen gazdasági-mentálisbeli – jellegzetesen nyugati – szabadságfelfogás egyre reflektálatlanabb fogyasztói egoizmusa, semmi egyéb. Észre kellene már venni egyszer ebben a nagyra nőtt, nyugati egóban a regresszív, kiüresedett, egyben infantilis öndestruktív hajlamot, a halálöszönt, amely az egyre felfokozottabb vitalizmus álarcát ölti magára. De ez talán már a fejlettségről és a (vissza)fejlődésről szóló másik(?) történet.

FÖLDESI TAMÁS

A 20. századot a történészek az emberi jogok legellentmondásosabb századaként tartják számon. És joggal: ebben az évszázadban az emberi jogok rendkívül jelentős fejlődésen mentek keresztül. Kizárólagos belügyből, ami lehetőséget adott a különböző totalitárius rendszerek számára az emberi jogok tömegmértű, semmiféle következménnyel nem járó durva megsértésére, nemzetközivé váltak. Létrejöttek a kötelező jellegű emberi jogi katalógusok, mint az 1966-os egyezségokmányok, működik a hágai bíróság, amely ítéletet mond a háborús bűnösök, az emberi jogok megsértői fölött, és létezik a strasbourgi emberi jogi bíróság is, ahová az Európa Tanácshoz tartozó országok lakosai fordulhatnak, ha emberi jogukat nem orvosolják országukban. Ugyanakkor a század krónikája tele van az emberi jogok „fekete lapjaival”, kezdve a két világháborúval, s folytatva a totalitárius államok emberjogellenes gyakorlatával. S noha a 20. század utolsó évtizede egyáltalán nem hozott pozitív fordulatot az emberi jogok történetében, sőt ellenkezőleg, a délkelet-európai etnikai tisztó-

gatások arról tanúskodtak, hogy az egyes országok lakói korántsem érezhetik magukat biztonságosan emberi jogi szempontból, mégis reménykedni lehetett abban, hogy a 21. század emberi jogi mérlegét nem fogják terhelni ennyire sötét események.

2001. szeptember 11-én kiderült, hogy véglegesen le kell számolni ezzel az illúzióval. Már az első év megterhelődött egy olyan emberjogi tragédiával, amely egyszer s mindenkorra beárnyékolja e század emberi jogi történetét. Mi több, olyan unikális formában sérti az emberi jogokat, amelyre a múlt század minden szörnyűsége ellenére sem lehet hasonló példát felhozni.

A szeptember 11-i terrortámadás ugyanis *negatív fordulatot jelent mind a terrorizmus, mind a háborúk történetében.*

A terrorizmus – még ha pontos definíciója körül folynak is viták – par excellence emberi jog-ellenes mozgalom, mert alapelve, hogy politikai céljai érdekében szabadon áldozható föl az emberek élete, testi épsége (legyenek azok akár ártatlan áldozatok, vagy saját elkövetők). De emberi jog-ellenes a terrorizmus azért is, mert semmibe veszi az ember méltóságát (legalábbis az ellenségét), valamint azért is, mert az emberi szabadságot hirdető emberi jogokkal szemben célja a megfélemlítés, a kényszer és az erőszak. (Ennél a rövid jellemzésnél elvonatkoztathatunk attól, hogy milyen politikai célok érdekében kívánnak terrorista eszközöket alkalmazni, valamint attól is, hogy kivel szemben próbálnak terrorista akciókat véghezvinni. Azzal a totalitárius értékkel azonban semmiképpen sem értek egyet, amely szerint ha az én táboromhoz tartozó személy hajt végre terrorista cselekményt, az igazságos felszabadítás, míg ha ellenünk, velünk szemben történik ilyen akció, akkor az terrorizmus.)

A közös jellemzők ellenére lényeges különbség van az egyes terrorista akciók között céljaikban és lebonyolítási eszköztárukban. Ebből a szempontból lényeges eltérés van aközött, hogy a terrorakció szervezői például értesítik-e a hatóságokat arról, hogy hol kívánnak robbantani, mert ebben az esetben a figyelemfelkeltés a fő cél, és elkerülhető, hogy ártatlan áldozatok pusztuljanak el, vagy pedig elmarad a bejelentés, és ilyenkor a terrorakciónak rendszerint halálos áldozatait és sebesültjeit vannak. Ennél a gyakorlatnál és ebben a felfogásban már érvényesül egy karakterisztikus emberi jog-ellenes ellenségkép, amelynek lényege, hogy a szemben álló nemzethez, nemzetiséghez, valláshoz vagy fajhoz tartozó emberek életéért nem kár, minél több pusztul el belőlük, annál jobb. A terrorizmus e válfajának sajátossága, hogy mivel a mozgalom képviselői nem titkolják politikai céljaikat, rendszerint vállalják a felelősséget is azért, amit tettek.

Ha a terrorizmus e – leegyszerűsítetten ábrázolt – fajtáit összehasonlítjuk a szeptember 11-i terrortámadással, nyilvánvalóvá válik, hogy itt a terrorizmus teljesen *új válfajával* állunk szemben. Ezt a támadást nemcsak az ártatlan áldozatok elképzelhetetlenül magas száma jellemezte, hanem az is, hogy sokáig senki sem vállalta érte a felelősséget, s ezzel összefüggésben senki sem vázolta, hogy milyen célok elérése érdekében szervezték ezt az összehangolt terrorkiemozást.

Ha a háború vonatkozásában próbáljuk meg elemezni, hogy mi volt a novum a szeptember 11-i terrorkiemoznál (mivel ennyi ember megölése jogosan háború akciójának számít), akkor kiderül, hogy történelmileg voltak bizonyos etikai követelményei az alapján immorális háborúknak. Ezek közé tartozott a hadüzenet, amely lehetőséget adott a megtámadott félnek a védekezés előkészítésére. Így nyilvánvaló lett, ki a harcban álló fél, ki támadta meg az országot. Hadüzenet nélküli háborúra még csak akad példa a történelemben, de arra nem, hogy az ellenfél rejtve maradt és úgy háborúzott.

Ha már itt tartunk, érdemes megemlíteni, hogy a 19. század második felében nemcsak kidolgozták a háború emberi jogait, hanem 1864-ben nemzetközi egyezmény formájában számos ország elfogadta azokat. Ez az első genfi egyezmény, az egyik legelső nemzetközi szerződés, amelyet több ország vallott magáénak. A humanitárius jogok arra az alapelvre épülnek, hogy a háború az egymással szemben álló harcoló felek ügye, ezért azok kötelesek az ellenfél hadifoglyaival, sebesültjeivel és különösen a polgári lakossággal emberi módon bánni, életüket, egészségüket, életfeltételeiket, életkörülményeiket megőrizni.

Aligha kétséges, hogy a szeptember 11-i terrortámadásnál durván megsértették a civilizált államok által egyaránt elfogadott humanitárius jogokat, hiszen a semmit sem sejtő, védekezni nem képes polgári lakosok ezrei váltak áldozattá.

A terrorista akcióknak kezdettől fogva egyik sajátosságuk, hogy tudatosak, ezért a terrorista eseményeknek mindig üzenetértéke van. Ez az üzenet – még ha feladója anonim is – maradt rendkívül félelmetes emberjogi szempontból. Nemcsak Amerikának szól, hanem Európának is, sőt szélesebben véve a demokratikus világnak. Ez az üzenet többek közt azt tartalmazza, hogy hiába próbáljátok ti minden társadalmi baj, meg nem oldott probléma, ellentmondás ellenére demokratikusan, az emberi jogok tiszteletben tartásával berendezni a társadalmatokat, annak szeptember 11-e előtti biztonsága örökre szertefoszlott. A nemzetközileg szervezett háttérrel, magas fokú technikai felkészültséggel, mindenre kész emberekkel rendelkező terrorista erők elvileg bárhol és

bármikor képesek a szeptember 11-eihez hasonló vagy azt méreteiben jócskán felülmúló vegyi, biológiai vagy egyéb jellegű háború akcióra. Ebből következően, ha bármely demokratikus ország – legyen az akármekkora távolságra az Egyesült Államoktól – vezetői azt állítják, hogy államuk eleve védve van a terrorista akcióktól, náluk nem fordulhatnak elő hasonló esetek, önmagukat áltatják.

Ebben a vonatkozásban igen figyelemreméltónak tartom azt, hogy a terrortámadás nyomán rendkívül kiélezett formában merült fel minden ország számára az a kérdés, hogy ki kell nyilvánítani, melyik oldalon áll: a terrorral szemben, vagy a terror mellett foglal állást. Ennek következtében olyan alapvető, évtizedek vagy évek óta húzódozó ellentétek tompultak, amelyek megoldására eddig hiába tettek kísérletet. Ebből a szempontból különösen fontosnak tartom, hogy több mohamedán ország is a demokrácia erői mellett sorakozott föl, köztük Pakisztán (még akkor is, ha ebben anyagi érdekelttség is vezette őket), mert ezzel egyértelműen igazolták azt a tételt, hogy a terrorizmus korántsem a mohamedán vallás szükségszerű következménye, ellenkezőleg, a terrorizmus alapvetően szemben áll a Korán és a mohamedán vallás számos, emberi életet védő alapmegállapításával.

Ezért azoknak a demokratikus országoknak (nem csak az Egyesült Államoknak), amelyek úgy vélik, hogy az alkotmányukban biztosított emberi jogok alapvető társadalmi, erkölcsi értékek, amelyek lehetővé teszik, hogy polgáraik képességeiket kibontakoztatva, szabadon éljenek, még ha kisebb-nagyobb szociális problémákkal kell is szembenézniük a terrortámadás után, legalább három, egymással összefüggő feladatcsoportban kell gondolkodniuk.

Az első feladat, hogyan lehet elkerülni, hogy ehhez hasonló, netán még nagyobb volumenű terrortámadások érvéjék akár az Egyesült Államokat, akár szövetségeseit vagy más államokat. Figyelembe véve, hogy az ellenfél illegalitásban van, hogy nagyon sokfajta fegyverrel támadhat, kiépített szervezete van, továbbá azt is, hogy az embereket eddigi életmódjuk nem készítette fel arra, hogy terrortámadások érhetik őket, ez meglehetősen bonyolult és sokrétű feladat. Szükséges az is, hogy az elhárító szervek ne ismételjék meg azokat a hibákat, amelyek ezt a terrortámadást lehetővé tették azáltal, hogy nem jutott időben tudomásukra az előkészület és nem leplezték le a szervezőket és a végrehajtókat.

Ezzel szorosan összefügg az a másik – sajnos, alapvető emberi dilemmákat rejtő – probléma, hogy mi történjék azokkal, akik politikailag, de büntetőjogilag is felelősek az előző terrortámadások megszervezéséért, illetőleg az újak előkészítéséért.

ROSTOVÁNYI ZSOLT

Erről az Egyesült Államok közvéleménye túlnyomó többségének, de a mohamedán országokat kivéve más demokratikus államoknak a véleménye is egyértelműen az, hogy a terrortámadásokért felelős embereket meg kell büntetni, bíróság elé kell őket állítani. Még akkor is, ha fenyeget az erőszak erőszakot szül elve, amely egy végtelen folyamatba torkollhat. A keresztény megbocsátás elve aligha alkalmazható, már csak azért sem, mert ettől az ellenféltől nem lehet elvárni, hogy ha neki megbocsátanak, akkor abbahagyja az akcióit. Ebből viszont az következik, hogy az előző feladat sikerének egyik alapfeltétele az, hogy a terroristák bázisait felszámolják és magukat a terroristákat is bíróság elé állítsák.

A kérdés az, lehetséges-e e cél elérése anélkül, hogy alapvető emberi jogokat sértenénk. Ez a konfliktus már az Öböl-háborúnál és a Jugoszlávia elleni támadásnál is jelentkezett, s mindkét esetben a „kisebbit rossz” elvét alkalmazták. Vagyis abból indultak ki, hogy Kuvait felszabadítását csak úgy lehet elérni, ha Irakot megtámadják, illetve a koszovói etnikai tisztogatást csak úgy lehet megállítani, ha Jugoszláviával háborúba bonyolódnak. Az afganisztáni háború ugyanezen elv alapján indult, azzal a külön nehézséggel, hogy nem Afganisztán intézte az Egyesült Államok ellen a terrortámadásokat, ugyanakkor abban vétkesnek találtatott, hogy nem adta ki bin Ladent és szövetségeseit. A történelem egyik súlyos teherterele, amelyről már a második világháború is tanúskodott, hogy a diktatúrákkal szemben a demokráciák is (ha leegyszerűsítve tekintjük a szembenállást) kénytelenek olyan eszközökhöz nyúlni, amelyeket a háború rájuk kényszerít. Ez azóta is jellemzi az ilyen típusú összeütközéseket, ami azonban nem teszi feleslegessé annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy nem lehetne-e emberi életek feláldozása nélkül hasonló emberi jogi célokat elérni.

A harmadik, s legalább ilyen nehéz probléma az, mit lehetne tenni a terrorizmus társadalmi gyökereinek gyengítéséért és hosszabb távon megszüntetéséért. Aligha kétséges, hogy a palesztin–izraeli béke és több ázsiai társadalmi probléma megoldása lehet e változás egyik alapja. Bármennyire értékesek ugyanis az ENSZ emberi jogi bizottságainak arra vonatkozó erőfeszítései, hogy komoly összeget fordítsanak az emberi jogok propagálására (ami nemcsak propaganda, hanem meggyőzés is szeretne lenni), nemigen várható el, hogy a mélyebb társadalmi problémák megoldása nélkül bármi foganatja lenne például egy palesztin menekülttáborban az emberi jogok propagandájának. Addig pedig sajnos a terrorizmus utánpótlási bázisai lényegében érintetlenek maradnak.

1092-ben történt a Szeldzsuk birodalomban, hogy I. Maliksah szeldzsuk szultán perzsa vazírját, Nizám al-Mulkot meggyilkolta a síta neo-izsmáilita nizáriták – elterjedtebb nevükön aszaszinok – szektájához tartozó fidái (a szó olyan személyt jelöl, aki az életét áldozza valamiért). Ezzel kezdetét vette a – mai jelzővel: politikai – gyilkosságok azon sorozata, amelynek révén – az arab történelem egyik szakavatott szakértője szerint – „az iszlám világ a terror állapotába sodródott”.¹ (Mások néhány évvel későbbre, 1103-ra teszik az első önfeláldozó nyilvános gyilkosságot, amikor Himsz urát, Dzsanáh ad-Daulát ölte meg a nagymecsetben, a pénteki istentiszteleten egy csoport fidái, akikkel a testőrség a helyszínen végzett.)² Az aszaszinok rendkívül fegyelmezett és hatékony szektáját néhány évvel korábban alapította egy al-Haszan ibn asz-Szabbáh nevű művelt költő és tudósember, aki, féltve a síta Fátimida kalifátust a terjeszkedő szeldzsuk törököktől, az egyik legcélravezetőbb eszköznek a kalifátus ellenfelei, általában magas beosztású személyek ellen nagy nyilvánosság előtt (mecsetekben, főtereken stb.) végrehajtott gyilkosságokat tartotta.

Marco Polo, aki sok évtizeddel később járt azon a vidéken, rendkívül érzékletesen írja le az aszaszinok szektájának működését, a vallási elem politikai célú felhasználását. Vezetőjük, az öreg egy völgyet „olyan módon rendezett be, ahogy Mohamed a Paradicsomot leírta, vagyis csodálatos kertnek, bor-, tej-, méz- és vízcsermelyekkel, telve gyönyörű asszonyokkal, lakóinak gyönyörködtetésére. [...] s való igazság, hogy a vidék szaracénjai [a kereszties háborúk korában a keresztények nevezték így a muszlimokat – R. Zs.] szentül hitték, hogy ez a Paradicsom.” A gyilkosságok végrehajtására kiszemelt fiatalokat megittatták egy sajátos – hasist tartalmazó (innen az aszaszin elnevezés: hasisfogyasztó) – itallal, majd a völgybe vitték őket, ahol minden kívánságukat teljesítették. Miután azt hitték, ez a Paradicsom, később már bármit megtettek, csak hogy ide (akár élve, akár holtan, immáron az örökkévalóságig tartóan) visszakerülhessenek.³

Az újabb forráskutatások persze bebizonyították, hogy a Marco Polo beszámolójában is szereplő, az aszaszinok hasisfogyasztásáról vagy a „mesterséges Paradicsomról” szóló érzékletes leírások a minden valószínűségi állapot nélkülöző, Európában keletkezett azon legendák, mítoszok sorába tartoznak, amelyek még manapság is nagymértékben befolyásolják a Nyugat iszlám-képét.⁴ Olyannyira, hogy Az elnök emberei

című amerikai filmsorozat minapi, az iszlám Nyugatellenességét magyarázó részében is a Marco Poló-i „színes” változatot említették valóságként, ráadásul mint az első ismert terrorakciót, illetve terrorszervezetet. (Az assasin szó több nyugati nyelvben is gyilkost jelent.)

Az aszaszinok önfeláldozó gyilkosságai viszont nem legendák, hanem tények. Az „aszasin szellemiség” azonban, jóllehet Európa az iszlámhoz kötötte és sokan még ma is ahhoz kötik, egyáltalán nem csak az iszlámra jellemző. Témánk szempontjából szimbolikus értékű, hogy Európa először azoknak a keresztieseknek a tudósításai révén ismerkedett meg az aszaszinokkal, akik Jeruzsálem 1099 júliusában történt elfoglalásakor nem csupán a várost védő Fátimida csapatokat, hanem a város szinte teljes muszlim és zsidó lakosságát legyilkolták.

Az erőszak, a terror manapság sokakban újólag az iszlámmal azonosítódik (a terrorizmus szóhoz az iszlám szinte állandó jelzőként társul), jóllehet nem köthető egy bizonyos valláshoz, ideológiához, etnikumhoz vagy politikai irányvonalhoz. A terrorizmus, az erőszak végigkísérte a keresztény–zsidó kultúrkörön alapuló nyugati civilizációt, ha úgy tetszik: a modernitás fejlődését is, végigkísérte a 20. századot, s 2001. szeptember 11., a posztmodern kor aszaszinjainak akciója óta tudjuk, hogy a hidegháború megszűnte e téren nem hozott változást. Pontosabban hozott: a terrorizmus úgy vált részévé a posztmodern kornak, a globalizációnak, hogy transznacionálissá és sok szempontból virtuálissá válva idomult annak sajátosságaihoz, maga is globalizálódott, ki- és felhasználva a globalizáció és a posztindusztrializmus valamennyi vívmányát. Következésképpen ezáltal vált a korábbinál sokkal veszélyesebbé.

A hidegháború a nukleáris elrettentés révén az erőszakot megpróbálta kiiktatni a nemzetközi rendszerekből. Sajátos paradoxon, hogy a hidegháború után viszont az erőszak a nemzetközi rendszer legitim részévé vált. Alkalmazzák azok, akik zavart kívánnak kelteni és azok, akik ezt meg akarják akadályozni, alkalmazzák autokraták és demokraták, alkalmazzák a kisebbségek jogait semmibe vevők és az azokat megvédeni kívánók. A cél a nemzetközi rendszer szintjén most nem az erőszak kiiktatása, hanem az erőszak morális megokolása általában a humanitárius intervenció vagy az emberi jogok védelmének jelszavaival. Itt viszont azonnal többszörös problémával kerülünk szembe. A morál ugyanis erőteljes kulturális meghatározottságú. A nem nyugati kultúrák pedig e téren különösen érzékenyek, mivel az emberi jogi vagy humanitárius szempontok mögött a nyugati civilizáció értékrendjét, filozófiáját vélik felfedezni (nem is aaptalanul), amely sokszor ellentmond a sa-

játjuknak. Aligha dönthető el ugyanakkor egyértelműen a kérdés: mennyi emberélet a még „elfogadható”, mennyi áldozat után kell egyáltalán beavatkozni és a beavatkozás mennyi áldozattal járhat. Ráadásul a morális megokolás hátterében gyakran nem annyira értékek, mint inkább érdekek állnak. A világpolitika szövevényes érdekviszonyai még tovább bonyolítják a ki a jó és ki a rossz morális kérdésére amúgy sem könnyen megadható politikai választ. Ez utóbbira kiváló példát szolgáltatnak a mostani események: ki, mikor, kit tart terroristának és miért?

Nekünk is megvan a magunk Oszama bin Ladene – jelentette ki nem sokkal szeptember 11. után Ariel Saron izraeli miniszterelnök, nyíltan terroristának nevezve Jasszer Arafatot. Azt az Arafatot, akit hosszú évtizedekig sokan tartottak terroristának, s csak nemrégiben vált „szalonképpessé”. S mondja ezt a Saron, aki november elején azért nem mehetett el Brüsszelbe, mert egy belga bíróság háborús bűnökkel vádolja, mivel 1982-ben (amikor védelmi miniszter volt) az általa támogatott libanoni falangisták az ő jóváhagyásával tömegmészárlásokat hajtottak végre két palesztin menekülttáborban. Az Iszlám Konferencia Szervezetének október 10-i határozata határozott különbségtételt sürget a palesztinok Izrael által megszállt területeik felszabadításáért folytatott igazságos harca és az izraeli „állami terrorizmus” között. A palesztinok válaszul követtek el merényletet arra az izraeliek által végrehajtott „szelektív megtorlásra” avagy „célzott likvidálásra”, amelynek egy palesztin vezető esett áldozatul, s amely válasz volt arra a palesztin robbantásos merényletre, amelyet a palesztinok válaszként hajtottak végre arra a... stb. stb. – íme az erőszak, a terror eskalációja.

Az Egyesült Államok szeptember 11-e előtt minden alkalommal terrorszervezetnek nevezte a Hamaszt, az Iszlám Dzsihadot és a Hezbollahot. Szeptember 11-e után ezek a szervezetek nem kerültek fel annak a huszonnégy külföldi terrorista szervezetnek a listájára, amelyek ellen az amerikai kormány különleges intézkedések foganatosítását rendelte el. A terrorizmus-ellenes nemzetközi koalícióba pedig nem került be Izrael. Vajon terroristák, terrorista szervezetek és a terrorizmust támogató országok egyik napról a másikra bűnbánatot gyakorolnak és jó útra térnek? Vagy az Egyesült Államok átértékelte volna korábbi politikáját és ráébredt volna arra, hogy tévedett a terrorizmus megítélésében? Aligha erről van szó. Sokkal inkább arról, hogy politikai érdekek, nem pedig morális megfontolások döntenek el, hogy ki és mikor minősül terroristának. Aki az egyik fél szemében terrorista, az a másikéban szabadságharcos.

Ne feledjük: a mai terrorszervezetek jelentős részének születésénél azok bábáskodtak, akik most

mindent megtennének felszámolásukért – ahogy akkor sem, úgy most sem morális okokból. Az Egyesült Államok az iszlám szélsőségesekben látta az Afganisztánt megszállva tartó Szovjetunióval szembeni fellépés legjobb eszközét. Ki is képezte, fel is fegyverezte őket tisztességesen (beleértve Oszama bin Ladent és szervezetét), vagyis maga működött közre annak a transznacionális terrorizmusnak a létrejöttében, amely most ellene fordult. Izrael eleinte kifejezetten támogatta a Hamászt, miután az akkor első számú terror-szervezetnek tartott PFSZ-szel szembeni hatékony ellensúlyt látta benne. Szaddám Husszein rezsimje fenntartásának egyik oka az Öböl-háború vége felé az volt, hogy ellensúlyozza az akkor még nagyobb fenyegetést jelentő Iránt. A sor folytatható.

Vajon ki jelent nagyobb veszélyt a demokrácia számára: a terroristák, vagy az autokratikus politikai vezetések? Az iszlám világ esetenként a terror eszközeitől sem visszariadó szervezetei gyakran olyan politikai vezetéseket támadnak, amelyekről szintén nem idegen a terror. A régió legtöbb országában két, homlokegyenest eltérő nézetrendszert valló csoport támadja a hatalmon lévő politikai vezetéseket: egyfelől a fundamentalisták, másfelől viszont a demokratizálás „laikus” hívei. A politikai vezetések mindkét csoporttal szemben erőteljesen fellépnek.

A terrorizmussal szemben a „rend” nevében történő fellépés ezért igencsak kétélű. Kétélű még a nyugati demokráciákban is, de különösen az azokban az országokban, amelyekben valamilyen okból nem igazán mély gyökerezettségű a demokrácia. Gyakran fordul elő, hogy a nem feltétlenül a demokrácia mellett elkötelezettségűkről ismert politikai vezetések terroristának bélyegzik az ellenük fellépő, több jogot és nagyobb függetlenséget követelő kisebbségi csoportokat. Vajon nem az volt-e (más tényezők mellett, természetesen) az egyik oka Oroszország és Kína látványos gyorsaságú felsorakozásának az Egyesült Államok mellé a terrorizmus-ellenes nemzetközi koalícióba, hogy mindkét országban jelentős számú muszlim kisebbség él, amelynek erőteljes függetlenedési-szeparatista törekvései eddig is komoly gondokat okoztak (csecsenek, illetve ujugurok)? S a támogatásért cserében az USA úgyszólván azonnal felfüggesztette korábbi kemény kritikáit.

Francis Fukuyama az 1990-es évek elején a liberális demokrácia világméretű győzelméről beszélt. Kétségtelen, hogy a globalizáció a nyugati – mindezekelőtt az amerikai – demokrácia-koncepció bizonyos „globalizálódását” is eredményezi. Ez azonban eleve meglehetősen ellentmondásos folyamat, ahogyan önmagában ellentmondásos maga a demokrácia-koncepció is. Robert Dahl a pluralista demokrácia alapdilemmájának az autonómia, illetve a kontroll

egymáshoz viszonyított arányát tartja.⁵ A nyugati demokrácia-koncepció világméretű elterjedésének azonban egyéb dilemmái is vannak. A demokrácia, a demokratikus választási rendszer csak addig jó, amíg a nyugati felfogást elfogadó rezsimeket segít hatalomra („demokrácia-paradoxon” – vö. Algéria). A demokrácia megsértése, az emberi jogok be nem tartása bocsánatos bűn, ha azt szövetséges politikai vezetések teszik („kettős mérce”). „Jó-e” az egyáltalán, ha bővül a demokratikus közösség? Nem jobb-e egy „derék autokrata”, aki némi támogatásért cserében jó szövetséges – vagyis kézben tartható –, egyúttal viszont rendet tart országában? A demokrácia terjedése a nem nyugati civilizációkban vajon nem jár-e azzal a „veszéllyel”, hogy felerősödnek a Nyugat-ellenes diskurzusok? Nem volt-e könnyebb megvívni az Öböl-háborút a nyugati demokrácia-koncepció sajátosságával nem igazán rendelkező szaúdi vezetés aktív támogatásával és nem voltak-e könnyebbek az afganisztáni hadműveletek a pakisztáni katonai vezetés készséges együttműködésével, mint hogyha ezekben az országokban „demokratikus rezsimek” lennének hatalmon? A felháborodott tiltakozás Pervez Musarraf katonai hatalomátvételekor, a Pakisztánnak juttatott segélyek megvonása csak addig tartott, ameddig az érdekek az ellenkezőjét nem kívánták. Az elmúlt évek nemzetközi rendszerének vizsgálata során számos kétely fogalmazódik meg az emberben.

A szeptember 11-i terrorakció nyomán érzett jogos felháborodás következtében felszínre törő indulatok miatt felerősödött a dichotomizáló, „vagy fehér, vagy fekete” szemlélet. „Vagy a mi oldalunkon állsz, vagy a terrorizmus oldalán”, mondta George W. Bush. „Vagy velünk vagy, vagy ellenünk.” Nemcsak a Newsweek szemleírójának (aki szó szerint így idézte Bush elnököt), de sokaknak óhatatlanul ez jutott az eszébe. Az ilyen kizárólagos választásoknak mindig is az a legnagyobb veszélyük, hogy nem segítik elő az árnyalt, különböző szempontokat figyelembe vevő elemzéseket, megideologizálva legitímálhatják akár a szabadságot erősen korlátozó, antidemokratikus lépéseket is.

A mostani helyzet különösen jól illusztrálja a „rendpártiságnak”, a szabadságjogok korlátozásának a veszélyeit. Kellő bizonyítékok ugyanis még az Egyesült Államokban sem állnak rendelkezésre arról, pontosan kik ellen is kell védekezni. Igaz, az amerikai kormány készített egy igen hosszú listát a legkülönbözőbb szervezetekről és személyekről,⁶ ennek megbízhatósága azonban aligha ellenőrizhető. Ilyen esetekben a nyugati világban szinte magától értetődik, hogy a származás, a bőrszín vagy a vallás, vagyis a felismerhető és könnyen azonosítható jellemzők válnak elsődleges kritériumokká, s az így beazonosít-

tottak állandó – ráadásul többé-kevésbé legalizált – zaklatásoknak lesznek kitéve. Mindezek csak felerősítik a hidegháború utáni időszakra amúgy is általánosan jellemző idegenellenességet. Mindezek persze „kapóra jönnek” azoknak a kormányoknak, amelyek egyébként sem nagyon szívesen fogadják a különböző kisebbségi csoportok több jogot, nagyobb függetlenséget követelő megmozdulásait.

A már említett amerikai filmsorozat egyik szereplője Jeffersont idézte: szerinte az, aki a biztonságot akár átmenetileg a szabadság korlátozásával kívánja biztosítani, sem a biztonságot, sem a szabadságot nem érdemli meg. Ugyanebben a filmben egy biztonsági tiszt viszont indokoltnak tartja a korlátozásokat. Szabadságjogok és biztonság – jelenleg e kettő egyidejű biztosítása az amerikai demokrácia egyik legnagyobb dilemmája. Többen hivatkoznak arra, hogy az Egyesült Államokban egészen a polgárháborútól kezdődően, ha a helyzet úgy kívánta, az elnökök (beleértve Lincolnt, Wilson, Rooseveltet és most Busht is) a biztonság érdekében a szabadságjogokat akár jelentősen is korlátozó intézkedéseket léptettek életbe, amelyeket a közvélemény mindig támogatott. Lényegében ugyanez történik most is. Szeptember 11. után rögtön fölmerült a CIA jogkörének bővítése: telefonlehallgatások, „kétes” személyekkel való kapcsolatfelvétel stb. Elrendelték több ezer, nemrégiben az Egyesült Államokba érkezett közel-keleti bevándorló kihallgatását. Lehetővé tették egyes őrizet alatt álló személyek és ügyvédek beszélgetéseinek lehallgatását. Engedélyezték hadbíróóságok létrehozását a terrorizmussal gyanúsítható személyek ügyeinek tárgyalására. Megnehezítették a vízumok kiadását iszlám vallású férfiak számára. Mindezek az intézkedések, meglehet, növelik az amerikaiak biztonságérzetét, de kérdés, hogy minden amerikai (mondjuk a nem teljesen fehér bőrű is) így érzi-e. Többen kifogásolták emellett a kongresszus és a bíróságok megkerülését is. S vajon az ilyen és hasonló intézkedések mihez vezethetnek egy kevésbé demokratikus országban?

Ha a terror által közvetlenül fenyegetett országokban ezek a lépések még ideig-óráig indokolhatók is, mindez aligha mondható el az olyan államokról, mint például Magyarország, amelyek aligha olyan jelentősek, hogy a terroristák közvetlen célpontjává válhassanak. Ráadásul ezek nemcsak a lakosság idegenellenességét fokozzák, hanem – bármilyen paradox – bár deklarált céljuk a lakosság biztonságérzetének erősítése, sokszor inkább a félelemérzetet növelik. (Mindebben igen nagy a média felelőssége, amely jelentősen „túldimenzionálta” a történeteket.)

Akinek fenntartásai vannak a katonai ellencsapásokkal kapcsolatosan (hiszen érzékelhető azok „nega-

tív hozadéka”, mindenekelőtt a sok ártatlan áldozat, köztük nők és gyermekek, valamint az újabb menekültáradat), akit nem tölt el osztatlan örömmel sem az, hogy Bush elnök felhatalmazta a CIA-t Oszama bin Laden meggyilkolására, sem Dick Cheney alelnök ama kijelentése, mely szerint „boldog lennék, ha bin Laden fejét egy tálcán láthatnám már”, akit aggodalommal tölt el a szabadságjogok korlátozása, könnyen besorolhatjuk a „terroristák támogatói” vagy – amint arra az elmúlt hetek magyarországi médiumaiban is szép számmal akadtak példák – a „barbárság előtt kapitulálók” közé. Szinte kínálkozik az analógia: vagy a „jó” (vagyis az iszlám), vagy a „rossz” (azaz a nem iszlám) – mondják hosszú ideje az iszlám fundamentalisták, s ennek nevében próbálják megdönteni országaikban azokat a politikai vezetéseket, amelyek úgymond nem az iszlám elvei szerint kormányoznak, s ennek nevében hirdetett dzhihadot Oszama bin Laden az „iszlámot támadók” ellen.

Történelmi példák sora bizonyította eddig is, hogy az erőszak erőszakot szül. A közel-keleti békefolyamat is akkor tudott előrehaladni, amikor sikerült visszafogni az erőszakot. A terrorizmus-ellenes fellépés nem járhat együtt a jogállamiság felrúgásával. Ez ráadásul különös veszélyeket rejt a mostanihoz hasonló helyzetekben, amikor a terroristákat egy másik kultúrkörhöz tartozóként azonosítják be. Ilyenkor ugyanis az esetlegesen célt tévesztő vagy túldimenzionált rendőri-katonai fellépések, túlkapasok könnyen kelthetik a kultúrák összecsapásának a látszatát.

„Vagy a civilizáció oldalán állunk, vagy a terroristákén” – mondta Rudy Giuliani New York-i polgármester az ENSZ közgyűlésén. S még ha nem is úgy gondolta volna, hogy a civilizáció egyenlő az amerikai vagy a nyugati civilizációval, sokan így érezték. Érthető persze, ha valaki „civilizált” és „civilizálatlan” világról beszél. Érthető, de veszélyeit világosan látni kell. A „civilizált világ” ugyanis sokak szemében azonos a Nyugattal, a választóvonalat lényegében a felvilágosodás öröksége jelenti. A felvilágosodás – mint tudjuk – a nyugati civilizáció sajátja. Ezek szerint az összes többi civilizáció a „civilizálatlan világhoz” tartoznék? Vajon joggal várhatjuk-e el a világon élő több mint egymilliárd muszlimtól, kínaitól, hindutól vagy akár más, nem nyugati civilizációhoz tartozótól azt, hogy ugyanolyan büszkén vallja magát a felvilágosodás örökösének, mint a nyugati civilizációhoz tartozók? Berlusconi nyíltan beszélt a nyugati civilizáció felsőbbrendűségéről. Bush elnök szintén a nyugati civilizáció felsőbbrendűségének hitében gyökerező – bár gyorsan korrigált – kijelentéseket tett, amikor egyfelől „keresztes háborút” említett, másfelől a „végtelen igazság” elnevezést adták a visszacsapásnak, amiben immanensen benne rejlik, hogy „mi

vagyunk az igazság letéteményesei”. Ha pedig a Nyugat vagy az Egyesült Államok azt mondja: „mi vagyunk a civilizáció” vagy „mi vagyunk a civilizált világ”, az óhatatlanul kirekeszti ebből a kategóriából a nem nyugatiakat.

Szeptember 11-én nem két civilizáció, nem két világvallás csapott össze. Szeptember 11-én támadás történt a Civilizáció – egyúttal a civilizációk – ellen. Ez a támadás (ellentétben feltételezhető eredeti szándékaival) nem csupán a nyugati civilizáció (és az azt meghatározó Egyesült Államok gazdasági és katonai hatalmát szimbolizáló épületek) ellen irányult. Miután a tettesek minden bizonnyal az iszlám civilizációhoz tartozók voltak, illetve egyes reakciók az iszlám vallásra (következésképpen civilizációra) hivatkozva indokolták utólag a WTC és a Pentagon elleni terrorakciókat, azt is kimondhatjuk, hogy a támadás valójában az iszlám civilizáció ellen, az iszlám civilizáció alapvető értékei ellen is irányult. A terroristák tehát nem csupán konkrétan, de szimbolikusan is önmaguk, saját civilizációjuk ellen (is) fordították a fegyvert, hiszen egyfelől a terrorakció eleve ellentétes saját civilizációjuk alapvető értékeivel is, másfelől ezzel sokak számára alkalmat szolgáltatottak téves – legalábbis félreérthető – következtetések levonására, amelyek egyrészt közvetlenül vagy közvetve a nyugati civilizáció (úgy is, mint a Civilizáció) „felsőbbrendűségét” mondják ki, másrészt az iszlám vallást és civilizációt ab ovo fanatikusként, fundamentalistának tartva felelőssé teszik a merényletekért. A szeptember 11-e óta történtek és azok értékelése viszont jól jelzi, hogy igenis vannak konfliktusok a civilizációk, illetve kultúrák között, amelyeket gyakran a másik eltérő gondolkodásmódjának, mentalitásának, világlátásának meg nem értése és el nem fogadása okoz.

A mostani tragikus események felerősítették azt a már jóval korábban felmerült igényt, hogy újra kell gondolni az egész nemzetközi rendszer működését, azét a nemzetközi rendszerét, amely az utóbbi évtizedben példátlan változásokon ment át, s amelynek intézményrendszere nem alkalmas a megváltozott feltételek kezelésére. Újra kell gondolni a globalizáció szabályok között tartását, a kiáltó egyenlőtlenségek csökkentésének lehetőségeit, az USA szerepvállalását és részvételét a nemzetközi konfliktusok kezelésében, a nemzetközi szervezetek szerepét, a nemzetközi jogot és jó néhány más kérdést. Újra kell gondolni, de nem a nyugati civilizáció mint Civilizáció kizárólagossága, hanem csakis az egyenrangú civilizációk dialógusa alapján.

Hisz láthatjuk: az is csak nézőpont kérdése, vajon az USA afganisztáni katonai akciója nemzetközi jogilag legitimnek tekinthető-e vagy sem. Nem tekinthető annak – véli a nemzetközi jogászok egy csoportja –,

mivel a nemzetközi jog nem ismeri a megtorlás fogalmát, az önvédelem pedig azonnali lépést kívánt volna és nem egy hónapos kivárást, ami után csak kifejezetten erre vonatkozó BT-határozat alapján lehetett volna támadni. Annak tekinthető – véli a nemzetközi jogászok másik csoportja –, mivel igenis önvédelemről van szó, s az időközben született ENSZ BT-határozatok úgy értelmezendők, hogy feljogosítják minderre az USA-t, ráadásul az állandó BT-tagok külön támogatásukról is biztosították az amerikai katonai akciót.

A szeptember 11-én történtek a nemzetközi rendszer két, látszólag ellentétes folyamata közül az egyik fő sodrába illeszkednek: mégpedig a decivilizációs folyamatéba. Az eliasi civilizációs folyamat mellett, azal párhuzamosan, bizonyos szempontból annak ellenreakciójaként már jó ideje vannak határozott jelei egyfajta decivilizációs folyamatnak is. Heller Ágnes 1968-ra teszi e folyamat kezdetét,⁷ de nem is a kezdet pontos meghatározása a lényeg. Miről is szól ugyanis az eliasi civilizációs folyamat? Arról, hogy egyfelől a pszichés, másfelől a társadalmi önkontroll révén az emberek közötti viszonyrendszernek olyan sajátos rendje jön létre, amely voltaképpen megkönnyíti a külső feltételekhez történő alkalmazkodást, ezáltal csökkenti a kiszolgáltatottságot és növeli a biztonságot. Szeptember 11-e és az azt követő időszak mindennek éppen az ellenkezőjéről szól.

Az ember társadalmiságából eredően a közösség, a társadalom s ennek kultúrája nyújtja az emberek számára azokat a reprezentációkat, amelyek értelmet adnak az emberi cselekvéseknek, egyúttal biztonságot is nyújtanak a közösség tagjai számára. A globalizáció azonban kikezdi ezeket a közösségeket, kikezdi a társadalmakat, kikezdi a nemzetállamokat, kikezdi a kultúrákat. A korábban viszonylag stabil kereteket nyújtó nemzetállamok erodálódnak, eredeti szociális funkciójuk jelentős része leépül. Éppen ezt használja ki a nemzetközi terrorizmus, amely valójában hasznát húz a globalizációból, annak nem kárvallottja, hanem hasznélvezője (még ha esetenként hivatkozik is a kárvallottakra), hiszen a globalizáció „oldalvívén” halad előre, abból származnak bevételei (vö. bin Laden milliárdjai), bankügyletekkel, tőzsdéspekulációkkal teremti elő a terrorakciók pénzügyi fedezetét, használja az információs és kommunikációs világhálókat. A terrorizmus transznacionalizálódása nem lett volna lehetséges a globalizáció nélkül.

„Meg kell fosztani mindenféle terrort az igazolásaitól, a legitimációjától” – mondja Konrád György.⁸ Teljesen igaza van, csakhogy sajnos az elmúlt évek, évtizedek, évszázadok nem erről tanúskodnak, hanem az ellenkezőjéről. Nem a vallásokkal és nem is a morállal van baj. Valamennyi vallás képviselői egyet-

értének abban, hogy a terror elfogadhatatlan. Az iszlám országok legitim vallási vezetői mind elítélték a szeptember 11-i akciókat. Elítélte azokat az Iszlám Konferencia Szervezete is. Nyilvánvalóan vannak bizonyos, minden civilizáció által vallott egyetemes értékek, s az élet nyugodtan tételezhető ilyen egyetemes értéként. Az élet méltóságából mint alapvető értékből pedig az erőszak, a kényszer tagadása – mint alapvető norma – következik.

Az értékek azonban általában sohasem „tisztán”, önmagukban jelennek meg, hanem hozzárendelődnek konkrét történelmi eseményekhez, társadalmi-politikai rendszerekhez, így az elvont, elméleti szint helyett a maguk empirikus valóságában, erőteljes emocionális töltettel telítődnek. A nyugati civilizáció értékei mindig magukon hordozzák a kapitalizmus, a kolonizáció, a modernitás, legújabbban a globalizáció terjeszkedésének „imperializmusát”, aszimmetriát, a nem nyugati világ (vélt vagy valós) leigázásának szándékát s az ehhez tapadt negatív konnotációt. Az iszlám értékei magukon viselik a „szent háború” bélyegét, a hódításokat, a fanatizmust, a Nyugat állandó támadását. A sort folytathatnánk.

A különböző civilizációk és kultúrák, a különböző vallások képviselői mind gyakrabban foglalnak állást a dialógus szükségessége mellett, egyúttal elfogadva, elismerve a másik vallás, kultúra vagy civilizáció értékeit, illetve aláhúzza vagy keresve a különböző civilizációkban, kultúrákban vagy vallásokban található közös pontokat, azonos vagy hasonló értékeket, közös alapokat. Az iráni elnök, Mohammad Khatami, akinek kezdeményezésére az ENSZ 2001-et a civilizációk párbeszédének évévé nyilvánította, egyik beszédében a civilizációk és kultúrák közötti párbeszéd kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy a dialógusnak csupán az egyik oldala a beszéd, a másik az odafigyelés, a meghallgatás, s a civilizációk közötti dialógusnak ahhoz, hogy egyetemlegesen elfogadott új paradigmává váljék, a tolerancia „negatív” szakaszából az együttműködés „pozitív” szakaszába kell lépnie.⁹

Az együttműködés magában kell hogy foglalja a terrorizmussal szembeni széles nemzetközi együttműködést is. A terrorizmus ugyanis alapvetően nem akar mást, mint félelmet kelteni s a megfélemlítés eszközével elérni céljait. Ezt pedig semmilyen cél, semmilyen ideológia, semmilyen vallás vagy világnézet sem legitimálhatja. Egyetlenegy kultúra vagy vallás sincs, amelyből inkább következne a terror, mint másokból. Hannah Arendt a terrort a totalitárius rendszerek fő sajátosságának tartja.¹⁰ A (nemzetközi) terrorista szervezeteknek csak egy igazi szövetségük lehet: a totalitárius rendszerek. Mindkettő igazi ellenfelét pedig csakis a szabadságjogok széles körű kiterjesztése és alkalmazása jelentheti.

1. Philip K. HITT: *History of the Arabs*, London, Macmillan & Co Ltd, New York, St Martin's Press, 1960, 447.
2. Farhad DAFTARY: *Aszaszín legendák*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 63.
3. Vö. *Marco Polo utazásai*, ford., bev., jegyz. VAJDA Endre, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1984, 83–87.
4. Vö. Farhad DAFTARY: *I. m.*
5. Robert A. DAHL: *A pluralista demokrácia dilemmái*, Budapest, Osiris Kiadó, 1996, 9.
6. Vö. <http://www.treasury.gov/terrorism.html>.
7. HELLER Ágnes: *1968 – prelúdium a posztmodernhez*, Magyar Lettre Internationale, 1998 ősz, 1–4.
8. KONRÁD György: *Naplójegyzet 2001. szeptember 11-én és azután*, Népszabadság, 2001. október 12, 8.
9. *Address by H. E. Seyyed Mohammad Khatami President of the Islamic Republic of Iran at the thirtieth session of the General Conference of UNESCO*, UNESCO, 29 October 1999.
10. Hannah ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992, 582–585.

TATÁR GYÖRGY

Hiába az elkerülésére tett minden fogadkozás, újra meg újra vívnek kétfrontos háborút. Mint ilyenkor mindig, a hadviselő megpróbálja elleplezni ön maga előtt is az egyidejűleg viselt két háború tényét: az egyik frontot reteszállásba merevíti, s ha teheti, azzal áztatja magát közben, hogy szórványos lövöldözésen túl itt mostanság nem is történik semmi. Igaz, békekötés sem történt, de ádáznak mondható harc sem folyik. Az ország minden támadó erejét a másik irányba lehet bevetni. Az efféle önmegnyugtató szokványos végkimenetelét ismerjük.

A Nyugat szellemének liberális hordozói ma ismét kétfrontos háborúba keveredtek. Az egyik oldalról a mindjobban elharapózó, apokaliptikus fenyegetéseket rejtő militáns iszlám szorongatja világszemléletüket, míg a másik oldalról egy legalább ennyire félt és gyűlölt könyv, egy bizonyos Samuel P. Huntington *A civilizációk összecsapása* című műve. Az okfeltáró hadműveletek csaknem kivétel nélkül a terrorista harcmodor hátterének megvilágításáért folynak, abban bízva, hogy a különböző természetű – társadalmi, gazdasági, történelmi és politikai – okok precíziós szétbombázása nyomán az ellenség majd megadja magát, és végre akadálytalan, demokratikus haladásba lendül. Ráébresztjük „maga okozta kiskorúságára”, és végre kilábal belőle. E stratégia alapelve szerint a fejlett demokráciák elmaradottság-tudományi fölnyene olyan félelmetes és felmérhetetlen, hogy a haladás

útjában álló ellenséges erődöket nagy magasságból is a földdel tudja egyenlővé tenni. A végső győzelem csak idő és kitarás kérdése.

Ahhoz azonban, hogy az aktív fronton az ellenséget pusztá elmaradottságként és harmadik világbeli nyomorként – valamint bármilyen, a kultúrára utaló jelző nélküli, általános „terrorként” – definiálhassák, előzetesen a könyvvel szemben fenntartott túlsó fronton reteszállást kellett elfoglalniuk.

Huntington minden intellektuális mélységet nélkülöző, kizárólag empirikus anyagot felvonultató könyve azt igyekszik bizonyítani, hogy a föld eljövendő konfliktusai – növekvő mértékben – a különböző civilizációk „törésvonalai” mentén fognak fellángolni, és a legnagyobb tartózkodásra int azzal kapcsolatban, hogy a Nyugat rá akarja kényszeríteni a maga civilizációs vívmányait – felvilágosodás, demokrácia, emberi és polgári szabadságjogok – egészen más szabású világokra. A könyvvel szemben a liberálisok által létesített reteszállás eddig működni látszik: néhánapi egy-egy szondázó ágyúlövés firtatja csak a választ, de az ellenfél néma sötétségbe burkolódik. „Rasszista!” – dördül el egy magányos löveg. A könyv hallgat: nem az. „Tagadja a civilizációk egyenrangúságát!” Továbbra is csend: ez sem igaz. „Vitatja a felvilágosult humanista eszmények egyetemes érvényét!” Ilyenkor mintha moccanna valami a szögesdrót túloldalának sötétjében, de aztán megint elhal. Jelentősebb kiterjedésű válaszhoz a könyv valóban nem elég színvonalas. De bizonyosan nem mélységének e hiánya a ludas abban, hogy a liberális demokrácia szelleme e front irányába nem indít még felderítő támadásokat sem. Jó ösztönrel sejt, hogy az ezen az oldalon kibontakozó, nagyszabású hadműveletek robaja felszerkenthetné abból a „dogmatikus szendergésből”, amelyben különösebb gondolati erőfeszítések nélkül vívja háborúját a másik fronton: a jelzőtlen terrorizmus ellen.

2. Két, egymással tartalmilag érintkező történet kapcsolódik számomra ehhez a dogmatikus szendergéshez. Néhány évvel ezelőtt alkalmam nyílt hosszabb eszmecserere egy igen jó nevű német professzorral, aki nem csupán a középkori zsidó filozófia, valamint az iszlám jeles ismerője volt, de foglalkozott Franz Rosenzweiggel is, a vallásos zsidó gondolkodás legnagyobb 20. századi alakjával. Nem akarván kihatározatlanul hagyni ezeknek az egymástól távol eső területeknek a váratlan egybeesését egyetlen tudós személyében, érdeklődni kezdtem a véleménye felől Rosenzweig főművének azon fejezeteivel kapcsolatban, amelyek az iszlámot szembeállítva tárgyalják a zsidóság és a kereszténység bibliai hitével. Hosszas fejtegetésre felkészült figyelmem egyetlen, fejcsóválva elhangzott mondat reteszébe ütközött: „Arcatlan-

ság. Egyszerűen arcátlanság.” Mikor lélegzethez jutottam a folytatást illető hiábavaló várakozásomból, feltettem a kérdést: valóban egészen más volna az iszlám hitének belső szerkezete a bibliai ősfogalmakat – teremtés, kinyilatkoztatás, megváltás – illetően, mint ahogy azt Rosenzweig fejtegeti? Hiszen a szerző jól tudott arabul, és olvasta mind a forrásokat, mind a későbbi irodalmat. Beszélgetőtársam kissé meghökkenve kérdezett vissza: Valóban? Rosenzweig tudott arabul?

1991-ben Wolfdietrich Schmied-Kowarzik német filozófus megjelentette tanulmánygyűjteményét *Franz Rosenzweig. Existentielles Denken und gelebte Bewährung* címmel. A zsidó–keresztény párbeszédet taglaló – egyébként igen színvonalas – fejezethez egyfajta epilógust csatolt. E mindössze háromoldalas függelékben legteljesebb egyetértését hangsúlyozva idézi egy Németországban élő és tanító iráni filozófus barátja hozzá intézett levelét. A levél arra hívja fel a német kolléga figyelmét, hogy Rosenzweig azon – központi – állítása, mely szerint a zsidóknak nincsen szükségük Krisztusra, egyben azt is állítja, hogy rajtuk kívül viszont mindenki másnak van. Az iráni filozófus, aki nyilvánvalóan nem olvasta Rosenzweiget, csupán német kollégájának előadását ismerte, említetlenül hagyja – s a levél címzettje sem veszi észre –, hogy Rosenzweignél a bibliai kinyilatkoztatás világába történő belépésről van szó: ez az, amihez nála a zsidóságnak nincsen szüksége Krisztusra, míg rajta kívül mindenki másnak igen. Ezt követően a levél szerzője elszörnyedésének ad hangot, s a „vagy zsidó, vagy keresztény” dogmáját Auschwitz folytatásának minősíti. „Hány Auschwitz szükséges még ahhoz – teszi fel a kérdést –, hogy a keresztények belássák: Krisztusra egyedül a keresztényeknek van szükségük?”

A vallásfilozófia német professzorában ez az utolsó, minden juhot a maga aklába parancsoló szónoki kérdés olyan erejű világosságot gyűjt, hogy fénytől elvakulva eszébe sem jut visszakérdezni muszlim kollégájától: ezek szerint az iszlámra pedig egyedül a muszlimoknak van szükségük? A két egyetemi tanár egyetértésének kimondatlan előfeltevése szerint a különböző vallások egymással szembeni igazságigényének nagyjából annyi létjogosultsága van, mint az eltérő nyelvekének. A levélre szenvedélyes egyetértéssel válaszoló Schmied-Kowarzik „botránynak” minősíti Rosenzweig megállapítását, miszerint az iszlám „monoteista pogányság” volna, miközben ügyet sem vet arra a nehézségre, hogy az egyébként számos tanulmányában mélyenszántóan elemzett rosenzweigi gondolatrendszerből a fenti „botránynak” megállapítás konzekvensen következik. Leszögezi, hogy „filozófiailag tekintve vagy minden hitközösség – ki-

ki a maga módján – részese Isten kinyilatkoztatásának, vagy egyáltalán semmilyen különbség nem tehető mitológia és kinyilatkoztatás között”.

Az utolsó mondat dacos vagy-vagyát higgadtan tudomásul is vehetjük, hiszen egyszerűen csak a modern nyugati gondolkodás egy jellegzetességét fogalmazza meg tautologikus formában. Helyesen megformálva ugyanis így hangzik: *ha* minden hitközösség részese Isten kinyilatkoztatásának, *akkor* semmilyen különbség nem tehető mitológia és kinyilatkoztatás között. S hogy melyik is az a filozófia, amelynek talaján a két professzor egymásra talál, kiderül néhány mondatnál később, amikor Rosenzweiget abban marasztalja el, hogy álláspontja még Lessing *Bölcs Nátánja* mögött is elmarad.

Lessing darabjának csodaszép és mély története a három gyűről azonban mindenképp nem a gyűről, hanem három örökösükről szól, s az ő viszonyokról közös örökségükhöz, vagyis közös apjuk szeretetéhez. „Filozófiailag tekintve” valóban tudhatatlan, melyik az eredeti, igazi gyűrű, és melyik a másolat. Még a történetben szereplő bíró is csak azt a lehetőséget veti fel, hogy esetleg egyikük sem valódi. Ahhoz azonban meglehetősen felesleges volt kívánni a bíró által kért „pár ezer évet”, hogy a Nyugat ökümenikus bíróságát képviselő egyik egyetemi tanár lezögezhesse: vagy mindhárom gyűrű eredeti, vagy egyik sem az. A mindhárom gyűrű egyforma eredetiségének állítása ugyanis „filozófiailag tekintve” is legalább három apát feltételez.

3. A régiek úgy tartották, hogy aki engedelmeskedik a sorsának, azt a sorsa kézen fogva vezeti, de aki ellenszegül, azt vonszolja. Esetünkben e mondás úgy valósul meg, hogy a „minden gyűrű egyformán igazi” üres dogmája a Nyugatot arra kényszeríti, hogy a hamis bíró – Lessingtől fel sem tételezett – szerepében tetszelegve maga próbáljon igazságot tenni az iszlámon belüli gyűrűk viszályában. Hiszen mi egyéb is történik valójában, amikor a Nyugat tudósai, újságírói és publicistái – a politikusokkal a nyomukban – kéztördelve magyarázzák az iszlám világnak, hogy nem az iszlám az ő ellenségük, hanem csak az iszlámot félremagyarázó fundamentalizmus, a terror eszközához nyúló „iszlamizmus”? Ráadásul, hogy ez a militáns iszlám egyben az igazi iszlámnak is az ellensége. Valójában semmi nem hatalmazza fel a Nyugatot, de legkevésbé Lessing gyűrűtörténete, hogy elbírálja, melyik is az iszlám „valódi” gyűrűje, hogy melyik utódnak szól az örökagyó apa igazi szeretete. Egyedül maga az iszlám világ döntheti el, hogy rivalizáló testvérei közül melyik tartja kezében az éppen igazinak vélt gyűrűt, a Nyugatnak pedig ezzel a rajta kívüli döntéssel kell önámítás nélkül szembenéznie, bármit hozzon is rá ez a döntés.

Ha feltesszük, hogy a jelenlegi harcban nem egymástól különböző civilizációk vagy kultúrák összecsapása folyik, hanem csupán valamilyen közösnek mondható politikai világcivilizáción belüli veszedelmes félreértés – adott esetben véres – tisztázása, akkor persze megpróbálkozhatunk a bíróvá felfuvalkodott ékszerész szerepével. Innen a szoros összefüggés a kultúrák összecsapásának fanatikus tagadása, valamint az igazi és hamis – mert a terror útján győzelemre törő – iszlám megkülönböztetéséhez való fanatikus ragaszkodás között.

Kétségtelen, hogy Lessing moralizáló példameséje maga is felelős bizonyos mértékig a korunkban diadalra jutott vallási dilettantizmusért. A történetben szereplő – a judaizmust, a kereszténységet és az iszlámot jelképező – három gyűrű ugyanis megkülönböztethetetlenül egyforma, de ez köztük az egyetlen viszony. Mindhárom gyűrű – méghozzá egészen egyformán – kizárólag önmagáról szól: saját ékességéről, örökség voltáról, az örökagyó apa bennük testet öltött szeretetéről. De semmilyen módon nem vonatkoznak egymásra, egyik gyűrű sem mond semmit a másik két gyűrűről. A felvilágosodás álláspontja szerint – a legvilágosabban Kantnál – a három gyűrű egyedül morálisan lehet tökéletesen egyforma, s akkor valóban teljesen egyformák, hiszen ha csakugyan az ész morális törvényét tanítják, akkor valójában nem is egyformák, hanem azonosak. Hogy mégis egyszerre hármat látunk belőlük, azt a moralitáson vallásként megtapadt történelmi esetlegességeknek tulajdoníthatjuk. Világosan belátható, hogy ha valójában csak egy – a morális – gyűrű létezik, akkor a történetileg legegészebb esetlegesség épp abban áll, hogy a különböző gyűrűkultúráknak ráadásul még egymással kapcsolatos mondanivalójuk is akad. A kereszténységnek mélyreható, saját identitását is érintő szava van a zsidóságról, az iszlámnak pedig mindkettőnkéről. Nem híveiknek és kései értelmezőiknek, hanem már eleve, kinyilatkoztatásaik magjának. Egy-másra válaszolva léptek a világba. Mivel a gyűrűk vitájáról nem, csupán örökösök vitájáról tud, a felvilágosodás példázata erre a problémára nem terjed ki.

A kinyilatkoztatás bibliai hite többek közt egy olyan új elemet is behozott a világba, ami addig egyetlen emberi kultúrában sem volt jelen. Az igaz-hamis ellentét, amely addig csupán a tudás bizonyos területein jelentkezett, vele költözött be a vallás területére is. A pogány politeizmusok a vallási ellentéteket legfeljebb mint területi és nemzeti különbségeket ismerték, isteneik nevének eltérését pedig a nyelvek eltéréseivel azonosították, s ezért egymásra lefordíthatóknak tartották. A kultuszok eltérése – mint helyi szokás – nem alkotott kibékíthetetlen ellentétet. Egyetlen isten tisztelete és kultusza sem je-

lentette a többiek tiszteletének és kultuszának tagadását, oltárainak lerombolását. A hit területén – a görög filozófiával párhuzamosan, amely a tudás területén dolgozta ki azt máig ható érvénnyel – a magát kinyilatkoztató egyetlen Istennel jelenik meg az igaz hit és a hamis hit különbsége és kibékíthetetlen ellentéte. Ennyiben a bibliai Ószövetség hite mindenkor kikerülhetetlenül vonatkozik minden lehetséges és valóságos pogány vallásra. Amikor hamis hitről beszél, mindmáig róluk szól. Ezt a pogánysághoz való viszonyt viszi azután tovább a kereszténység és az iszlám, mindkettő beleszöve hitébe az elődeihez fűződő ambivalens viszonyt is. Jóllehet nem sorolják őket a hamis pogány vallások közé, az igaz–hamis megkülönböztetést velük szemben is fenntartják.

A felvilágosodás nyomán ez az igaz–hamis ellentét fokozatosan kiköltözött a hit területéről, s minden ingóságával együtt visszahurcolkodott a tudás kizárólagos felségterületére. Voltaképpen ezt nevezzük szekularizációnak. A különböző vallások ettől fogva tűnnek – ismét – lefordíthatónak egymásra: ennyiben a modern multikulturalizmus a kinyilatkoztatás előtti politeista kultúrák egymáshoz való viszonyának a helyreállása.

A felvilágosodásnak ez a sajátossága stílusosan is utat tör magának: Lessing színművének Szaladinja megközelítőleg annyira muszlim, amennyire Náthán zsidó.

4. A felvilágosodás – és nyomában a mai liberalizmus – az elhanyagolható történelmi esetlegességek közé sorolja, hogy állam és egyház, azaz politika és vallás elválasztása az iszlám világban nem ment végbe. Ezt a szétválasztást a modernizáció elengedhetetlen feltételének tartja, aminek hiányában a liberális demokrácia felé történő haladás keresztülvihetetlen, ugyanakkor az utóbbit minden civilizáció közös céljának tudja, amivel kapcsolatban nem lehetséges kultúrák közti összecsapás, legfeljebb politikai konfliktus. Ezért az iszlám világnak ezt a sajátosságát idővel behozható elmaradottságnak látja.

Itt érdemes mellékesen megjegyezni, hogy a liberális tudat hallgatólagosan már azt is állam és egyház különválasztásaként hajlandó betudni, ha egy az iszlám világhoz tartozó állam diktatúrája a hatalmára veszélyes muszlim csoportosulásokat elnyomja. Ám ezekben az esetekben semmilyen elvi eltérés sincs azoktól a kifejezetten „iszlám államoktól”, amelyek szintén ellenségesek ugyanazon vallás rivális elemeivel szemben. Amit hangsúlyozni szeretnék: attól még, hogy egy erősen világi kül- és belpolitikát folytató állam – mint például Törökország – elnyomja a vallásos társadalomnak akár az egészét, attól maga az iszlám még lehetőségként sem ismeri állam és egyház kettősségét. A liberalizmus ezzel kapcsolatos tu-

dathasadását jól jelzi páni rettegése egy esetleges iszlám hatalomátvételtől, ugyanakkor a például Törökországnak címzett ismételt megrovások, valahányszor útját állja az efféle kísérleteknek.

Eltérően a kereszténységtől, amelynek alapító okmányában ott áll, hogy „az én országom nem e világról való”, s amelyet a kibontakozó korai teológia a platonizmus anyag–szellem kettőssége mentén értelmezett tovább, majd egyházzá szerveződve egy tőle alapvetően idegen, pogány birodalomban terjedt el, magát minden tekintetben megkülönböztetve a világi-politikai történelemtől, az iszlám létrejöttének első pillanatától fogva egyszerre vallás, ugyanakkor jog-, társadalom-, illetve államszervező elv is. Igaz, a kereszténység egész középkori története a pápaság és a császárság harcának jegyében telt, mert kölcsönösen törekedtek egymás bekebelezésére. Mindeközben azonban saját identitásuk a másikkal szemben soha, egy pillanatra sem volt kétséges. Ahogyan az egyház nem hitte, hogy ő voltaképpen állam, csak kiszorították a jogaiból, úgy az állam sem gondolta magát egyháznak. Minden kölcsönös felülkerekedési vágy és összefonódás közepette sem szorultak fogalmi különválasztásra.

Ahol a politikai és a vallási világ megkülönböztetetlenül azonos, ott a katonai hódítás és a hit terjedése is egybeesik. Ezt egyetlen dolog korlátozhatná, ha az ókori Izraelhez hasonlóan a hitnek és kultuszának maradéktalan evilági megvalósulása egyetlen, jól körülírható területhez, az Ígéret Földjéhez kötődne. Csak hogy az iszlám egyszerre politikai és egyetemes vallás. Ígéretének földje az egész földkerekség. Mivel nem tételez különbséget spirituális érvényének terjedelme, valamint politikai megvalósulásának kiterjedése között, igazság és hatalom – számunkra ismeretlen – közelségben állnak számára. Nem mintha a reális hatalomra spirituális igazságának bizonyítékképpen volna szüksége, amivel a kereszténység történelme az *ecclesia triumphans* képében kacérkodott olykor. De hogy a világi hatalom természetes velejárója a vallási igazságnak, és hogy az igazság hatalmatlansága természetellenes állapot, az az iszlám legmélyebb meggyőződése közé tartozik. Elképzelhetetlen egy muszlim Pál apostol olyan mondatokkal, mint „magammal pedig nem dicsekszem, hacsak az én gyengeségeimmel nem” (2Kor. 12,5), és – Istent idézve – „az én erőm erőtlenség által visz célhoz” (uo. 9), vagy „annakokáért gyönyörködöm az erőtlenségekben, bántalmazásokban, [...] üldözésekben és szorongatásokban. Mert amikor erőtelen vagyok, akkor vagyok erős” (uo. 12,10).

Egy vallásnak s az általa megalapozott kultúrának átfogó jellemzője, milyen viszonyt létesít az egyén vagy a társadalom által elért sikerekhez, illetve hogyan

képes kezelni kudarcait. A zsidóság már a bibliai korban kialakította azokat a fogalmait, amelyek mentén az állam megsemmisüléséig terjedő kudarcait is képes volt úgy tulajdonítani az őt kiválasztó Istennek, hogy leborulhasson a vereségsoda kifürkészhetetlen nagysága előtt. A Talmud számára a második Szentély pusztulása is a hitet mélyítő tanítás: az „ok nélküli gyűlölködésnek” a bálványimádással való egyenértékűségét tanítja. Az iszlám nem viseli el a politikai hatalom és a vallási igazság tartós különválasztottságát. A világ valószínűleg soha nem találta volna szembe magát a militáns iszlám tömeggyilkos terrorjával, ha az iszlám világ meg tudta volna őrizni a korai középkorban játszott élenjáró szerepét. A hanyatlás és helyben járás hosszú századaira következett azonban a 19. századtól a Nyugattal való egyre szorosabb kapcsolatba kerülés, amely mindjobban ráébresztette az iszlám világot arra a tényre, hogy a siker és a hatalom a dar al-harb (a háború háza) oldalán található. A keresztényekkel és zsidókkal szembeni, sokat emlegetett – és gyakran eltúlzott – középkori iszlám tolerancia mind vallási elvét, mind gyakorlatát tekintve hatalmi helyzetből, győztesként gyakorolt tolerancia volt a védelemre szoruló gyengék felé. Az erősebbel szembeni tolerancia itt ismeretlen lehetőség. Az iszlám jog szerint a meghódított terület pogányjai azonnal Allah vallásának felvétele vagy a kiirtás alternatívája elé állítandók, szemben a keresztényekkel és a zsidókkal, akik megtarthatják vallásukat, ha az iszlám kardjának védelme alá helyezkedve, az egyéb adókon túl különleges védelmi adót is fizetnek. E felől a szakrális jog felől tekintve az iszlámon kívüli világ minden lehetséges területen megnyilvánuló fölénye miatt, összekapcsolódva egy az iszlámtól egyszer már meghódított – és ezért a hit elvei szerint feladhatatlan – területen létesült zsidó állam katonai sikereivel, az iszlám megtámadottnak tudja magát, és nincs az a számára idegen vallásként fellépő liberalizmus, amely ennek ellenkezőjéről meggyőzhetné. (Különösen tanulságos ebből a szempontból az egyébként teljesen nyugati műveltségű Edward W. Said könyve, az *Orientalizmus*. A csaknem hétszáz oldalas mű a Nyugat minden tudását a Keletről – kivált az iszlám világról –, a középkori legendáktól a diszciplínákra oszló modern tudományos kutatásig, a Kelettel szemben hódítóként fellépő imperializmussal azonosítja.) Mindaddig, amíg a Nyugat világpolitikai fölényben van, az iszlám világ megtámadottság-tudata nem enyhül.

Minél többet ír a liberálisnak mondható nyugati sajtó – s ebbe többnyire a tudományos szakajtó is illeszkedik – a militáns iszlám gyakorolta terrorról, annál ritkábban igyekszik érinteni e haremódor legveszedelmesebb, egyben kivételes és egyedi vonását: a tömeggyilkosságban üdvözülő mártírt, az élő ember-

bombát. Márpedig ez az a pont, ahol a liberális demokrácia válaszut elé kerül. Ez a fajta hadviselés ugyanis alapvetően nem az állam lerombolását tűzi célul maga elé, hanem a társadalomét, amely totális védtelensége folytán egyedül az állam túlerejében reménykedhet. Ezen túlmenően pedig az öngyilkos terrorista alapjaiban hívja ki az egész nyugati jogszemléletet: a tettes ugyanis egyszerre bizonyul mind elrettenthetetlennek, mind megbüntethetetlennek. A jog tradicionális funkciói vele szemben úgy mondanak csődöt, mintha az igazságszolgáltatás intézményeinek hatókörét akarnánk kiterjeszteni az apokaliptikus lovasaira. Ez az a pont ugyanis, ahol még magának a hadviselésnek a szintjén is megjelenik „a civilizációk összecsapása”. A szembenálló feleknek élet és politika viszonyáról is alapvetően eltérő képük van: az iszlámban Isten a politikai döntéseket is túlvilági jutalommal vagy büntetéssel teszi érdekorientálttá. A Nyugat nem egyszerűen egy másik politikai civilizációval kerül szembe. Immanens-szekuláris kozmosza egy olyan életre-halálra elszánt mindenséggel kényszerül szembeszállni, amelynek van túlvilága, s ez a túlvilág hátországgént vesz részt a háborúban. A Nyugatnak meg kell találnia azokat a bombázókat, amelyeknek hatótávolsága eléri e túlvilág paradicsomi kertjeit is.

SZABÓ GÁBOR

Napjaink divatos kifejezése a globalizáció. Egyesek szerint átok, mások szerint áldás, a világ bajainak fő okozója, vagy az emberi lehetőségek megsokszorozója. Megannyi leegyszerűsítés olyan jelenségek bonyolult halmazáról, amelyről természeténél fogva nem lehet feketén-fehéren ítélni.

A hidegháború, majd a kétpólusú világrend korszakának lezárulásával a nemzetközi kapcsolatok új, meglehetősen ellentmondásos szakasza kezdődött el. Már ennek a korszaknak a kezdetén olvashattunk a liberális demokrácia világméretű győzelmét ünneplő írásokat. Ha igaz vagy igaz lesz mindaz, amit Francis Fukuyama *A történelem vége és az utolsó ember* című könyvében felvázolt, akkor a demokrácia és az emberi jogi eszme globális térnyerésének tanúi lehetünk, és feltehetően egy humánusabb korszak köszönt be az új évezreddel. Írásomban a globalizációnak nevezett folyamat néhány összefüggését vizsgálom, ennek az egyenlőség, a szabadság és az univerzalizmus eszméire alapozott emberi jogi értékrendre és az emberi jogok garantálhatóságára gyakorolt hatásain keresztül.

Sokak szerint semmi újat nem jelöl a globalizáció kifejezés. Ezek a többnyire neomarxista szerzők úgy

vélik, hogy az új évezred beköszöntével az intellektuális érdeklődésnek kellett találnia valami fogalmat a speciális, különleges, történelmileg állítólag új keletű folyamatok összefoglalására. Ezzel szemben magam is osztom azok véleményét, akik szerint a globalizáció arányai és összetettsége miatt semmiképpen sem tekinthető pusztán a kolonizáció új hullámának, bár a két folyamat között több hasonlóság is tetten érhető.

A nemzetközi függőségi rendszerek olyan összefüggő hálózata alakult ki, amelyeknek egyes elemei (gazdaság, technológia, kultúra, információ, politika, ökológia, katonai védelem) szoros kölcsönhatásban vannak egymással. Az orosz puccs idején Jelcin beszédét a CNN közvetítette, az Antarktiszon toxikus anyagokat mutattak ki a pingvinek szervezetében, a nemzetközi repterek információs szolgálatát gyakran távoli országokból látják el, virtuális dollármilliárdok keringenek a világot behálózó pénzügyi piacon, hódít az etno műfaj, amely korábban távolinak tűnő kultúrák autentikus zenei elemeiből építkezik és előadói ragyogó sikereket érnek el Európában is. A tőke, a közösség, a munkaerő és a terület közötti szálak lazulnak, a világgazdaságban jelentős koncentráció figyelhető meg. A szabadpiac „versenyképesszere” soha nem látott méreteket ölt, és közben a globális problémák egyre szélesebb körben tudatosulnak. Mindezek mellett a transznacionalitás sajátos önmeghatározódása is tetten érhető a médiában és a fogyasztási szokásokban. „Új kor” köszöntött ránk, amelyben egy globális társadalom kontúrjai bizonyos szinten körvonalazódtak, anélkül, hogy ezt a folyamatot bármilyen világhatalom ellenőrizni tudná.

A modernitás első hullámához köthető, aktuális értelmezés szerint felfogott emberi jogi eszme és az erre épülő nemzetközi jog, illetve nemzeti jogrendek a globalizáció kapcsán a következő kérdésekkel kell hogy szembenézzenek.

1. Mit jelent az egyetemes emberi jogok eszméje a kulturális sokféleség tükrében? Mit jelent a tolerancia?

2. Milyen intézmények, szervezetek és milyen eredménnyel fogják védelmezni az emberi jogokat a nemzetállamok helyett vagy mellett?

3. Az eszközeitől megfosztott államok helyett hogyan lehet küzdeni a világban (nem csak a „harmadikban”) a növekvő szegénység, kiszolgáltatottság, a gazdasági, szociális, kulturális jogok kiüresedése ellen?

Az emberi jogok eszméjét és az erre épített nemzetközi jogi rendet gyakran az a vád éri, hogy a nyugati kultúrkör értékrendjét fejezi ki, a Nyugat történelmének egyes állomásai során született és bővült az emberi jogi igények köre. Emiatt a jelenlegi emberi jogi rezsím figyelmen kívül hagyja vagy alig veszi figyelembe a nem nyugatias kultúrák értékrendjét és

igényeit. Főleg Ázsiában támadják gyakran az emberi jogokat mint a nyugati imperializmus, etnocentrizmus leghűbb kifejezőit. A globalizáció ugyanakkor az információs forradalom és a technikai fejlődés révén jelentősen megkönnyítette a kulturális interakciókat, mind a személyes, mind a virtuális kontaktusteremtés távolságai csökkentek. Hogyan hat mindez az emberi jogok egyetemességének elfogadhatóságára? Számos relativista kritikus egyszer és mindenkorra lezártnak tekinti a kérdést, azt a választ adva, hogy az erősen individuumb-centrikus emberi jogi eszme összeegyeztethetetlen a keleti és déli tradicionális kultúrákkal. Ez utóbbiakat közösségcentrikus kultúráknak tartják, amelyek lényegükből adódóan megtűrik, sőt igénylik az autoritárius vezetőket. Bizonyosnak látszik, hogy a kultúrák közötti érdemi, egyenrangú párbeszéd az ENSZ megalakulása óta sem indult meg. Biztató törekvések tapasztalhatók azonban a valóban *egyetemes* emberi jogok alapjául szolgáló globális etika meghatározására. 1995-ben adta ki a Globális Kormányzás Bizottsága (Commission on Global Governance) küldetésnyilatkozatát, amelyben a bizottság a főbb globális problémák kölcsönösségen alapuló, a fenntartható, emberközpontú fejlődést szolgáló megoldások mellett elkötelezettségét hangsúlyozza. A nyilatkozat alaptézisei a következők.

1. A globalizáció nyomán nem egy világállamnak kell megszületnie, de a közös morális minimumon nyugvó, kikényszeríthető emberi jogi rendszer létrehozása elkerülhetetlen.

2. A globalizáció irreverzibilis folyamat, amely éppen azért okoz súlyos problémákat, mert hiányzik az ésszerű, a kölcsönös érdekeket figyelembe vevő kontroll. A felvilágosodás hite, amely szerint az értelem legyőzheti az irracionális, most különösen aktuális.

3. Az emberi jogi rezsím kiegészítendő az emberi és közösségi felelősségvállalás hangsúlyozásával. A globális és korlátlan piaci szabadság súlyos társadalmi és ökológiai következményekkel jár, ezért elengedhetetlen az emberi értékek elsődlegességének biztosítása a szűk csoportérdekeket szolgáló, csak a maximális profitra törekvő gazdasági modellel szemben.

A kultúrák közötti érintkezés újabb trendjeit sohan egyirányú folyamatnak látják, amelyben a domináns nyugati, ezen belül (és azért ettől egy picit eltérően is) az amerikai kultúra saját mintáit, értékrendjét, fogyasztói „fetiszmusát” exportálja a koncentráció globális gazdaságon keresztül. Érdekes kapcsolat figyelhető meg mondjuk a gazdasági érdek és a kulturális minták elterjesztése között a fogyasztói szemlélet térhódításának példáján keresztül. A fogyasztói értékrend terjedése a szegény világban súlyos frusztrációt okoz az elérhetetlen javak tömegé-

nek a mindennapi életben való virtuális jelenléte (televízió) miatt. Ezt a kettősséget remekül ki lehet használni értéktelen, súlyosabb esetben az egészségre veszélyes fogyasztói javak tömegének a harmadik világba pumpálásával. Ezzel a szegény országok gazdasága – infrastrukturális fejlődés, a fejlett technológiát és a honi lakosság anyagi felzárkózását szolgáló befektetések híján – egyre távolabb kerül a világ centrumától. Mindezek hatásaként erősödnek a Nyugatellenes hangok, a bezárkózás-kísérletek, és terjed a fundamentalizmus.

A globalizáció ugyanakkor lehetőséget is nyújt arra, hogy az eltérő értékrendek transznacionálisan megszerveződjenek és hallassák hangjukat. Egyfajta, korábban elképzelhetetlennek tűnő „tudatosulásnak” is tanúi lehetünk, ami jelentősen ellensúlyozhatja az egyirányú, etnocentrikus, az emberi jogokat mindig a saját szája íze szerint értelmező, mégis az univerzalitás igényével fellépő módszereket. Az etnocentrizmus csapdájára egyébként többféle elméleti válasz született az *egyetemes* emberi jogok híveinek körében. Az elmélet nyomán a nemzetközi jog is próbál elmozdulni ebbe az irányba, de a (hivatalos) nemzetközi politika hatalmi logikája ezeket a kísérleteket gyakorta formálissá teszi.

Az egyetemesnek tekinthető igények magját az ember fennmaradásának és fejlődésének feltételei között kell keresnünk. A szükségletek és vágyak, melyek között egyaránt találunk materiális és spirituális elemeket, a kultúrákon átnyúló hasonlóságot mutatnak. Az emberi méltóság, bár eltérő kulturális kontextusban eltérő értelmet nyerhet, de a belőle fakadó igények egyetemesnek tekinthetők. Elfogadható mindez anélkül, hogy az individuális szabadságjogokat nyugatias felfogásunk szerint abszolutizálnánk. A fejlődés és a fennmaradás feltételeinek biztosítása egyetemesen érvényes, materiális jellegű igény. Az „önbecsülés alapjai”, vagyis az egyén–közösség interakcióból kibontakozó igények részben spirituálisnak, részben materiálisnak tekinthetők. Az okfejtés tehát két premisszán alapul. Először is, elismerem, hogy a fenti igények követése tartalmi eltéréseket mutat kulturális hovatarozástól, sőt, részben egyéntől függően, de az igények mögötti elvek és értékek hasonlóak. Másodsor, amennyiben a saját igényeimet érvényesnek, tehát jogként megfogalmazhatónak tartom, akkor mindenki más hasonló igényét ugyanilyennek kell tartanom. Ezzel egyúttal kötelezem magam mások hasonló igényeinek tiszteletben tartására. Az emberi jogi eszme lényege tehát, hogy diszkreditál minden olyan ideológiát, amely az emberek közötti alapvető *morális* egyenlőtlenséget hangsúlyozza. Az emberi jogok radikális egalitarizmusa azt jelenti, hogy semmi okunk emberi lények alapvető igényei között

különbséget tenni. A „jó életéről” alkotott koncepciók erősen eltérnek a világ különböző részein, közösségi és egyéni szinten egyaránt, de a „jó élet” háttérfeltételeinek néhány eleme mindenütt azonos. Ilyenek a fennmaradással kapcsolatos jogok, például az egészséghez (megfelelő táplálék, ivóvíz, fedél, élhető környezet, orvosi ellátás stb.), a biztonsághoz fűződők, a materiális és kulturális javakhoz való hozzájutás esélye, a közösségi értékekkel kapcsolatos igények (szerepet, elismerés, autonómia, munka stb.). A fenti értelemben vett univerzális egyenlőség tehát nem tény, nem adottság, nem természetes jog, hanem olyan erkölcsi választás, amelyet éppen a morális következetesség parancsát követve jó okunk van elfogadni.

Az emberi jogok eszméjének átültetése a nemzetközi jogba – főképp a természetjogias igazolások metafizikai alapjai miatt – komoly elméleti problémákat okozott. Az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata jelölte ki azt az irányt, amely a jogfejlődés útját meghatározta, de a gazdasági, szociális és kulturális jogok emberi jogokként történő megfogalmazásai szétfeszítették az igazolás hagyományos kereteit. A nemzetközi jog a múlt század második felében egyértelmű lépéseket tett az egyetemes emberi jogok védelmi rendszerének kiépítése felé, de a népirtó rezsimnek ennek ellenére biztonságban regnálhattak. Nemzetközi egyezmények sora dokumentálja azt a fejlődést, amely a jog világában egyértelmű volt, de a nemzetközi politika a hidegháborús logika mentén szelektált a jogsértő rendszerek között. A kétpólusú világ megszűnése jó alkalmat adott az egyetemes értékek megfogalmazásához és ezek valódi védelmi rendszerének kiépítéséhez. A történelmi alkalmat elmulasztottuk. Ugyanakkor a legsúlyosabb emberi jogsértések kivizsgálására létrejött a Nemzetközi Büntető Bíróság, hágai székhellyel. Bár a nyugati világon kívül a nagy nemzetközi igazságszolgáltató szervek pártatlanságában sokan kételkednek, ezeknek az intézményeknek a jelentősége nem lebecsülendő. Az emberi jogok legújabb generációja (jog a békéhez, a fejlődéshez és az élhető környezethez) nyomán az az érzésünk támadhat, hogy a legsúlyosabb globális problémák egyúttal súlyos emberi jogsértések is. De ki a jogsértő, kiket lehet e jogok megsértése miatt elszámoltatni, és kik lehetnek a bírúk? Természetesen ezek a kérdések megválaszolhatatlanok, ami arra utal, hogy az emberi jogi katalógus legutóbbi bővülése a világ jelen helyzetében inkább a problémák tudatosítását, semmint megoldását szolgálja.

Az utóbbi egy-két évtized különösen ellentmondásos korszak az emberi jogok történetében. A hagyományos polgári és politikai szabadságjogok Európában, az amerikai kontinens jelentős részén, Dél-Afrikában és Ázsia néhány országában szélesebb körben

érvényesülnek, mint korábban bármikor. Az állami szuverenitást abszolutizáló évszázadok lezárultak. Ma már az állami szuverenitás falai mögé bújva kevesebb gaztettet lehet eltitkolni és azok kevésbé maradhatnak büntetlenül, mint azelőtt. Növekszik az állam, az „állami emberek” és a civilek nemzetközi jogi felelőssége. A legsúlyosabb jogsértések (például a népirítás) ma általában nagyobb politikai és jogi felelősséggel járnak elkövetőikre nézve, mint korábban, az elkövetőknek ugyanis nagyobb nyilvánosság előtt kell elszámolniuk. Vannak persze „közömbös” esetek, ahol csak kevesen jutnak el az egyértelmű tiltakozásig. Az emberi jogok globális védelméért elsősorban felelős ENSZ majd fél évszázados teljesítménye is vitatott. Az ENSZ felépítése, különösen a Biztonsági Tanács működése nehézkessé teszi a hathatós lépéseket, ugyanakkor 1990 és 1994 között a békefenntartó akciókra fordított kiadások megtízszereződtek. A szervezet reformja halaszthatatlan. A polgári és politikai szabadságjogok regionális védelmét szolgáló rendszerek eredményesebben működnek, bár a szabadságjogok Ázsia számos országában és Afrika jelentős részén sem érvényesülnek megfelelően.

A gazdasági és szociális emberi jogok érvényesíthetőségét a gazdasági globalizáció egyértelműen veszélyezteti. Az információs, kulturális globalizáció hatása a kulturális emberi jogokra még nehezen felmérhető. Ellentmondó statisztikák látnak napvilágot az internethasználók számáról, illetve az analfabetizmus arányairól. Az új nemzetközi munkamegosztás és a gazdasági erő világméretű koncentrációja nemcsak az újonnan iparosodó országokban nem javította a gazdasági és szociális jogok helyzetét, hanem a legfejlettebbekben sem. A javak és szolgáltatások nettó mennyiségének növekedése egy országon belül nem jelenti az ezekhez való hozzáférés esélyeinek tiszta növekedését. A külső gazdasági függőségek erősödése egyértelmű tendenciának látszik, és ez kérdésessé teszi a nemzetállami szintre hangolt gazdasági, szociális jogok fenntarthatóságát. A hagyományos modellben az államok voltak a szociális célú piaci intervenció vezénylői, a globális szabadpiac keretei között ez mindinkább illuzórikussá válik. Ugyanakkor megszűnt az az ideológiai tartalom, amivel ezek a jogok a kelet–nyugati szembenállás évtizedei során telítődtek, a Nyugat számára megszűnt az a kihívás, amely ösztönözte a gazdasági és szociális jogok minél teljesebb védelmét. A gazdaság világméretű „felszabadulását” libertáriánus elvekkel kezdték igazolni.

A fenti folyamatok igazi haszonélvezői a nemzetközi kapcsolatok új szereplői, a multinacionális vállalkozások. A kommunikáció, a közlekedés-szállítás és a menedzsment új formáinak rohamos fejlődése erősítette és óriássá tette ezeket a gazdasági társaságokat.

Működésük tipikus elve, hogy a szükséges tőke, a menedzsment és a technológia a legfejlettebb, erősen iparosodott országokból, míg a munkaerő és a nyersanyag a szegény országokból származik. Ezek a társaságok – méreteik folytán – jelentősen befolyásolják a döntéshozó központokat. Bár már 1962-ben ENSZ közgyűlési határozat mondta ki az államoknak a természeti erőforrások feletti állandó szuverenitását, az emberi jogok legújabb generációjában pedig megtalálható a fejlődéshez való jog, amely magában foglalja a természeti erőforrások feletti kontrollt, valójában a harmadik világ országainak a nyersanyagok, a termőföld és sokszor még a munkaerő feletti szuverenitása is meglehetősen formális. Mivel ezen országok önálló gazdaságai „nem versenyképesek” és gyakran hitelre szorulnak, azokat külső nyomásra exportorientálttá kell alakítani, ami gyakran az olcsó erőforrásoknak a harmadik világból való kivonásával jár. Az ilyen erőforrás-transzfereket leggyakrabban nyugati vagy japán eredetű multinacionális vállalatok hajtják végre és aratják le busás hasznait. A harmadik világ országai úgy kerültek a gyarmati rendszer összeomlása után ismét erősen függő helyzetbe, hogy a centrum és a periféria helyzete közötti szakadék tovább mélyült, és egyfajta sajátos belső társadalmi differenciálódás is végbement. Gyakran a hagyományos törzsi vagy feudális elitcsoportokból, illetve ezek leszármazottaiból létrejön egy jól képzett, fogyasztás-orientált, jómódú osztály, amely a globális intézményekben is képviseli országát, és Samuel Huntington szavaival élve a „davosi kultúra” helyi követe lesz. Létszámukat tekintve rendkívül csekély, befolyásukat és hatalmukat tekintve annál jelentősebb csoportokról van szó. Ezzel párhuzamosan a kiszolgáltatott, szegény tömegek száma jelentősen gyarapodik, különösen a felszámolt önálló agrárgazdaságok miatt el lehetetlenül, a városokba özönlő népesség képezi az „új nyomorgók” seregét. A városokra persze korántsem jellemző a munkaerőhiány, sőt, az infrastruktúrájuk sem tudja befogadni az újonnan érkezőket, így a külvárosok ijesztő világában az emberi jogok üres és valóságidegen fogalomná válnak. Az eszközök híján levő államok sem az egészségügy, sem a szociális ellátás frontjain nem tudnak beavatkozni, így az elégedetlenek féken tartására az utolsó eszköz az erőszak marad. A nyomor így mélyül és újratermelődik, melynek nyomán radikális Nyugat-ellenesség, vallási, kulturális fundamentalizmus üti fel fejét és terjed egyre szélesebb körben. Akik ez elől elmenekülnének (egyre többen vannak), azok előtt éppen a Nyugat zárja be a kapuit. Nem véletlen, hiszen a hagyományos jóléti államok Nyugaton is megroggyantak, tartósan magas a munkanélküliség, a minimálbérek vásárlóereje drámaian csökken, és egyre drágább az

egészségügyi ellátás. A jóléti államhoz fűződő politikai lojalitás az állam növekvő tehetetlensége miatt könnyen átfordulhat elégedetlenségbe, a súlyos polarizáció erősíti az idegenellenes hangokat.

Vannak persze olyanok, akik a jelenlegi globális gazdaságban és annak főszereplőiben, a multinacionális társaságokban a békés, határok nélküli világ út-törőit látják. Igaz, hogy a multinacionális óriások az egységes és oszthatatlan állami szuverenitás eszméjének megrendítésében kulcsszerepet játszottak. Befolyásukat azonban globális szabályozás hiányában kitűnően fel tudták és tudják használni saját céljaik érdekében, melynek szociális és ökológiai kárai nem elhanyagolhatók. Igaz, hogy a technológia legmodernebb formáinak elterjesztésében előremutató lehet a szerepük, de ezek a technológiák zömében még mindig a centrum-országokon belül maradnak, és a szegényebb ország gazdasága csak a GDP növekedését tekintve profitál belőlük. A multinacionális vállalatok által a beosztott munkavállalók és a menedzsment számára biztosított bérek között óriási a különbség. A nagy cégek érdeke ugyanis éppen a rendkívül alacsony bérek, a nem biztonságos munkafeltételek és a környezetvédelem hiányának a fenntartása.

Az eszközhiánnyal küszködő államok helyett Nyugaton és Keleten egyaránt a globális gazdasági és környezetvédelmi szabályozás enyhítheti a feszültségeket. Emellett az államok ösztönözhetik és felhatalmazhatják a magáncégeket arra, hogy olyan szociális, jóléti és környezetvédelmi szolgáltatásokat biztosítsanak, amelyek tipikusan a nyugati államok feladatai voltak. Biztató jel még a gazdasági mozgalom erősödése, amely összekapcsolódhat az emberi jogi szabályozással.

A kultúrák közötti érdemi párbeszéd és a gazdasági globalizáció kontrollálása az újraértelmezett emberi jogok érvényesíthetőségének záloga. A globalizáció nyomán újra kell gondolnunk a politikai közösség fogalmát, a szabályozás kereteit és az emberi jogok rendszerén belüli prioritásokat. A tét nagy, de az apokaliptikus víziókat egyelőre tegyük félre, hiszen a globalizáció az emberi jogok szempontjából lehetőség is, nem feltétlenül a pokolba robogó vonat.

HORKAY HÖRCHER FERENC

A szeptember 11-i terrortámadás értelmezéséhez meggyőződésem szerint egy politikai-eszmetörténeti megközelítés jelentős mértékben hozzá tud járulni. Az események értelmezése körül kialakuló vi-

ta ugyanis politikai nyelvek csatája is. E dolgozat mellett kíván érvelni, hogy a szeptember 11-i és arra válaszként adott cselekedetek értelmezésének különbségei a használt politikai nyelvekből szükségesen következő ellentétek. Kiindulópontként azt kell látnunk, hogy azok a kérdések, amelyeket a Fundamentum szerkesztői feltettek, egy nagyon karakteres politikafilozófiai hagyományba illeszkednek, egy jól definiált nyelven fogalmazódtak meg. Ez a nyelv a felvilágosodás és Kant örökségéhez kapcsolódik, és az angol-amerikai politikai filozófia történetébe ágyazódik be, amely a század második felében vált a nyugati világ uralkodó gondolkodási sémájává, meghatározó diskurzusmódjává.¹ Ha tehát e nyelven fogalmazzuk meg kérdésünket a szabadságjogok és a terror elleni küzdelem intézkedéseinek összeütközéséről, akkor az általunk használt nyelv eleve meghatározza lehetséges válaszunkat. Ha viszont egy olyan vitát szeretnénk kibontani, amelyben nem csupán egyféle lehetséges válasz adható, akkor azt a nyelvet, amelyen e kérdések megfogalmazódtak, más, rivális politikai nyelvekkel kell összehasonlítani. Csak egy ilyen eljárástól remélhető ugyanis, hogy megnyugtató módon tudja reprezentálni a vita által felvetett lehetséges alternatívákat.

Az alábbiakban tehát e dolgozatban először az „emberjogi politikai nyelvnek” nevezett diskurzusmód kialakulásának történetét kell vizsgálat tárgyává tenni. Ezt követi majd a szabadságfogalmak egymástól eltérő két hagyományának összefoglalása, végül a terrorizmus fogalmának és az ellene való fellépés logikájának egy lehetséges politika-filozófiai értelmezése következik.

(A modern Nyugat: szabadságjogok és rossz lelkiismeret)
A Nyugat fejlődésének a francia forradalomtól napjainkig terjedő szakaszát joggal tekinthetjük az egyéni szabadságjogok kibontakozását hozó időszaknak.² A nyugati gondolkodás által kidolgozott szerződéselméleti séma alapján a nyugati államfejlődés legfőbb újdonsága a politikai állam és a polgári társadalom fogalmi megkülönböztetése, illetve ebből fakadóan állam és polgára viszonyának újrafogalmazása volt. A 19. század gazdasági felvirágzása – melynek elsődleges haszonélvezője épp a függetlenségét frissen kivívott Amerikai Egyesült Államok volt – szorosan összefonódott a tévesen Adam Smith nevéhez kapcsolt politikai gazdaságfilozófiával, amely a piac politikai befolyástól való mentesítését, illetve az államnak a gazdaság szférájába való bele nem szólását tekintette a virágzó állam kialakulása feltételének. A kialakuló új gazdasági elit igényeit tükrözte az a politikai szemlélet- és beszédmód, amely az egyén szabadságának biztosítását tekintette az állam fő feladatának, s amely a független, tevékeny ember, a bur-

zsoá mítoszára épült. A szabadságjogok nyelve tehát a kezdetektől nem az elnyomottak és kizsákmányoltak védelmét szolgálta, hanem épp ellenkezőleg: a gazdasági elit politikai védettséjét garantálta.³

De nem csak ez az ellentmondás lapul e korunkban domináns beszédmód mélyén. A Nyugat felvirágzásának egyik legfontosabb gazdasági bázisa a második és harmadik világ kizsákmányolása, saját céljaira való felhasználása volt. A Nyugat mind a mai napig nem tudta feldolgozni azt a tényt, hogy páratlan gazdasági fejlődésének motorja a centrum és a periféria Wallerstein által bemutatott egyenlőtlen kapcsolata. A Nyugat vívmánya, vagyis az egyes ember soha nem tapasztalt mértékű egyéni szabadsága (amit az uralkodó diskurzus az emberi és polgári jogok fogalomrendszerével bástyázott körül) ezért szorosan kapcsolódik a Nyugat bűneihez, amelyeket a kismizett gyarmatok és a gazdasági függőségbe taszított régiók lakóival és államaival szemben elkövetett. A szabadelvűség ideológiája hangsúlyozottan nemzeti keretek között gondolkodik, így kerülte el azt, hogy számot kelljen vetnie a nyugati államok gazdagságának külpolitikai és külgazdasági feltételeivel.

Amikor a második világháborút követően a nagyhatalmak kidolgozták azt a világrendet, amely egészen a kétpólusú világrend összeomlásáig meghatározta a nemzetközi politikai játékkeret, a második világháború egyetlen abszolút győztese, Amerika kölcsönözte a nemzetközi szervezeteknek, sőt a legyőzött Németországnak is azt a politikai nyelvezetet, amellyel az új világ politikailag korrekt módon megfogalmazható volt. Igaz, hogy az a kép, amely Amerikát mint az egyéni szabadságjogok védelmezőjét tüntette fel, nehezen volt összeegyeztethető a szövetségi állam és az egyes államok saját belső gyakorlatával (gondoljunk az 1960-as években kibontakozó emberjogi mozgalmakra), s mindmáig nehezen összeegyeztethető az USA gazdasági érdekei által diktált külpolitikával (gondoljunk az Irangate-ügyre, vagy az USA és Szaúd-Arábia kapcsolatára), ennek ellenére a marxizmus alternatívájának hanyatlásával a liberalizmus nyelve maradt a politika egyetlen nemzetközileg érvényesülő nyelvezete.⁴ A nemzetközi szervezetek mindmáig többek között azért nem képesek fellépni valamifajta nemzetek közötti/fölötti igazságosság eszménye nevében, mert egy ilyen eszménynek még nincs kialakult politikai nyelve.⁵ Az uralkodó politikai nyelv az egyéni szabadságjogok nyelve, mely a Nyugat vívmánya, s mely ügyesen használja fel a zsidó–keresztény vallási hagyományt a maga legitimálására, miközben egy teljességgel elvilágiasított világszemléletnek: a fogyasztói kultúrának szállít ideológiát. Ugyanakkor igen meghatározó feszültségeket hordoz mélyében: a Nyugat lelkiismereti

konfliktusát a második és a harmadik világ kizsákmányolása miatt, s a szabadság és egyenlőség belpolitikai ellentmondását.

A homo economicusnak időnként rá kell ébrednie arra, hogy a számára oly fontos gazdasági érdekek milyen szoros összefüggésben állnak a politikai morál kérdéseivel. Olyan kérdésekkel, amelyeket az uralkodó politikai nyelv a világnézeti semlegesség követelményére hivatkozva tabuvá tett. Rá kell jönnie, hogy a szabad világ szabadsága nem örökre garantált, sőt ellenkezőleg: azt a Nyugat csak a gazdasági vezető szerepét biztosító nagyhatalmi státusza révén biztosíthatja.

(*A szabadság fogalmának ellentétes értelmezései*) Benjamin Constant volt az, aki máig érvényes módon hívta fel olvasói figyelmét arra a tényre, hogy a nyugati politikai hagyományban két politikai szabadságfogalom áll egymás mellett vagy egymással szemben.⁶ A modern liberalizmus egyéni szabadságot biztosító nyelve mellett létezik ugyanis egy másik politikai hagyomány, amely szintén a szabadság fogalmából indul ki, de a fogalomnak élesen eltérő értelmezését nyújtja. Az, amit Constant antik szabadságfogalomnak nevez, nyilvánvalóan a republikánus politikai gondolkodás hagyományához kapcsolódik. A republikánizmus ideológiája szerint a politika alapegysége, viszonyítási pontja nem az egyén, hanem az állam. A szabadság az állam külső függetlenségével és belső rendjével mérhető. Hisz nyilvánvaló, hogy az az állam, amely külső vagy belső viszonyaiban nem szabad, ha akar sem tud szabadságot biztosítani polgárai számára. De másképp is fogalmazhatunk: a politika számára értelmezhetetlen egy olyan helyzet, amely biztosítja az egyén szabadságát, miközben az állam idegen hatalom befolyása alatt áll, vagy nem biztosított belső rendje. Ha viszont az egyén szabadsága per definitionem elválaszthatatlan az állam szabadságától, akkor a politikai állam és a polgári társadalom éles elválasztása jogosulatlan. A republikánus hagyomány e megfontolásnak megfelelően ragaszkodik a hazáját fegyveresen is megvédelmezni kész patrióta polgár eszményéhez, ami egyáltalán nem áll messze az amerikai politikai eszménytől. Az alapító atyák által örökül hagyott nézetrendszer ugyanis a vadnyugatot erőszakosan meghódító, felfegyverzett polgár (a westernhős) ideálját is magában foglalja, azon polgárnak az eszményét, aki bármikor kész fegyvert ragadni, ha a világban felüti a fejét az igazságtalanság s veszélyben forog a szabadság.

Ha az ilyen módon meghatározott republikánus politikai nyelv felől nézzük, akkor a Fundamentum által megfogalmazott kérdések nehezen értelmezhetők, vagy legalábbis árnyaltabban vizsgálандók. Aki magát erőszakkal is kész megvédeni, az nyilván

valóan nehezen beszélhet szabadságjogokról. Aki (vélt) igazáért kész hadba szállni, az nem akadhat fenn polgári szabadságjogok korlátozásán. A háborúviselés idején nyilvánvalóan nem tudnak érvényesülni a jogállami normák. A háború idején nem szabadság és rend összeütközéséről szokás beszélni, hanem épp ellenkezőleg: a szabadság és a rend megvédelmezéséről van szó. Vagyis a szabadságjogok korlátozásának szükségességéről folyó vita az egyéni szabadságjogok modern liberális beszédmódjának és a politikai közösség szabadságát védelmező republikánus hagyomány diskurzusrendjének összeütközése.

(A terrorizmus fogalmának egy lehetséges meghatározása) A terrorizmus elleni harc egy sereg olyan problémát vet fel, amelyekkel korábban nem kellett szembenézni, s amelyek igencsak szükségessé teszik a kérdés politikaelméleti szintű átgondolását is. Ahhoz, hogy a gondolatmenetet elindítsuk, leghelyesebb, ha megpróbáljuk leírni a történeteket. A szeptember 11-i eseménysor ugyanis a média közvetítésével jutott el hozzánk, eredetileg audiovizuálisan volt kódolva (ami egyébként kitervelője zsenialitását bizonyítja: olyan cselekményt talált ki, amit a média garantáltan terített a szélrőzsa minden irányába, ezáltal biztosítva ingyen publicitást az elkövetőknek). Ha a történeteket szövegszerűen „lefordítjuk”, akkor az átültetés műveletével együtt persze már értelmezzük is, ami egyfelől baj, mert nem teszi lehetővé a pusztán tényekkel való szembesülést, másfelől azonban jó, mert elindíthatja az értelmezés egyébként egyáltalán nem könnyű műveletét.

Szeptember 11-én ismeretlen tettesek amerikai belföldi repülőjáratokat térítették el, s azokat röviddel egymást követően (a televízió élő közvetítése mellett) kamikázeként belevezették a New York-i Világkereskedelmi Központ két toronyépületébe, illetve Washingtonban a Pentagon épületébe. A két toronyépület a repülő berobbanása után nem sokkal összedőlt, a Pentagon egyik épületszárnya szintén beomlott, összesen több mint ötezer ember halálát okozva. Az is hozzátartozik a történethez, hogy a repülőgépes támadások óta több hullámban folyamatosan sikerül fenntartani a biológiai hadviseléssel való fenyegetést Amerika-szerte, sőt egyes esetekben a kísérlet bizonyíthatóan meg is valósult (gondoljunk a lépfene kórokozónak levélpostai küldeményként való célba juttatására).

Ezek a póre tények. De mi az újdonság ebben az eseménysorban? Hogyan sikerült általa kitervelőjének/kitervelőinek sokkolni Amerika és a világ közvéleményét? Mi az újdonságelem a történetben? Az alábbiakban néhány kiválasztott szempont kínálkozik az újdonság magyarázatára.

1. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az elkövetők az emberi szabadságjogok Amerikában biztosított széles skáláját felhasználva tudták elkövetni szégyenletes tetteiket. Az amerikai belföldi járatokon az utasok kézipoggyászát egészen hanyagul ellenőrzik a repülőtereken, hiszen ezzel az utasok szabadságát korlátoznák szükségtelen mértékben. A pilótakabin ajtaját az előírások ellenére sem zárták be hermetikusan, mivel a bezártság ellentétesnek tűnt egyes repülőárságok utasokkal szembeni nyílt és őszinte „policy”-jával. Az események közvetíthetősége nyilván azért is nem vált egyáltalán kétségessé, mert az a nézők szempontjából a hírekhez való hozzájutás szabadságának korlátozása, a tévés társaságok szempontjából pedig önkényes cenzúra lett volna.

2. Az elkövetők bátran és hatékonyan éltek a titkos szervezkedés hagyományos eszközei mellett a modern technika vívmányaival, az internettel és a mobiltelefonnal, de a technikákat pusztán a kommunikáció fenntartására és részletkérdések megoldására használták, nem a fegyveres támadás eszközeként alkalmazták.

3. Ugyancsak új eleme ennek az erőszakos eseménysornak az elkövetők arctalansága, ismeretlensége, jelen nem léte, a hadviselés titokzatos módja, elhallgatott célja és nagyságrendje, a pszichológiai hatáskiváltás technikáinak tudatos alkalmazása.

4. A támadások láthatóan nemcsak minél nagyobb számú ember halálát kívánták elérni, hanem az Amerikai Egyesült Államok gazdasági és katonai hatalmi centrumai ellen irányultak, vagyis szimbolikus jelentést is hordoznak. A terroristák azt kívánták bizonyítani, s valljuk be, legalábbis meggyőző volt az erőfeszítésük, hogy a világ legerősebb szuperhatalmának legvédehetőbb hatalmi központjai is védtelessé tehetőek.

5. A fenyegetés nem múlt el az egyszeri eseménysorral. Újból és újból találgatások és titkosszolgálati információk látnak napvilágot arra nézve, hogy mikor indul el második hulláma, illetve hogy mikor várható újabb fenyegető levélküldemény vagy a biológiai hadviselés más módszereinek bevetése.

A terrorizmus a félelemkeltést tekinti céljának, s a pánik kiváltása révén próbálja az állam rendjét fenyegetni, veszélyeztetni. A szó szoros értelmében pszichológiai hadviselés ez, amely a modern liberális demokráciák alapját nyújtó biztonságérzetet kívánja erodálni. Ha igaza van Bibónak abban, hogy demokráta az, aki nem fél, akkor a terrorizmus csakugyan a demokrácia ellen indított háború, amely épp a félelem felkeltése révén próbál hatást gyakorolni. Ha pedig a terrorizmus a kivívott szabadságjogokat veszélyeztetheti, akkor az ellene folytatott küzdelem egyben a szabadságjogok védelmében folytatott küzdelem.

(*A közvélemény próbája*) Hogy a kormány mennyire a köz követelésének tett eleget, amikor aktív háborút indított, azt a közvéleménykutató cégek eredményei hűen tükrözik: Busht ma az amerikaiak elsöprő többsége támogatja politikájában. De van egy indirekt, ám nem kevésbé meggyőző érv is e tétel igazolására: Hollywood reakciója. Az amerikai filmgyártás fellegvára igen gyorsan és hajlékonyan válaszolt az eseményekre. Leállított minden olyan készülő filmet, amelyben bármilyen utalást is fel lehetett fedezni szeptember 11-ére. Másrészt a patriotizmus különféle szimbolikus megnyilvánulásait is ide kell sorolni a segélykoncertek szervezésétől a zászlóhasználatig. Hollywood és a szórakoztatóipar felsorakozott a nemzeti ügy mellé.

Az a tény, hogy Bush politikáját kedvezően ítéli meg az amerikaiak túlnyomó többsége, mindenesetre erős legitimitációt ad az elnöknek a háború folytatásához. Az általános félelemérzettel és az elnök populáris támogatottságával kialakult kivételes helyzettel magyarázható, hogy Bush néhány, az ellenzék által beépített kényszerkanyart követően el tudta fogadtatni a terrorizmus elleni törvénycsomagját is.⁷ Jól látszanak azonban ennek a korlátozásnak a határai is. Mind az ellenzék, mind pedig az emberjogi szervezetek éles kritikát fogalmaztak meg minden olyan törvényhozói elképzeléssel szemben, amely a szabadságjogok aránytalan kurtítása árán kívánja a siker esélyét növelni a terrorizmus elleni fronton. Ez a kritika azonban csak akkor tud érvényre jutni, ha a közvélemény ingája a másik irányba fog lendülni. Az amerikai politika legfontosabb mércéje ugyanis a populáris támogatottság. Ahogy Bush elnök nem véletlenül vállalta fel a háborús igazságosztó szerepkörét – sikerét garantálta a maga számára akár erőszak révén is igazságot szerző hős amerikai mítosza –, úgy abban is bizonyosak lehetünk, hogy mihelyt érzékelhetővé válik a közvélemény ellenállása a szabadságjogokba való beavatkozás miatt, Bush elnöknek vissza kell majd vonulnia erről a frontról. Az egyéni szabadságjogokba való beavatkozás fenntartása ezek után már csak a közvélemény által alig vagy egyáltalán nem befolyásolható titkosszolgálatok érdeke lesz.

(*A titkosszolgálatok politikai filozófiája*) A mai államszervezet talán legnehezebben értelmezhető és legkevésbé átláthatóan szabályozott szegmensai közé tartoznak a titkosszolgálatok. Valójában olyan szerveződések ezek, amelyeket joggal tekinthetünk államnak az államon belül. E szervezetek sajátos természetükből fakadóan nem bírnak közvetlen demokratikus legitimitációval. Megnövekedett politikai jelentőségük magyarázata rendszerimmanens: sajátos logikájuk van, melynek nem vizsgálható kiinduló hipotézise e szervezetek sértetlen fennmaradása, sőt érdekérvényesítő erejük növekedése.

Különös, hogy e politikailag oly jelentős szerveződéseknek nincs kialakult politikai filozófiája. Ennek magyarázata talán az, hogy a hagyományos politikai nyelveken igazából értelmezhetetlenek – legfeljebb az államrezon kora modern diskurzusában kereshetünk érveket fennmaradásuk és működési módjuk igazolására.⁸ Ez a politikai nyelv az antik politikai filozófiának a reneszánsz által újraértelmezett egyik válfaja, mely olyan szerzők nevéhez köthető, mint Guicciardini, Machiavelli vagy Botero. A *Politikatudományi enciklopédia* meghatározása szerint az államrezon „az az elv, miszerint a közérdek védelme elsőbbséget élvez a hétköznapi erkölcsi és jogi szabályokkal szemben”. Mint látható tehát, ha a modern és az antik szabadságfogalmat tekintjük a két pólusnak, az államrezon tanítása az antik szabadságfogalomhoz áll közelebb. Bár Machiavelli *Beszélgetések* című művében is megjelenik,⁹ az államrezon hagyománya nem tipikusan republikánus elv. Sokkal inkább a kora modern abszolutista államok ideológiája volt ez, ahogy például Franciaországban Richelieu bíboros (1585–1642) alkalmazta. A Franciaország világhuralmi törekvéseit kiszolgáló egyházi vezető abból a belátásból indult ki, hogy az erős állam létrehozására az uralkodó joggal használ fel minden alkalmasnak látszó eszközt. Sikere nyomán az elv a modern demokratikus állam vezetésének is az egyik legfontosabb doktrínájává vált. „Még ma is, szokásosan ezt a kifejezést használják, ha az erőszak eszközhöz kell nyúlni, vagy legalábbis kivételes eszközöket kell alkalmazni valamely politikai hatalomnak, amely arra hivatott, hogy fenntartsa személyes uralmát és biztosítsa a jog és a rend uralmát a társadalomban.”¹⁰ Nyilvánvaló, hogy amikor a nyugati hatalmak erőszakosan lépnek fel (például a terrorizmus ellen), s a titkosszolgálatok aktív közreműködését veszik igénybe, akkor csak ez a doktrína áll rendelkezésükre döntésük igazolására. Ahogy a *Politikatudományi enciklopédia* szócikke fogalmaz: „Szükség esetén az államok legtöbbször ezen elv szerint jár el – például a terrorizmussal szemben.” A titkosszolgálatok fennmaradásának és második társadalomként való működésének is e tanítás adja hivatkozási alapját.

Ennek a cikknek nem lehetett célja megválaszolni azt a kérdést, hogy meddig mehet el az állam a szabadságjogok korlátozásában a terrorizmus elleni küzdelemben. Csupán annyit vállalt magára, hogy megmutassa, milyen politikai nyelvek ütköznek össze a kérdés vitájában. Azt mutatta ki, hogy a szabadságjogok sérthetlensége melletti érvelés a modern liberalizmus egyéni szabadságjogok mellett elkötelezett nyelvét használja, míg az államrendjének és függetlenségének biztosítására hivat-

kozó érvelés az antik republikanizmus hagyományára nyúlik vissza. Végezetül azt láthattuk, hogy a terrorizmus ellen használt féllégális, illetve egyes esetekben szabadságjogokat sértő titkosszolgálati eszközök igazolására az államrezonnak a reneszánszban kialakult, az abszolutizmus idején tökélyre vitt nyelve szolgál.

JEGYZETEK

1. A szabadságjogok nyelvének kialakulásához hozzájárult a kereszténység társadalmi tanításának emberképe és politikai gondolkodásmódja. Az Isten által teremtett ember veleszületett méltósága ugyanis a keresztény tanítás egyik legfontosabb tartópillére. Ez a tan maga is hozzájárult az emberi méltóság fogalmának kanti politikai és jogfilozófiai továbbgondolásához, s az emberjogi politikai nyelv egyik legfontosabb legitimációs bázisává vált, annak ellenére, hogy e nyelv többek között épp a politika metafizikai dimenzióinak kikapcsolása céljából fejlődött ki, vagyis a politikai gondolkodásmód elvilágiasodásának fejleménye volt.
2. Emlékezetesen vázolja fel az uralkodó, ám sokszor csak explicit kortárs jogszemlélet sajátosságait Ernst-Wolfgang Böckendorff: „A mai jogrend az embert alapvetően külön individuumként kezeli és szemléli. A jogrendben munkáló emberkép tehát az egyes embert, a magában álló individuumot ábrázolja, aki társadalmi és egyéb közösségi kapcsolatokban él ugyan, ám mint egyén, elsődleges az utóbbiakkal szemben. Ezt a képet, melyet a 18. században dolgoztak ki az észre alapozott jogtudományban, alkalmazzák a jogrendben. A jogrend ennek megfelelően az egyes, szabad, magában álló individuumot, a jogalanyát tekinti alapegységnek. Nem pedig a családot vagy – mint korábban – a házat, esetleg valamilyen más emberi közösséget.” *Az ember a mai jogrend tükrében*, in *A modern tudományok emberképe*, szerk. Krzysztof MICHALSKI, Budapest, Gondolat, 1988, 118–128, 119.
3. Ahogy arra a szabadság modern filozófiájának konzervatív kritikusai rámutattak, az egyéni szabadságjogok érvényesítése közvetlenül összefüggött a hagyományos társadalmi hierarchia lebontásával, a státuszon alapuló társadalmi rend fellazításával és leépítésével. Tocqueville, és pesszimista korszakában John Stuart Mill is meggyőzően mutatta ki, hogy a szabadság mítosza hogyan alakul át az egyenlőség mítoszává, s ez hogyan termeli ki a tömegtársadalmat. A tömegtársadalom kialakulásának pedig szükségszerű következménye a hatalom manipulációs terének megnövekedése. Jól példázza ezt az összefüggést az az államformák ciklikusságának ókori tanítását alkalmazó Burke által előre jelzett ok-okozati láncolat, amely a francia forradalom paradig-

matikus példájában a szabadság és egyenlőség eszméiért küzdő forradalmat elvezette Napóleon modern katonai egyeduralmához, amely viszont megalkotta azokat a szabadságjogokat biztosító francia kódexeket, amelyek bizonyos változtatásokkal mindmáig érvényben vannak.

4. Ezt a tényt konstatálta Fukuyama nevezetes tétele a liberális történelmi győzelméről.
5. Tehetetlenségük okai között természetesen ott van az USA gazdasági nagyhatalmi jelenlétének nyomasztó befolyása is. Hogy az egyetlen hatalom káros a nemzetek közötti viszonyra, azt az európai erőegyensúly kora modern doktrínája mutatta meg, amire még a 19. században is szívesen hivatkoztak, például a Napóleon bukását követő bécsi béketárgyalásokon, vagy Kemény Zsigmond *Forradalom utánban*.
6. Lásd *A régiek és a modernek szabadságáról* írt munkáját. Constant megkülönböztetéséből indult ki, de a hidegháború ideológiai szempontjai szerint értelmezte át e fogalompart Isaiiah Berlin nevezetes esszéjében, melynek címe *A szabadság két fogalma*.
7. A törvénycsomagnak a szabadságjogokat esetleg veszélyeztető rendelkezései közé a lapok olyan témákat számítanak, mint a telefonüzenetek lehallgatása, kb. 1000, illegálisan Amerikában tartózkodó vagy más okból gyanús személy indoklás nélküli letartóztatása és maximum hét napig való őrizetben tartása, az internetes szörfözés és az e-mailek ellenőrzése, a terroristák rejtegetésének bűncselekménnyé nyilvánítása, a banktitok alkalmankénti feloldása stb. Sok szempontból hasonlatos a Tony Blair által levezényelt terrorizmus elleni törvénykezés, melynek érzékenyebb rendelkezései közé tartozik a menekültügyi törvények módosítása, az utaslistákhoz való hozzáférés biztosítása a nyomozó hatóságok részére, a hitel- és pénzügyi intézetek együttműködési kötelezettségére vonatkozó szabályozás.
8. Az államrezon irodalmának összefoglalására lásd Meinecke klasszikus művét: Friedrich MEINECKE: *Die Geschichte der Staatsraison in der neueren Geschichte*, München, Berlin, 1924; Stuttgart, München, Darmstadt, 1969.
9. „Ahol maga az állam biztonsága függ a döntéstől, az igazságosság vagy igazságtalanság, a humanitás vagy kegyetlenség, [a fejedelem] dicsősége vagy szégyene, nem szabad hogy kérdés legyen. Minden más szempontot mellőzve, az egyetlen kérdés az legyen: »milyen út vezet az állam életének és szabadságának megőrzéséhez.«” MACHIAVELLI: *Beszélgések Titus Livius első tíz könyvéről*, idézi Filip KOVACEVIC, in *From the Prince to the Modern Prince. The Political Significance of the Doctrine of Raison d'Etat*, <http://www.missouri.edu/~polswww/papers/pp001114.pdf>.
10. *Reason of State. The Italian Art of Political Prudence*, by Gianfranco BORRELLI, <http://www.filosofia.unina.it/ragion-distato/intro-e.html#par9>.

LÁNCZI ANDRÁS

Arend és a terrorizmus) A terrorizmus történetét igen, a szabadságét nem kell újraírni 2001. szeptember 11. után. A modern kori terror története a francia forradalommal kezdődött, és eddig négy hullámát szokták megkülönböztetni: az első az orosz terroristák 1880-as évekbeli tevékenységéhez köthető, a második a két világháború közötti, illetve utáni szeparatista mozgalmakhoz, a harmadik az 1960-as és 70-es évek eleji terrorista szervezetekhez (például Vörös Brigádok, Vörös Hadsereg Frakció stb.), végül a negyedik az 1970-es évek közepén vagy végén keletkező, gyakran nagyon agresszív terrorista csoportok tevékenységéhez (például szikh terroristák Indiában, a ciprusi EOKA stb.). Mindegyik esetben volt valamilyen „újítás” az elkövetés céljában és módjában, de valamennyiben közös az, hogy merényletekkel igyekeztek a céljukat elérni, azaz a fennálló politikai rend egészét elutasították. Gyakran szabadságharcosnak nevezik magukat a terroristák (gondoljunk csak a Palesztin Felszabadítási Front történetére: korábban kizárólag terrorista szervezetnek tartották), így úgy tűnik, mintha a szabadságnak több fogalma létezne. Valójában a terroristák esetében nem a szabadság, hanem a politikai rend eltérő fogalma játszik szerepet. A szabadságharcos vagy terrorista mindig egy új rendért, de nem feltétlenül a szabadságért cselekszik – bármit jelentsen is a szabadság. Éppen erre alapozom jelen mondandómat: a nyugati szabadságfelfogás egyetlen elemével szemben sem nyújt semmilyen alternatívát, programot, eszmét az iszlámra vagy bármire hivatkozó terror. Ily módon a jelenlegi terrorhullám csak megerősítheti a nyugati szabadságfelfogást és a nyugati kultúrában a rendről kialakult elgondolásokat, a Nyugat szabadság-elkötelezettségét.

De miben különbözik a mostani terrorhullám a megelőzőktől? Nyilvánvaló, hogy az elkövetés módja, illetve (ha idevesszük az antrax és esetlegesen egyéb baktériumok terjesztését, és még ki tudja, mit) eszközei a terrorizmus történetében először fenyegetnek nemcsak elvben, de gyakorlatilag is mindenkit. Először fordul elő, hogy a terroristák nem közlik tetteik célját: korábban a terror célja egy új állam létrehozása vagy pedig – itt, Európában – politikai forradalom kirobbantása volt. Most nem tudjuk, mi a cél. Esetleg egy új világregend? Mintha a globalizáció folyamata volna a felelős az Afganisztánban uralkodó állapotokért, Jugoszlávia véres belháborújáért, vagy a palesztin–izraeli konfliktusért? Az árukapcsolás ebben az esetben teljességgel elfogadhatatlan. Ne mossunk egybe össze nem tartozó dolgokat. Akkor talán vallási fanatizmus az oka? A nyugati szabadságfelfogás

képviselői szemében ez csak még visszataszítóbbá teszi a „szabadságharcos” terrorista ügyét. Végképp az európai kultúra és bölcsélet tagadása, ha valaki a halált az élet elé helyezi – ahogy állítólag Oszama bin Laden mondta az embereiről: „úgy vágyják a halált, ahogy az amerikaiak az életet.” Akármilyen is a cél, a nyugati szabadságfelfogást kívülről, más kultúrák részéről nem fenyegeti veszély eszmei értelemben. Egyetlen elgondolkodtató érv merült fel: a nyugati világi kultúra és a rendre vonatkozó minden transzcendenciát és metafizikai elemet nélkülöző politika visszataszító lehet más kultúrák politikafelfogása számára. Mi garantálja ugyanis – kérdezik – a pozitív törvények erkölcsi tartalmát? Amióta a nyugati civilizáció elszakadt a természetjog fogalmától, nehezen tud erre a kérdésre válaszolni.

Ez az öncélú vagy értelmetlen terror vagy megfélemlítés önmagában ugyanis nem elegendő a szabadság rendjének feldúlásához, a szabadságjogok és más jogok tartós korlátozásához. A szabadságnak lehet persze belső ellenfele, eddig fel nem ismert jelensége, amely az új helyzetben teret nyerhet. De ilyen, legalábbis kifejtett, konzisztens politikai célokkal bíró nem ismerünk. Ha az irracionális terror következményeit meg akarjuk érteni, akkor először is – analitikus célból – külön kell választani a közhatalom szintjét az egyén szabadságának a szintjétől. A közhatalom szintjén felmerülhet az antik diktatúra intézményének a felelevenítése abban az értelemben, hogy a végrehajtó hatalmat a különleges helyzetre való tekintettel, a gyors cselekvés érdekében fel kell ruházni meghatározott időre bizonyos különleges jogkörökkel. Az Amerikai Egyesült Államok elnöke több ilyen felhatalmazással bír, melyeket a törvényhozástól kapott. Ezt azonban az amerikai alkotmányossággal összhangban hozták, tehát a hatalmi intézmények közötti viszony nem bomlott meg. Márpedig a modern egyes kormányzati rendben, melynek domináns eleme a demokratikus választás, ez a döntő. Az is nagyon valószínű, hogy az állam szerepe megnő az elkövetkező időben: egy libertáriánus számára ez persze már önmagában elegendő, hogy a szabadság csökkenéséről beszéljen. De – kérdem én – egy gyöngye állam képes-e megvédeni önmagát? Gyöngye államon azt értem, hogy a központi autoritás (az állam összes választott és nem választott testülete) alárendelődik alacsonyabb szintű autoritásoknak, például civil társadalmi szerveződéseknek vagy érdekképviseleti szervezeteknek, a hadseregnek vagy bármely sajátos szempontnak.

Kissé más a helyzet az egyén vagy állampolgár szintjén. Ha szükség van korlátozásra, akkor az *védelmi*, és *nem kizáró* vagy *kirekesztő* vagy *megkülönböztető* jellegű lehet – ez nagyon fontos különbségtétel. A vé-

delem céljából való szabadságkorlátozást elfogadhatónak, sőt szükségesnek tartom. A kérdés az, mikor áll elő az a szélsőséges helyzet, hogy az állam kénytelen korlátozni a szabadságjogokat, és meddig tegye ezt meg. Ezen a ponton elkerülhetetlen részben régi vitapontokat fölleveníteni az európai politikai gondolkodás történetéből azért, hogy a rend európai fogalmai megfogalmazhatók legyenek. A modern európai politikai gondolkodáson belül a rendnek két markáns fogalma alakult ki, s csak a különböző 20. századi diktatúrák torzították el a rend két meghatározott fogalmát. Az egyiket a rend természetjogi fogalmának, a másikat racionális univerzalista rendnek nevezhetjük. Az előbbi a természeti törvényeket, a második az emberi észet tekinti a rend forrásának. Csakhogy mindkettőnek volt egy-egy fattya: az elsőnek a náciizmus, a másikkal a kommunizmus. Mindkettő felelős azért, hogy a rend és más politikai fogalmaink tartalma erősen relatívvá váljon.

Fogalmaink nagy része ugyanis kiüresedett, egy része pedig – mint a rendé – lejárátódott. A 20. századi európai gondolkodás – szigorúbban fogalmazva, a filozófia – értelmezhető egy új nyelv vagy nyelvezet megteremtésére tett kétségbeesett erőfeszítések történeteként is. Az új nyelv iránti igény az emberi tapasztalatok minden területén megjelent, a heideggeri léthez fordulásban éppúgy, mint a tudomány és az áltudomány közti határvonal helyét kereső neopozitivista forradalomban, vagy az analitikus filozófiának a szavak jelentésére irányuló vizsgálódásaiban. A politikai fogalmak nemhogy nem kivételek, de szinte minden egyes politikai fogalomhoz összetett, esszé-szerű magyarázó lábjegyzeteket kell csatolni, hogy egyáltalán esélyünk legyen a közös diskurzusra. Noha a politika a magánélettel szembeállított „közös világ”, ez nem jelenti azt, hogy van közös nyelvünk. Ellenkezőleg, a politikában ma már közhelyszámba megy, hogy a magánmorál normái nem alkalmazhatók a közmorál világában, vagyis ezt az emberek többsége elfogadta, vagy legalábbis beletörődött. Újdonság azonban, hogy a politikának nincs közös nyelve: a tömegtársadalmak és tömegdemokráciák előtti politikai közösségekben tudni lehetett, hogy kik szabják meg a politikai fogalmak tartalmát, hogyan lehet előadni, melyek a politikai nyelv szabályai. Azért lehetett, mert a rendre vonatkozó elgondolások metafizikailag egységesek voltak: az antik és a középkori politikai gondolkodók számára nem volt kétséges, hogy minden rend strukturált és hierarchikus, vagyis a rendnek az emberi akaraton kívüli garanciái vannak. A modern szekularizált társadalmakban viszont a rend fogalma bizonytalanná és gyanússá vált, holott mindenki számára világos, hogy a közös világ – a politika – nem lehet meg a rend ereje nélkül. Ami 2001.

szeptember 11-én az Egyesült Államokban történt, elemi erővel veti fel a rend mibenlétére vonatkozó kérdéseinket.

(A rend mint nyelvi probléma) Ha az élet elengedhetetlen feltétele az oxigén, akkor a saját akarattal és belátással bírók világában a rend fogalma nélkül nem létezik közösségi élet, nincs politika és nincs szabadság sem, amely nélkül viszont nincs értelmes egyéni élet. A rendről való beszédben az a nehézség, hogy az ember a saját világa rendjét erkölcsi alapúnak – azaz szabadnak – tekinti, szemben az erkölcsileg közömbös természeti világgal, amelyben csak mechanikus ok-okozati viszonyok uralkodnak. Ez a szembeállítás azt is jelenti, hogy az emberi világ rendje állandó indoklásra szorul: azért élünk így és így, azért vannak ilyen és ilyen intézményeink, mert azokat jónak tartjuk. A rend fogalma szorosan összekapcsolódik a törvény és a szabály fogalmával. A rendet a törvény tartja fenn, a törvény garantálja az élet mindennapi menetét s teremti meg az erkölcsi fogalmainkkal összhangban lévő értelmes – célokra irányuló – élet lehetőségét. Hogy a rend alapvető igénye mennyire beivódik az emberi életbe, az jól látszik a nyelv elsajátításakor, egyáltalán a nyelv mibenlétében: a nyelvhasználat nem egyéb, mint bizonyos grammatikai és szemantikai szabályok követése, vagyis ha egy nyelvet nem értünk, akkor az illető által követett rend mibenlétét sem értjük. Ezen a nyelvek közötti mechanikus fordítás önmagában nem segít, mert nem szoktuk folytonosan tudatosítani, hogy a nyelv egy rendet képez le. Roland Barthes írja: „Csak mostanában kezdünk ráeszmélni, hogy a nyelvi szabályok felrúgása ugyanolyan romboló hatású, mint az erkölcsi szabályoké, és hogy a »költészet«, mivel lényegazonos a nyelvi szabályok megszegésével, mindig is a tagadás művésze.” Csakhogy ami a költészet számára legitim módon megengedett szabályfelrúgás, az az általános szabályaink szerinti szabálmegszegés; minden más esetben gyanakodhatunk: a nyelvi szabályok semmibevétele a nyelv által kifejezett rend semmibevétele. Amikor a bűnözők saját nyelvet alakítanak ki, akkor a fennálló renddel való szembefordulásukat fejezik ki ilyen módon is. Amikor kisebb kulturális vagy művészeti közösségek egy zárt nyelvi teret alakítanak ki, akkor a fennálló kulturális renddel helyezkednek szembe. Amikor a tudósok saját nyelvet teremtenek, akkor azt a fennálló renden belül teszik, egyszerűen azért, hogy egy-egy hosszú kutatás eredményeit egyetlen szóba vagy kifejezésbe tömörítsék, s ezáltal lerövidítsék kommunikációjukat – ez persze kívülről nézve a többiek rendjétől való elkülönülést jelent meg.

(A rend mint törvény: a természetjogi alap) A politika nyelve mindig egyfajta politikai rendhez kötődik

mindaddig, amíg nem lesz egy közös világrend, aminek a valószínűsége nagyon csekély és nem is feltétlenül kívánatos. A mai világ domináns politikai rendje a *demokrácia*, amely sokak szerint modern mítosszá vált. A modern demokrácia rendje a joguralom nyelve, azaz senki nem uralkodik, csak a törvény vagy a jog. A kérdés az, hogy a jog nyelve elég erős-e a rend fenntartásához, vagy a Carl Schmitt-i kérdés megkerülhetetlen, vagyis „a kérdés tehát az, ki feltételezheti magát a feltétlen hatalom birtokosának. Ezért folyik a vita a kivételes állapotról, az extremus necessitatis casus-ról.” Mert a politika természete akkor mutatkozik meg igazán, amikor különleges helyzet van, amikor „pőrán” megmutatkozik, amikor kiderül, „minden rend döntésen alapul, és a jogrend fogalma – amit gondolkodás nélkül, mintegy magától értetődően használnak – szintén magában hordozza a jog két elemének ellentmondását. Mint minden más rend, a jogrend is döntésen, és nem normán nyugszik.” Ha viszont a jogrend döntésen alapul, akkor a politikai rend még inkább döntésen alapszik, s nem alkotmányos vagy bármilyen más norma a végső alapja. Ezt fejezte ki Hobbes is, aki szerint az autoritás, és nem az igazság alkotja a törvényt („autoritas, not veritas facit legem”). Valamint a törvény parancsol („a törvény általánosságban véve nem tanács, hanem parancs” – írja szintén Hobbes). Ráadásul a törvény parancs jellege nem függ az állam formájától: „Törvényhozó minden államban csak a szuverén hatalom lehet, akár egyetlen ember, mint a királyságban, akár gyülekezet, mint a demokráciában vagy az arisztokráciában.” A Hobbes és Carl Schmitt (ide sorolhatjuk Hegelt is) által képviselt törvényfelfogás a rendben az autoritás erejét és szerepét látja. Mert a rend végső alapja valamilyen természeti törvény vagy törvények, amelyek az emberi rendnek diktálnak, az emberi akarat így az alapokat tekintve nem lehet autonóm. Ha ez így van, akkor a szabadság sem lehet korlátlan, mert a közösségben élő egyén állandó külső kényszerek alatt él még akkor is, ha a hatalom demokratikus.

(*A rend mint ész-törvény*) Ettől részben eltér Rousseau, teljesen Kant és Rawls törvényfelfogása, amennyiben a rend mozzanatában az akaratot és az emberi akarat által létrehozott *normát* tekintik meghatározónak (természetesen Hans Kelsen nevét is meg kell említeni, akivel Carl Schmitt vitatkozott). Aki a normát hangsúlyozza, az nagyobb hangsúlyt fektet az egyén szabadságára és az autonóm egyéni döntésre, jobban bízik az egyén racionalitásában és a kölcsönösségen alapuló igazságosságban. Kant számára a természeti törvény nem diktál, mert hiányzik belőle a racionalitás és az akarat mozzanata. A korabeli német politikai bölcsélet – megítélésem szerint – hamis dichotómiát állított fel. Kant, Fichte és Schelling

az erkölcsben a szabadságot, a jogban pedig a kényszerítést vagy a kényszerítés elemét látták. Mivel a cél a szabadság, ez a jó élet feltétele, Kant a jó akaratot szemelte ki axiomatikus pontnak: „Semmi sem gondolható el a világon, sőt azon kívül sem, amit minden megszorítás nélkül jónak tarthatnánk – az egyetlen kivétel a jó akarat.” Ha ez hiányzik, akkor az összes többi erkölcsi erény sem ér egy fabatkát sem, hiszen rosszra is használható bármelyik. Ezzel egyet is lehet érteni, ha Kant nem törekedne egyetlen norma kialakítására. Ő ugyanis az akarathoz – az erkölcsi szabadság követelményével összhangban – hozzárendeli az autonómiát, melyből levezeti a törvény fogalmát, s így – érvelésünk szerint – a rend fogalmát is: „Az autonómia az akarat minősége, s általa az akarat ön-maga számára (függetlenül az akarás tárgyainak minőségétől) törvény.” Az egyéni akarat törvénné emelése úgy lehetséges, hogy egyetlen mozzanatot tartalmaz, azaz „választásunk maximái ugyanabban az akarában egyúttal általános törvényként is benne foglaltassanak”. E logika szerint lehetséges az egyéni akaratból egyetlen törvényhozást levezetni, vagyis lehetséges az erkölcsi szabadságon alapuló egyetlen rend.

Hogy ez mennyire nem problémamentes elgondolás, érdemes egy példa erejéig fölleveníteni a kanti egyetlen törvényhozással szembeni hegelii kritikát, amelynek bőséges aktualitása van a mai helyzetre nézve. Hegel szerint a haza ellenségtől való megvédelésének mindenkor kötelessége nem tehető egyetlen maximává. Hiszen mihelyst egy konkrét országról mint hazáról beszélünk, a kötelesség egyetemessége elesik. Az egyetemesség azt diktálná, hogy mindenkinek mindenkor minden országot meg kellene védenie minden ellenséggel szemben. Vagyis a politikában a morális parancsok egyetemessége alkalmazhatatlan. Sokan kommunista ízőnek tekintették Bush kitételt, mely szerint „valaki vagy Amerikával, vagy ellene van” ebben a helyzetben, harmadik lehetőség nincs. Holott a dolgok reális rendjéből fakad a bushi megfogalmazás: tudnunk kell, hogy ki az ellenségünk és ki a barátunk, az egyetlen – bár sehol nem létező – morális megfontolások előnyben részesítése öngyilkos politikai stratégia volna. E megközelítés szerint valójában a kényszerek alatt hozott, tehát erkölcsi értelemben nem szabad döntések politikai világa és a szabad erkölcsi döntések világa között húzódik az ellentét.

Ma már az autonóm jó akaraton alapuló szabadság összekapcsolódott az emberi jogok normájával, mint ha az emberi jogok egyetemességének elismerése önmagában vett norma volna. Az emberi jogok normativitásán alapuló rend az egyéni jogokból szövi a rend hálóját, az autoritást pedig állandó civil kontroll alatt

kívánja tartani, mert a kényszerítés nem szabad világnak tartja. Olykor még eljárásadoznak az autoritás megszüntetésének a gondolatával is.

Teljes naivitás és a realitástól való elrugaszkodás, ha valaki azt hiszi, hogy a formális szabadságjogok megtartása szent és sérthetetlen: ha valamilyen óriási veszély vagy fenyegetés fellép, akkor a dolgok logikája – a túlélés logikája – a szabadság korlátozását fogja kikényszeríteni. De ez a védelem és a túlélés miatt történik. Különbséget kell tenni ugyanis a szabadság és a jogok elorzása, illetve a jogosultságok ellenőrzése között.

Amellett érveltem, hogy kétféle törvényfelfogás alapozta meg a modern európai rend kétféle fogalmát. A kettő között nem az a különbség, hogy az egyik akarja, a másik meg nem a politikai szabadságot és az emberi jogokat. Abban viszont van eltérés, ahogy a politikát és annak helyét az emberi élet rendjében szemlélik. A természetjogi alapú rend hívei szerint a politikában az autoritás a döntő elem, mert mindig vannak irányítók és irányítottak, a döntéseket valakinek meg kell hoznia a szabadság védelmében (akár a szabadság időbeni korlátozása árán is), ráadásul bizalmatlanok az emberi természettel szemben. Az észalapú rend hívei a politikát az erkölcsi szabadság mintájára kívánják megkonstruálni, mind a jogot, mind a politikát normatív fogalmakban képezik le, optimistán szemlélik az emberi természetet és a politikát szükséges rossznak tekintik. Az ember jogait az előbbiek adománynak tartják, az utóbbiak az ember individuális létébe ágyazottnak (volt idő, amikor még a természetjogból vezették le, ma már ez elfelejtődött, módosult az ész javára). Az előbbiek a politikát inkább organikus és strukturált jelenségként látják, azaz van „lent és fent”, „jó és rossz”, „helyes és helytelen”, „barát és ellenség”; az utóbbiak az univerzális normákban hisznek, így az egyedi mindig alárendelődik valami általánosnak, csak „mi” vagyunk, nincs „ők”.

Mindkét elképzelés a rendről szól, a modern európai politikai gondolkodás rend-fogalmairól: ezt kívülről nem, csak belülről, mindkét elv radikálisai részéről fenyegeti veszély. Őket viszont – keserves tapasztalatok árán – ismerjük. Ezért mondom, a szabadság történetét nem kell újraírni.

PERECZ LÁSZLÓ

Szeptember 11-e óta, mondják, megváltozott a világ. Ha addig „előtte” voltunk, most immár „utána” vagyunk valaminek. Végérvényesen és könnyörtenül lezárult a 20., és megkezdődött a 21. század.

Mindmáig érvényes tudásunk érvényét veszítette, régi fogalmaink működésképtelenné váltak: hogy megértsük, mi történik velünk, új fogalmakat kell hát kidolgoznunk. Hogy valóban így van-e, ma még nem tudni. A World Trade Center óriástornyainak lángja mindenestre afféle szörnyűséges villámfényként bevilágította a szellemi terepet. Az általa keltett pillanatnyi világosság most kivételes alkalmat teremt arra, hogy szemügyre vegyük a kortársi világgállapotot leíró néhány befolyásos teória magyarázó erejét. Emeljünk ki közülük hármat: a huntingtoni történetfilozófiát, a foucault-i hatalomfölfogást és a Rorty-féle demokraciacelméletet.

(*Huntington, avagy az összecsapás*) Huntington úgy tudja, hogy újra egyszerű lett a világ. A nyugatiak, az ortodoxok, az iszlámhívők, a hinduk, a kínaiak, a japánok, a latin-amerikaiak meg az afrikaiak állnak benne egymással szemben. Nem a Nyugat győzött tehát, nem is a Nyugat és a Kelet vagy az Észak és a Dél között hasadt ketté a földgolyó, nem annyi érdek mozog itt, ahány állam egzisztál, nincs is anarchia. Nem: rend van. A világ egymásra fenekedő nagy civilizációinak szigorú-ijesztő rendje. Ha nyugati fehér vagy, zárd le a határaidat, minden arabban, sárgában, feketében vedd észre az ellenséget. Ha így teszel, túlélheted a közelgő apokalipszist. Ha elmulasztod megvédeni önmagad, könnyörtenül elpusztulsz a világcivilizációk fenyegető összecsapásában. És a modernizációs-globalizációs folyamat az egységesedés felé menetelő világgal, az euramerikai civilizáció egyetemes értékkínálatával, a fogyasztói társadalom hovatovább mindenkit elérő örömeivel és a tömegkultúra mindenkit elkábító varázslataival? Hogy Tűzföldtől Kamcsatkáig, Tunisztól Fokvárosig, Új-Delhitől Pekingig és Helsinkitől Osakáig a mai fiatal mindenütt ugyanabban a farmernadrágban, kezében ugyanazzal a kólásdobozzal és popkornos zacskóval áll ugyanaz előtt a multiplex előtt, hogy megnézhesse ugyanazt az akciófilmet? Ugyan, ez nem sokat számít. A modernizáció ugyanis nem egyenlő a nyugatosodással. A Nyugat csak a legelsőként és a legsikeresebben modernizálódott, a modernizációnak azonban nem csak nyugati útjai léteznek. A lényeg a civilizációk léte, ezeké az óriási, különös-böles, mégis gonosz-agresszív élőlényeké. Legmélyebb gyökereikkel ezek a fajba és a vérbe kapaszkodnak, biológiai alapjukon azonban kulturális totalitást fejlesztenek ki. Ott kavarg bennük minden: nyelv, vallás, múlt, szokások és intézmények. A civilizációk hosszú életűek: az emberiség legtartósabb társulásaiként hol fölemelkednek, hol lesüllyednek, hol összeolvadnak, hol szétválnak. Közben pedig harcolnak egymással, és igazából csak egymással harcolnak. A nem nyugati civilizációk modernizációja éppenséggel az erő növekedését és a tár-

sadalmi azonosságtudat válságát hozza magával, amire szükségszerűen az adott civilizáció kulturális-vallási alapjainak újjáéledése lesz a válasz. A farmernadrágos, kólaivó és popkornfogyasztó arab fiatal, bizony, éppenséggel csak azért áll ott a multiplex előtt, hogy alkalomadtán bombát helyezhessen el annak széksorai között.

Primitív prófécia? Kétségkívül az. Most pedig, íme, beteljesedni látszik. A halálgépek eltérítői és önpusztító gyilkosai nem kódobáló kamaszok: magasan képzett, nyelveket beszélő, a nyugati kultúrát ismerő, intelligens és megnyerő fiatal emberek. Tettük nem az indulat pillanatnyi föllobbanása és irracionális kisülése: alaposan megtervezett, hosszan előkészített, gondosan begyakorolt és könyörtelenül végrehajtott tömeggyilkosság. Támadásuk nem a düh esetlegesen kínáló tárgya ellen irányult: tudatosan a Nyugat gazdasági hatalmának, katonai erejének és politikai befolyásának szimbólumait vette célba. Ami történt, valójában hadüzenet: a szabadság nélkül élő és nyomorgó, önmagát alávetettnek érző Nyugaton kívüli világ hadüzenete a szabad és gazdag, elnyomónak tartott Nyugat ellen. Az amerikai válasz, hasonlóképpen, nem egyszerűen a terrorizmus ellen irányuló megtorlás: óhatatlanul az idegen-ellenséges civilizáció elleni föllépés színében tűnik föl. Hasztalan az igyekezet, hogy a terroristákat meg az őket támogató rezsimeket elkülönítsék az arab népek millióitól meg az iszlám egymilliárd hívőjétől. A megkezdett háborúnak nincs pontosan körvonalazott ellenfele és szigorúan meghatározott célja: nem tudni, hogyan és mikor lehet egyértelműen véget vetni neki. A visszacsapás minden napja és minden órája, minden napjának és minden órájának esetleges ártatlan áldozata: újabb lépés a bizonytalanba.

A konfliktus mélyén pedig, előfordulhat, ott sejlik a civilizációk közötti világméretű összecsapás iszonyata.

(*Foucault, avagy a hatalom*) Foucault azt állítja, hogy voltaképpen nincs is „szabad világ”. Amit szabad világnak látunk, a Nyugat demokráciájának és jólétének megannyi megnyilvánulásával, a felszín csupán, a modernizációs folyamat megtévesztő álarca mindössze. Az egyéni érdekek követését lehetővé tevő szabad társadalom, az egyenjogú politikai részvételt megalapozó demokratikus állam, az erkölcsi önállóságot és az önmegvalósítást elősegítő autonóm magánszféra, a műveltségi gyarapodást ösztönző plurális nyilvánosság? Ugyan, nehogy higgyünk nekik. Valójában minden mögött, valamennyi tudásformánk, intézményünk, szokásunk és eljárásunk mögött igazából egyvalami rejtőzik: a hatalom ravasz struktúra-rendszere. A társadalomtest egésze könyörtelenül hatalmi viszonyokkal van átszöve. Valójában egyetlen tudásképző és tudástovábbító diskurzusunk sem

egyéb hatalmi komplexumnál: a pszichiátriától az orvostudományon, a kriminológián és a pszichológián keresztül a szexológiáig. És igazából egyetlen társadalmi intézményünk sem egyéb leigázási folyamatok és technikák összekapcsolódásánál: a gyártól az iskolán, a kaszárnán, a kórházon és a pszichiátriai intézeten keresztül a börtönig. A hatalom nem valamiféle fölöttünk lebegő entitás, tőlünk, alárendeltjeitől elkülönülő szubsztancia, birtokba vehető vagy elveszítendő dolog. Nem: titokzatos, egyszerre látható és láthatatlan, egyszerre jelenlevő és rejtőzködő megnyilvánulás inkább. Olyan valami, ami mindenütt ott van: állandóan mozog, szüntelenül áramlik, megállás nélkül körbe jár. Hálózatba szerveződve működik: valamennyien egyszerre vagyunk elszenvedői és gyakorlói. A modern társadalom gigászi börtön, a fegyenceket folyamatosan megfigyelő panoptikum: a társadalom tagjait szakadatlanul szemmel tartó, éber-fáradhatatlan ellenőrző mechanizmus. A modern személyiség tökéletes fegyenc, kezelhetővé tett és átformált elítélt: a fegyelmező hatalom normalizáló kényszereinek engedelmes, ellenállásra-szembeszegülésre képtelen tárgya. A modern ember teste alávetett, lelke eltárgyasított: alig több tehát, mint sokszorosítással készített egyed, tömegtermeléssel előállított példány. Plurális társadalom, demokratikus politikai képvislettel és befolyásolásmentes magánélettel? Akárcsak bármely alternatívája, maga is igazolhatatlan, pusztán a normalizáló hatalom kiterjesztésén fáradozó intézményrendszer.

Sötét látomás? Vitathatatlanul az. Most majd csak körül kell néznünk, hogy az eszünkbe jusson. A terroristamadások nyomán a szabad világ intézményei levetik álarcukat, és előtűnik mögülik a csupasz-üres hatalom, a maga nyers-kíméletlen kényszereivel. A szabad és ellenőrzésmentes civil szférát körülkerítik a kontroll technikai és eljárásai: az utcákon sokkal több rendőr tűnik föl, gyakoribbá válnak az igazoltatások, a köztereken és a munkahelyeken elszaporodnak a megfigyelő kamerák. A szent és sérthetetlen privacy határai átjárhatóvá válnak, területe összezsugorodik: terrorcselekmény puszta gyanúja esetén könnyedén megfigyelhetővé válik bárki levelezése, telefonja, e-mailje, internethasználata. Az aggályosan és szigorúan elkülönített információs rendszerek egyszerűen összekapcsolódnak: a büntetőeljárás titkosszolgálati eszközökkel nyert adatai minden további nélkül kiszolgáltathatók a katonai, a hírszerzési vagy éppen a bevándorlási hatóságok számára. Igen, a demokrácia sebezhető: hogy a terrorral szemben megóvjuk, intézkedéseket kell hoznunk a védelmében. A védekezés közben azonban könnyen összezsugorodhat a szabadság területe. A hatóságoknak a terrorcselekmények ellen tervezett rendkívüli intéz-

kedései hajlamosak rá, hogy a rendes büntető- és hatósági eljárások részeivé emelkedjenek. A szabadságot megvédendő igyekezetünkben észrevétlen magát a szabadságot veszítjük el.

Szabadnak hitt intézményeink, meglehet, nem lesznek egybek a mindent megfigyelő és ellenőrzése alatt tartó panoptikum hatalom intézményeinél.

(*Rorty, avagy az etnocentrizmus*) Rorty azt vallja, hogy le kell mondanunk liberális értékeink metafizikai megalapozásáról és univerzalisztikus igényeiről. Nem szabad tehát azt föltételeznünk, hogy valamiféle mély szükségszerűséget fejeznek ki és egyetemesen érvényesítendő értékeket jelentenek. Ismerjük föl esetlegességüket és lokalitásukat: legyünk hát ironikusak és szerények velük kapcsolatban. Parlamenti demokrácia, jóléti állam, szabadság és jólét? Nekünk persze nagyon kedvesek. Azt gondoljuk az ezeket megvalósító liberális társadalomról, hogy az emberiség mindeddig legsikeresebb kísérlete: a legeredményesebben váltja föl az erőszakot a meggyőzéssel, a leghatékonyabban csökkenti a szenvedést, a legszerencsésebben növeli meg az emberek esélyét életmódjuk megválasztására, a leginkább békén hagyja őket a magánéletükben. Nem kell viszont föltételeznünk szükségszerűségét és egyetemességét. Legyünk ironikus liberálisok: kételkedjünk radikálisan és folyamatosan a cselekedeteinket és vélekedéseinket igazoló szótárban, azaz semmiképp se higgyük, hogy az más szótáraknál valamiképpen közelebb áll a valósághoz. Legyünk posztmodern liberálisok: ne bízzunk a metanarratívákban, azaz ne gondoljuk, hogy a spekulatív és az emancipációról szóló nagy elbeszélések még működőképesek lehetnek. Legyünk burzsoá liberálisok: ne reménykedjünk értékeink univerzális voltában, azaz ismerjük föl, hogy kedves intézményeink és eljárásaink csak meghatározott történelmi-gazdasági föltételek között lehetségesek és igazolhatók. Lássuk be, hogy minden, amit szükségszerűnek és egyetemesnek hittünk, az a véletlen és az idő terméke csupán. Nyelvünk, személyiségünk, liberális közösségünk: mind-mind esetleges képződmények. Az emberi nem inkább csupán biológiai, semmint morális fogalom. A természet adta emberi méltóság és a természet adta emberi jogok nem egybek üres spekulációknál. Minden emberi méltóság és minden emberi jog szükségképpen mindig valamely meghatározott közösséghez kapcsolódik. Szabadság-

intézményeink nem valamiféle emberi természetnek, elvont racionalitásnak vagy egyetemes erkölcsi törvénynek felelnek meg. Nem: mindössze minden más alternatív kísérletnél sikeresebbnek látszanak. Etnocentrizmus? Igen, elkerülhetetlenül. Olyan etnocentrizmus azonban, amelyet nem lehet kifogásolni. Más kultúrával találkozva sem tudunk kibújni a saját bőrünkéből: nyugati, demokratikus-liberális társadalmunk polgárai maradunk.

Visszafogott program? Kétségkívül igen. Most pedig, lám, fölöttébb aktuálisnak tűnik. Értékeink csak és kizárólag a mieink: mások szemlátomást nem kérnek belőlük. Éppenséggel élénken tiltakoznak ellene, hogy rájuk kényszerítsük őket. Szabad világunk az ő számukra ellenséges színben tűnik föl: a mi individualizmusunkkal ők kollektívizmusukat, modernizációnkkal tradicionálisizmusukat, szekularizációnkkal teokráciájukat helyezik szembe. Nem vonzza őket a felvilágosodás projektuma: nem óhajtának hát kilábolni maguk okozta kiskorúságukból. A Nyugatban és a Nyugat értékeit képviselő Amerikában agresszort látnak: a maga érdekeinek könyörtelen érvényesítőjét és életmódjának kíméletlen terjesztőjét. Olyan agresszort, amellyel szemben bármely harci eszközt indokolt bevetni. A Nyugat és Amerika, persze, választ kell adjon az őt ért támadásra. Nem feledkezhet meg azonban arról, hogy a támadással nem csupán értékeit érte mérnylet: értékeinek egyetemes-szilárd megalapozottsága és egyetemes-univerzális érvényesítési törekvése is súlyos sebet kapott. A szabadság és világa mind kevésbé látszik az „emberi nem” egyetemes racionalitásán és moralitásán alapulni, és mind kevésbé tűnik az „emberiség” valamiféle egyetemes jövőjének. Értékeink csak a mieink. Szilárdan kitartunk mellettük, még ha tisztában vagyunk is relativitásukkal.

Szabadságprogramunk, úgy látszik, kényszerűen elveszíti valaha volt szilárd alapjait és lemond egykori univerzalisztikus igényeiről.

*

A kontinentális történetfilozófiai hagyomány fogalmait fölvezető divatbölcselet, a posztmodern diskurzustemtő guruja és a neopragmatizmus leghatásosabb alakja egyvalamiben megegyezni látszanak. Szeptember 11-e után mindhárman mélyen elgondolkodtatják az embert.

ÍTÉLET A NYILVÁNOSSÁG KLUB KONTRA PÉNZÜGYMINISZTERIUM- ÜGYBEN

*A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága
mint másodfokú bíróság
Pf. IV. 25. 049/2001/5. szám
a Magyar Köztársaság nevében.*

A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága a dr. Csapó Annamária (1024 Budapest, Káplár út 10/A.) által képviselt Nyilvánosság Klub Országos Egyesület (1118 Budapest, Villányi út 45.) felperesnek a dr. Jónás Béla jogtanácsos által képviselt Pénzügyminisztérium (1054 Budapest, József nádor tér 2-4.) alperes ellen közérdekű adat közzélése iránt indított perében a Fővárosi Bíróság 2001. január 16-án kelt 2.P.25 945/2000/6. számú ítélete ellen az alperes által 7. sorszám alatt benyújtott csatlakozó fellebbezés tárgyában meghozta a következő ítéletet.

A Legfelsőbb Bíróság az elsőfokú bíróság ítéletének nem fellebbezett részét nem érinti, megfellebbezett rendelkezéseit megváltoztatja és a felperes keresetét teljes egészében elutasítja. Mellőzi az alperes perköltség megfizetésére kötelezését és kötelezi a felperest, hogy 15 napon belül fizessen meg az alperesnek 10 000 (tízezer) forint együttes első- és másodfokú perköltséget. A le nem rótt fellebbezési illetéket az állam viseli.

Ez ellen az ítélet ellen fellebbezésnek nincs helye.
Indokolás

Az elsőfokú bíróság – részben helyt adva a felperes keresetének – ítéletével kötelezte az alperest, hogy 15 napon belül közzölje a felperessel közérdekű adat közzelésére vonatkozó kötelezettsége keretében, hogy „amióta a Postabank 100%-os állami tulajdonba került, a Magyar Nemzet című napilapra lapszámonként és összesítve 2000 áprilisában történt eladásáig mennyi pénzt fordított”. Az alperest a felperes javára 7500 forint perköltségben marasztalta. A felperes ezt meghaladó keresetét – amelyben a Sportfogadás című lapnak a Szerencsejáték Rt. általi anyagi finanszírozására vonatkozó adatok közzelésére kérte kötelezni az alperest, továbbá amelyben annak megállapítását kérte, hogy az alperes a felperest a közérdekű adat megismerésére irányuló kérelme megtagadásáról jogszabálysértően, 8 napon túl értesítette – elutasította.

Az elsőfokú bíróság által megállapított tényállás lényegi tartalma szerint a Postabank és Takarékpénztár Rt. (a továbbiakban: Postabank) egyedüli részvé-

nyese a magyar állam, amelyet az alperes képvisel, míg a Szerencsejáték Rt. – bár részvényei ugyancsak a magyar állam tulajdonában vannak – feletti tulajdonosi jogokat az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. gyakorolja, függetlenül attól, hogy az a cégnyilvántartásban átvezetésre még nem került.

A felperes 2000. április 20-án írásban kérte az alperestől, hogy mint közérdekű adatot közzölje:

1. amióta a Postabank ismét 100%-os állami tulajdonba került, a lap 2000 áprilisában 1 000 000 forintért történt eladásáig mennyi pénzt fordított a Magyar Nemzet című napilapra lapszámonként és összesítve;

2. a Szerencsejáték Rt. a Magyar Nemzet eladását megelőzően mennyit fizetett a Sportfogadás című önálló lap kiadására a kiadónak és mennyit fordít erre a célra a Magyar Nemzet részeként megjelenő Sportfogadás esetében.

Az alperes 2000. május 5-én kelt, de csak május 15-én postára adott válaszában a felperes kérelmét elutasította, lényegében arra hivatkozással, hogy a kért adatokról információval nem rendelkezik.

Az elsőfokú bíróság a keresetet a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény (Atv.) 19. §-ának (1)–(2) és (3) bekezdése alapján részben találta alaposnak.

Megállapította, hogy a felperes által közölni kért adatok közérdekű adatok, amelyeket – a tulajdonosi jogok gyakorlása keretében – a Postabank vonatkozásában az alperesnek kezelnie kell vagy kezelnie kellene. Az alperestől ugyanis elvárható, sőt megkövetelendő, hogy az állami tulajdonú pénzügyintézet vezetését gazdasági tevékenységéről, ezen belül különösen a tevékenységi körébe nem tartozó lapkiadói tevékenységéről beszámoltassa. Ellenkező esetben az állami vagyonnal gazdálkodó pénzügyintézet tulajdonosaként az érdekeit nem tudja kifejezésre juttatni, és nem tudja megállapítani, hogy a gazdasági társaság a tulajdonos érdekeinek megfelelően gazdálkodott-e a cég vagyonával. Az alperesnek e kötelezettsége megállapítható a pénzügyminiszter feladat- és hatáskörét szabályozó 50/1990. (IX. 15.) kormányrendelet (R.) 5. §-ának (1) bekezdéséből is, amely szerint a pénzügyminiszter közreműködik a kormányzati tulajdonpolitika – ide értve az állami vagyonnal való gazdálkodást és a privatizációt is – céljainak, elveinek meghatározásában. Ennek során gondoskodik a gazdaságpoliti-

ka és a költségvetés-politika összehangolásáról, figyelemmel az államadóssággal való összefüggésekre is. Mindezeket összességében értékelve jutott arra a következőzésre az elsőfokú bíróság, hogy a felperes által kért, a Postabank gazdálkodásával kapcsolatos adat az alperes feladatkörébe tartozó, az alperes által kezelendő, a közpénzek felhasználására vonatkozó olyan közérdekű adat, amelyről az alperes köteles tájékoztatást adni.

A felperesnek a Szerencsejáték Rt. adataival kapcsolatos keresetét azért utasította el, mert e gazdálkodó szervezet feletti állami tulajdonosi jogok érvényesítése nem az alperes feladata. Végül az adatközlési határidő elmulasztásával kapcsolatban – bár azt tényként az ítélet indoklásában megállapította – előterjesztett keresetet a megállapítási kereset indításának törvényi előfeltételei hiányában utasította el.

A Pp. 81. §-ának (1) bekezdése alapján kötelezte az alperest az azonos mértékű pervesztességre és pernyertességre tekintettel a felperes által lerótt kereseti illeték fele összegének megtérítésére.

Az elsőfokú bíróság ítélete ellen az alperes fellebbezett, amelyben elsődlegesen az ítélet hatályon kívül helyezését és a per megszüntetését kérte a Pp. 49. §-ának (1) bekezdésére hivatkozással, „perképesség” hiányában. Érdemben pedig az ítélet megváltoztatását és a felperes keresetének a teljes elutasítását kérte, mert álláspontja szerint a felperes által közölni kért adatot nem kezeli, és ha a pénzintézet e pénzügyi tevékenységével kapcsolatos adatot közölné is vele, arról az 1996. évi CXII. törvény 50. §-a, illetve 54. §-a alapján – miután a kért adat banktitoknak minősül – nem adhatna tájékoztatást. Arra is hivatkozott, hogy a 2187/2001. (VII. 20.) kormányhatározat értelmében időközben a Postabank részvények kezelése tekintetében jogutódlás következett be, az állami vagyont megtestesítő részvények kezelője a Közlekedési és Vízügyi Minisztérium, így feladatköre a Postabank tevékenységével kapcsolatban megszűnt, ezért adatkezelés hiányában a felperes keresetében követelt adatszolgáltatásért emiatt sem tud helytállni.

A felperes – a per főtárgya tekintetében – az elsőfokú bíróság ítéletének helybehagyását kérte. Álláspontja szerint az alperes perbeli cselekvőképességének hiányára nem hivatkozhat, erre tekintettel a per megszüntetésének nincs helye. A jogutódlás bizonyítottága hiányában az alperest nem kívánta a perből elbocsátani. Érdemben pedig arra mutatott rá, hogy az elsőfokú bíróság helytállón marasztalta az alperest, vitatva azt, hogy a lapkiadás pénzügyi támogatására vonatkozó adat banktitoknak minősülne. Keresetét ugyanakkor annyiban pontosította, hogy az 1998. november 27-től 2000. áprilisáig terjedő időre vonatkozóan kérte az alperes adatszolgálta-

tásra kötelezését, előadva, hogy ebben az időpontban került a Postabank 100%-os állami tulajdonba. A felperes egyben csatlakozó fellebbezést nyújtott be, kérve az ítélet perköltségre vonatkozó rendelkezésének megváltoztatásával kötelezni az alperest a teljes elsőfokú perköltsége megfizetésére a Pp. 80. §-ának (2) bekezdése alapján, állítva, hogy az alperesnek felróható okból perelte tévesen az alperest a Sportfogadás című napilap finanszírozása tekintetében, mert az alperes mulasztásának eredményeként nem tüntette fel a cégnyilvántartás, hogy a Szerencsejáték Rt. állami tulajdonú részvényeinek ki a tényleges kezelője.

Az alperes a csatlakozó fellebbezés tekintetében az elsőfokú bíróság ítéletének helybenhagyását kérte, állítva, hogy a cégnyilvántartás adataiért nem a tulajdonos, hanem a gazdasági társaság vezetősége tartozik felelősséggel, a változtatásokat a gazdasági társaság vezetőségének kellett volna bejelentenie.

Az alperes fellebbezése az alábbiak szerint alapos.

Az elsőfokú bíróság a tényállást lényegében helyesen állapította meg, tévesen jutott azonban arra a következtetésre, hogy az Avt. alapján az alperes köteles a Postabank gazdálkodásával kapcsolatos adatszolgáltatásra.

Az Avt. 2. §-ának 3. pontja értelmében közérdekű adat az állami vagy helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv vagy személy kezelésében lévő, a személyes adat fogalma alá nem eső adat. Az ilyen adat tekintetében terheli az Avt. 19. §-ának (1) és (3) bekezdése alapján (a feladatkörébe tartozó ügyekben) a közérdekű adatot kezelő szervet a közvélemény tájékoztatása.

Helyesen állapította meg az elsőfokú bíróság, hogy az állami tulajdon felhasználásával kapcsolatos adatok általában közérdekű adatoknak minősülnek, és a Postabank állami tulajdonban lévő részvényei tekintetében az alperes tulajdonosi jogokat gyakorol.

Ezért a felperes keresetének elbírálása során azt kellett vizsgálni, hogy a megismerni kért közérdekű adatokkal az alperes rendelkezik-e, azaz az Avt. 19. §-ának (3) bekezdése szerint az alperes kezelésében lévő közérdekű adat megismerését kívánta-e a felperes.

Az ebben a tekintetben nem vitás tényállás szerint az alperes a közölni kért adatokkal, tehát azzal, hogy a Postabank 1998. november 27-től 2000. áprilisáig a Magyar Nemzet című napilap kiadására lapszámonként és összesítve mennyit fordított, nem rendelkezik, ilyen adatot nem kezel. Nem kétséges ugyanis, hogy a Postabank mint önálló jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társaság pénzügyi-gazdasági tevékenysége során keletkező adatokkal az alperes közvetlenül nem rendelkezik és nem is rendelkezhet,

mert a gazdasági társaság vezetése, gazdálkodása, annak irányítása nem az alperes feladata.

Azon az alapon tehát, hogy az alperes mint állami feladatot ellátó szerv a feladatkörébe tartozó ügyben keletkezett és általa kezelt közérdekű adatot nem hozta nyilvánosságra, illetve azt a felperessel nem közölte, az Avt. 19. §-ának (1) és (3) bekezdése alapján arra nem volt kötelezhető.

Az Avt. 2. §-ának 3. pontja, illetve 19. §-ának (1) és (3) bekezdése alapján azonban az adatszolgáltatási kötelezettség az állami feladatot ellátó szervet a feladatkörébe tartozó ügyben akkor is terheli, ha a közölni kért közérdekű adat közvetlenül ugyan nem áll a szerv rendelkezésére, az adat még nem jött létre, de a feladatköre kiterjed arra, hogy a megismerni kért adatot létrehozza vagy megszerezze, és azt közölje a nyilvánossággal. A feladatkörön belüli kötelezettséget azonban csak kifejezett jogszabályi rendelkezés állapíthatja meg.

A perbeli esetben az alperes terhére az állami tulajdon kezelése során ilyen közvetlen jogszabályi kötelezettség nem állapítható meg. Az állami tulajdonban lévő gazdasági társaság, a Postabank mint önálló jogi személy a gazdasági társaságokról szóló 1997. évi CXLV. törvény (Gt.) keretein belül önállóan gazdálkodik. Az alperest mint a tulajdonos képviselőjét a Gt.-ben meghatározott jogok illetik. A Gt. 27. §-ának (2) bekezdése szerint a gazdasági társaság vezető tisztségviselői kötelesek a tagok (részvényesek) kérésére a társaság ügyeiről felvilágosítást adni, a társaság üzleti könyveibe és irataiba való betekintést lehetővé tenni. Ha e kérelemnek nem tesznek eleget, az érdekelt tag kérelmére a Cégbíróság kötelezi a gazdasági társaságot a felvilágosításra, illetve a betekintés biztosítására. A (3) bekezdés értelmében e jog gyakorlása nem sértheti a gazdasági társaság üzleti érdekeit, illetve üzleti titkait.

A Gt. idézett rendelkezéseiből egyértelműen megállapítható, hogy a gazdasági társaság tagjának, részvényesének csak joga, de nem a törvényben terhelt kötelezettsége, hogy a társaság ügyeiről felvilágosítást kérjen. Az alperesnek is csak joga és lehetősége, hogy részvényesként a Postabank pénzügyi tevékenységével kapcsolatos adatokat megismerje. Miután ezen adatok megismerésére és kezelésére az alperest a Gt. nem kötelezi, az Avt. 19. §-ának (3) bekezdésében meghatározott jog érvényesülése érdekében erre nem is kötelezhető.

Más jogszabály sem ró a gazdasági társaság tulajdonosára, ezen belül az állami vagyon kezelőjére ilyen kifejezett kötelezettséget. Az elsőfokú bíróság által hivatkozott R. a pénzügyminiszternek a feladat- és hatáskörét az állami vagyonnal való gazdálkodás körében csak általánosságban határozza meg, a gazdál-

kodás eredményességét tekintve – a gazdasági társaságok ügyintézését illetően – kifejezett kötelezést nem tartalmaz.

A felperes sem jelölt meg egyéb jogszabályt, ezért jogszabályi rendelkezés hiányában az alperes terhére olyan kötelezettség nem volt megállapítható, hogy a felperes által megismerni kért adatot – miután azt nem kezeli – szerezze be, majd ezt követően közölje a nyilvánossággal, illetve a felperessel. Ezért nem szolgálhatott a bírósági marasztalás alapjául az elsőfokú bíróságnak az a legfeljebb társadalmi igényként megfogalmazható megállapítása, hogy a tulajdonos részéről elvárható magatartás lehet a pénzügyi beszámoltatása.

Összefoglalóan tehát az alperes a felperes által közölni kért közérdekű adatot nem kezeli, az adat megszerzésére nem kötelezhető, így a 19. § (3) bekezdése alapján az adat közlésére nem is volt kötelezhető. Ennek hiányában mellőzte a Legfelsőbb Bíróság annak vizsgálatát, hogy a banktitokra hivatkozással az alperes egyébként megtagadhatta-e az adat szolgáltatását.

Tévesen hivatkozott ugyanakkor az alperes arra, hogy perképessége hiányára tekintettel a per megszüntetésének lett volna helye. A Pp. 49. §-ának (1) bekezdése ugyanis a perbeli cselekvőképességről rendelkezik. A cselekvőképesség a Ptk. 11. §-a értelmében kizárólag az emberhez mint természetes személyhez kapcsolódó jogi kategória. Az alperes mint költségvetési szerv a Ptk. 36. §-a értelmében jogi személy, így a Pp. 48. §-a alapján perbeli jogképességgel rendelkezik, nevében a Pp. 49. §-ának (2) bekezdése értelmében törvényes képviselője jár el. Jogi személy esetében a perbeli cselekvőképesség hiányáról beszélni nem lehet.

A felperes tagadásával szemben az alperest terhelte annak bizonyítása, hogy a per során az állami vagyon kezelésével kapcsolatos jogai tekintetében a jogutódlás már bekövetkezett, így – amennyiben a felperes nem bocsátja el a perből – jogviszony hiányában kell a keresetet elutasítani. Ezt az alperes nem bizonyította. A csatolt kormányhatározat alapján ugyanis nem állapítható meg, hogy a Postabank részvényeinek kezelésével kapcsolatban elhatározott jogutódlás ténylegesen be is fejeződött.

Arra tekintettel, hogy az alperes teljes pernyertes lett, a felperes csatlakozó fellebbezése lényegében okafogyottá vált. Ettől függetlenül tévesen hivatkozott arra a felperes, hogy a Pp. 80. §-ának (2) bekezdése szerint részbeni pernyertesétől függetlenül az alperes teljes perköltség megfizetésére kötelezhető. A Pp. 80. §-ának (2) bekezdése alapján az ellenfél a per eldöntésére való tekintet nélkül csak a perben tanúsított magatartása miatt kötelezhető perköltség megfizetésére. A perköltség megállapítása szempont-

jából ezért nem volt relevanciája annak, hogy mi indította a felperest a Szerencsejáték Rt. tekintetében alaptalan perindításra.

Mindezen indokokra tekintettel a Legfelsőbb Bíróság az elsőfokú bíróság ítéletének fellebbezéssel támadott rendelkezéseit a Pp. 253. §-ának (2) bekezdése alapján megváltoztatta, és a felperes keresetét elutasította. Erre tekintettel mellőzte az alperes perköltségben marasztalását, és a Pp. 78. §-ának (1) bekezdése alapján kötelezte a felperest az alperes jogi képviseletével felmerült első- és másodfokú perköltség megfizetésére.

Mind az alperes, mind a felperes az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. törvény 5. §-ának (1) bekezdése alapján személyes illetékmentességet élvez, ezért a le nem rótt fellebbezési illetéket a 6/1986. (VI. 26.) IM rendelet 14. §-a alapján az állam viseli.

Budapest, 2001. szeptember 5.

*Dr. Völgyesi Lászlóné sk., a tanács elnöke,
Dr. Mészáros Mátyás sk., előadó bíró,
Angyalné Dr. Demeter Judit sk., bíró*

„NINCS ADÓZÁS KÉPVISELET NÉLKÜL”

AZ INFORMÁCIÓSZABADSÁG ÉS AZ ÜZLETI TITOK KONFLIKTUSÁRÓL

„A polgároknak joguk van ahhoz, hogy a közkiadások szükségességét akár személyesen, akár képviselőiken keresztül megvizsgálják, azokhoz hozzájáruljanak, felhasználásuk módját ellenőrizzék, s megoszlásukat, kivetésüket, behajtásukat és fenntartásuk tartamát megállapítsák.”

*(Az ember és polgár jogainak
1789. évi francia deklarációja)*

2002-ben lesz tíz esztendeje, hogy Magyarország törvényt alkotott az információs szabadságról. Az évfordulók mérlegkészítésre indítanak, melynek ezúttal gyakorlati értelme is lehet, hiszen napirenden van a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény (adatvédelmi törvény) átfogó felülvizsgálata.¹

Bízást mondható, hogy e törvény – amelynek terve még az 1989-es politikai kerekasztal-tárgyalások során vetődött fel² és amely az újonnan demokratizálódó közép- és kelet-európai országok közül elsőként nálunk honosította meg az információs szabadságot – lényegében kiállta a gyakorlat próbáját. Az elmúlt közel tíz év azonban felszínre hozta gyengeségeit is. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a két alapjoggal kapcsolatos szabályokat egy törvénybe foglaló jogalkotó nem volt kellő tekintettel a két jog konfliktusából származó értelmezési nehézségekre.³ Nem kevesebb jogalkalmazói fejtörést okoz, hogy a törvényből kimaradt az üzleti titok védelmét szolgáló szabály,⁴ és így gyakran konfliktusba kerülnek egymással az adatvédelmi törvénynek a közérdekű adatok nyilvánosságát előíró és más törvények üzleti adatokat védő szabályai. E tanulmányban ez utóbbi kérdést igyekszem vizsgálni és a megoldására javaslatot tenni.

A KONFLIKTUS LÉNYEGE

Az információs szabadság alapeszméje az állam mint közhatalmat gyakorló, közpénzekről döntő⁵ hatalmas apparátus átláthatósága, amely közfeladatainak ellátása érdekében egyre növekvő adatvagyonot kezel. Az adatvédelmi törvény az állami, önkormányzati és

egyéb közfeladatot ellátó szervek kezelésében lévő ezen adatok közül valamennyit, amely nem személyes, azaz egy természetes személlyel összefüggésbe nem hozható, közérdekűnek minősíti, mégpedig tekintet nélkül arra, hogy az adat magára az adatkezelőre vonatkozik, vagy azt a feladata ellátásához más szervtől, szervezettől kapta meg. A magyar szabályozásnak ez a megoldása azt eredményezi, hogy a közfeladatot ellátó szerveknél tárolt valamennyi üzleti adat közérdekűnek minősül, jóllehet az esetleg az adatot szolgáltató gazdasági társaság magánszférájába tartozik.

Másfelől ugyanakkor hatályban van számos törvény, amely titoktartásra kötelez állami szerveket a kezelésükben lévő nem személyes adatok sokaságát illetően. Vegyük példaként a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletét, amely a róla szóló 1999. évi CXXIV. törvény szerint a kormány irányítása alatt működő országos hatáskörű közigazgatási szerv. Felügyeleti tevékenysége során jogi személyekre vonatkozó olyan adatok birtokába jut, amelyek nyilvánosságát az üzleti titokra, a banktitokra, a biztosítási titokra vonatkozó törvényi rendelkezések kizárják. Az előbbiekhöz hasonlóan szigorú szabályok védik a jogi személyeknek az adóhatóságnál lévő adótitkait, a vámszervek kezelésében lévő vámtitkait.

Egy piacgazdaság működésének nélkülözhetetlen jogintézményei a vállalkozásokat védő felsorolt titokfajták. Ezek létjogosultságát nem lehet kétségbe vonni. De kikezdi a jogrendszer koherenciáját és elbizonytalanítja a jogalkalmazót, hogy a jelzett törvények ellentétesek az adatvédelmi törvény – egyébként igen szigorú – előírásával, amely szerint az adatvédelmi törvénytől eltérni csak akkor lehet, ha azt e törvény kifejezetten megengedni. E törvény szerint megengedett kivételt csak meghatározott adatfajtára és adatkezelőre együttesen lehet megállapítani.⁶ Az adatvédelmi törvény a közérdekű adatok nyilvánosságának korlátozásaként csak az államtitkot, a szolgálati titkot, a nemzetközi szerződésből eredő kötelezettség alapján minősített adatot, valamint a belső használatra készült és döntés-előkészítéssel összefüggő adatot ismeri, az üzleti titkot nem. A jelenlegi képlet tehát az, hogy ugyanaz az adat, amely az

adatvédelmi törvény szerint közérdekű adat és az érdeklődők elől el nem zárható, más törvények szerint üzleti titok, melynek kiszolgáltatása nemcsak egy kártérítési pert vonhat maga után, de büntetőjogi szankciót is.⁷

A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy számos törvényünk korlátozza az állami szervek birtokában lévő üzleti adatok titokként való kezelését néhány kifejezetten közérdekű adat nyilvánosságának biztosítása érdekében. Ezek áttekintése előtt azonban érdemes felidézni az üzleti titok törvényi definícióját. A tisztességtelen piaci magatartásról és a versenykorlátozás tilalmáról szóló törvény alapján „üzleti titok a gazdasági tevékenységhez kapcsolódó minden olyan tény, információ, megoldás vagy adat, amelynek titokban maradásához a jogosultnak méltányolható érdeke fűződik, és amelynek titokban tartása érdekében a jogosult a szükséges intézkedéseket megteheti”.⁸ Az alább felsorolandó törvények meghatározott üzleti adatok nyilvánosságát írják elő, mert maga a törvényhozó ítélte úgy, hogy ezek titokban maradásához a jogosultaknak nem fűződik méltányolható érdekük.

– A közbeszerzésekről szóló 1995. évi XL. törvény előírja, hogy a közbeszerzési eljárás eredményéről készült tájékoztatót hirdetményben közzé kell tenni. Ez tartalmazza többek között az ajánlatok elbírálásának szempontjait, a nyertes ajánlattevő nevét, címét, az ellenszolgáltatás összegét.

– Az állam tulajdonában lévő vállalkozói vagyoni értékesítéséről szóló 1995. évi XXXIX. törvény szerint a privatizációs eljárásról emlékeztetőt kell készíteni, amelynek tartalmaznia kell a beérkezett ajánlatok összefoglalását, a legkedvezőbb ajánlat elfogadásának indokait, a vételár meghatározásának szempontjait, a kikötött biztosítékokat. Az emlékeztetőt bárki megtekintheti.

– A koncesszióról szóló 1991. évi XVI. törvény kimondja, hogy a pályázatok elbírálásáról a döntést hozónak emlékeztetőt kell készítenie, amelynek az elbírálás minden fontos szempontját tartalmaznia kell. Az emlékeztetőt bárki megtekintheti.

– A hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról szóló 1996. évi CXII. törvény szerint üzleti, illetőleg banktitokra tekintettel sem korlátozható a közérdekű adatok nyilvánossága többek között a központi költségvetés készfizető kezességvállalásával, a központi költségvetést terhelő egyéb állami garanciavállalással kapcsolatos, a költségvetésre vonatkozó adatok tekintetében.

– A cégnyilvántartásról, a cégnyilvánosságról és a bírósági cégeljárásról szóló 1997. évi CXLV. törvény a cégszolgálatok egész sorát teszi nyilvánossá, beleértve a cégek éves beszámolóját.

– Az ingatlan-nyilvántartásról szóló 1997. évi CXII. törvény a tulajdoni lap adatainak nyilvánosságát előírva nemcsak az abban szereplő személyes adatokat, hanem a cégszolgálatokat is bárki által megismerhetővé nyilvánítja.

Az üzleti titok védelme és a közérdekű adatok nyilvánosságához való jog konfliktusa azonban nemcsak az adatvédelmi törvény hiányos szabályozása miatt jelent gondot. A helyi önkormányzatokról szóló törvény (önkormányzati törvény⁹) – amely több mint két évvel az adatvédelmi törvény előtt született – diszkrecionális döntési jogot adott az önkormányzati képviselőtestület számára zárt testületi ülés elrendelésére. Ezt a szabályt az Alkotmánybíróság 32/1992. (V. 29.) AB határozata a közérdekű adatok megismeréséhez és terjesztéséhez fűződő alkotmányos joggal ellentétesenek találta és a határozat közzétételének napjával megsemmisítette. A testületi ülések nyilvánosságával kapcsolatos új szabályokat az Országgyűlés csak 1994-ben alkotta meg. Az 1994. évi LXIII. törvény egyrészt kötelező szabályként előírta, hogy a személyes adatok védelme érdekében a testület zárt ülést rendeljen el személyi kérdések tárgyalásakor. Másfelől – e törvény alapján – a testület zárt ülést tarthat a vagyonával való rendelkezés és az általa kiírt pályázat tárgyalásakor, ha a nyilvános tárgyalás üzleti érdeket sértene.¹⁰

Az önkormányzati törvény előírja, hogy a zárt ülésekről külön jegyzőkönyv készüljön.¹¹ E jegyzőkönyvekbe azonban az állampolgár nem tekinthet be. A zárt ülésről készült jegyzőkönyveket az önkormányzati törvény időhatár megjelölése nélkül elzárja a nyilvánosságtól. Az elmúlt évek tapasztalata szerint¹² számos önkormányzat úgy értelmezi e szabályt, hogy nemcsak a testületi vita, hanem maga a döntés is elzárható a nyilvánosság elől. Ezt az értelmezést támasztja alá a törvény indoklása is, amely kimondja, hogy „az önkormányzat vagyonnal, tulajdonnal rendelkezik, a piaci élet szereplője. Mint minden más piaci szereplőnek, az önkormányzatnak is lehetnek üzleti titkai, érdekei. Ezek, valamint a pályázatok nyilvános tárgyalása adott esetben hátrányos helyzetbe hozná az önkormányzatokat, valamint az ügyben érintetteket.”

Talán nem felesleges itt újból utalni az adatvédelmi törvény előbb idézett 1. § (1) és (2) bekezdésére,

amelyek alapján az adatvédelmi törvénytől eltérni csak akkor lehet, ha azt e törvény kifejezetten megengedni. E törvény szerint megengedett kivételt csak meghatározott adatfajtára és adatkezelőre együttesen lehet megállapítani. Közérdekű adatok nyilvánosságának az önkormányzati törvény szerinti korlátozhatóságát az adatvédelmi törvény nem ismeri.

MEGOLDÁSOK JOGÉRTELMEZÉSSEL

Érdeemes ezek után áttekinteni, mit kezdenek a jogalkalmazók az előbbieken vázolt ellentmondásokkal. A jogalkalmazói döntések túlnyomó többségét nincs módunkban megismerni, hiszen jelenleg az állami, önkormányzati és egyéb közfeladatot ellátó szerveket, azaz a közérdekű adatok kezelőit nálunk – szemben például az Egyesült Államokkal – nem kötelezi jogszabály statisztikai adatszolgáltatásra a közérdekű adatkérelmek teljesítésével kapcsolatban.

Az Alkotmánybíróság eddigi tizenkét esztendőes ténykedése alatt mintegy másfél tucat olyan határozatot hozott, amely az információs szabadságot érintette. Egyetlen esetben sem kellett azonban állást foglalnia a közérdekű adatok megismeréséhez való jog és az üzleti titok ütközéséből fakadó alkotmányossági kérdésekben. Pontos áttekintésünk nincs az információs szabadsággal kapcsolatos bírói gyakorlatról, de bizonyára nem áll távol a valóságtól az a becslés, hogy az ilyen tárgyú bírói ítéletek száma nem haladja meg a két-három tucatot, és ezek között is elvétve akad, amely érintené a két jog konfliktusát. Ezek közül tanulságos itt a Legfelsőbb Bíróság egy – felülvizsgálati eljárásban hozott – eseti döntését¹³ felidézni, amelynek tárgya egy önkormányzat zárt testületi üléséről született jegyzőkönyv nyilvánossága volt. A Legfelsőbb Bíróság ebben a döntésében helyben hagyta a jogerős ítéletet, amely szerint „a felperes a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. tv. (Atv.) 19. §-ának (1) és (3) bekezdése alapján alappal követelte az alperestől a közérdekű adatok kiadását. Az 1995. június 15-i zárt ülés anyagába a betekintést azonban az alperes a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. tv. (Ötv.) 12. §-a (4) bekezdésének b) pontja, illetve 17. §-ának (3) bekezdése alapján jogosan tagadta meg, mert az Atv. és az Ötv. rendelkezéseit egységesen kell értelmezni és alkalmazni. Így a felperes, aki nem jogosult a zárt ülés jegyzőkönyvébe betekinteni, nem jogosult az azokban foglalt adatok szolgáltatására sem.”

Érdekes módon az ügyben eljáró bírók egyikének sem jutott eszébe, hogy az önkormányzati törvény itt

alapul vett szabályai vajon az információs szabadság alkotmányos korlátozását jelentik-e, s nem fordultak utólagos normakontrollra irányuló kérelemmel az Alkotmánybírósághoz. Holott az adatvédelmi törvény 19. §-a szerint az állami, önkormányzati és egyéb közfeladatot ellátó szervek a feladatkörükbe tartozó ügyekben – ideértve a gazdálkodásukkal kapcsolatos ügyeket is – kötelesek elősegíteni a közvélemény pontos és gyors tájékoztatását. E szerveknek lehetővé kell tenniük, hogy a kezelésükben lévő közérdekű adatot bárki megismerhesse, kivéve, ha az adatot törvény alapján az arra jogosult szerv állam- vagy szolgálati titokká nyilvánította, illetve ha az nemzetközi szerződésből eredő kötelezettség alapján minősített adat, továbbá, ha a közérdekű adatok nyilvánosságához való jogot – az adatfajták meghatározásával – törvény korlátozza honvédelmi, nemzetbiztonsági, bűnüldözési vagy bűnmegelőzési, központi pénzügyi vagy devizapolitikai érdekből, külügyi kapcsolatokra, nemzetközi szervezetekkel való kapcsolatokra, bírósági eljárásra való tekintettel. Az önkormányzati törvény azon szabálya, amely üzleti titokra tekintettel úgy teszi lehetővé zárt ülés elrendelését, hogy ezzel felhatalmazást ad az önkormányzatnak nemcsak a testületi vitát, de magát a döntést is – időhatár nélkül – elzárni a nyilvánosságtól, nem csupán az adatvédelmi törvénnyel ellentétes, de kétséget ébreszt az alapjogi korlátozás alkotmányosságát illetően is. A Legfelsőbb Bíróság tehát ebben az ügyben az információs szabadság ellenében az üzleti titok védelmének elsőbbsége mellett tette le a voksát. Mint az alábbiakban látni fogjuk, az adatvédelmi biztos egészen más következtetésre jutott hasonló ügyben.

Az, hogy az Országgyűlés 1995-ben a személyes adatok és az információs szabadság védelmére külön ombudsmant választott, egyebek mellett azzal a következménnyel járt, hogy e két alapjog védelmével kapcsolatos vitás ügyek túlnyomó része a bíróságok helyett ehhez az intézményhez került. Az első hat éves ombudsmani ciklus során száznál is több volt azoknak a beadványoknak (panaszok, konzultációs ügyek, jogszabály-véleményezések) a száma, amelyek a két jog – írásom tárgyául választott – konfliktusát jelezték. Az egyes ügyek sorra vétele helyett azonban inkább a legfontosabb ügycsoportokat és dilemmákat érdemes bemutatni.

KINEK LEHET ÜZLETI TITKA?

Az üzleti titok előbbieken idézett törvényi definíciója nem ad választ a kérdésre, hiszen gazdálkodással összefüggő adatról és *jogosultról* beszél. Kevésbé valószínű, hogy a tisztességtelen piaci magatartásról

és a versenykorlátozás tilalmáról szóló 1996. évi LVII. törvény megalkotásakor a törvényhozó az információszabadság szempontjait is szem előtt kívánta tartani. Azonban akár gondolt ezekre, akár nem, ez a meghatározás a jogosultak közül nem zárja ki sem az állam, sem az önkormányzat szerveit. Ha pedig ez így van, felmerül a kérdés, hogyan egyeztethető össze ez a definíció az adatvédelmi törvény fent idézett azon rendelkezésével, mely szerint a közfeladatot ellátó szervek kötelesek a gazdálkodásukkal kapcsolatos ügyekről tájékoztatást adni, azok ugyanis közérdekű adatok.

A Legfelsőbb Bíróságnak az előbbieken bemutatott jogértelmezésétől eltérően az adatvédelmi biztos szerint az adatvédelmi törvény alapján az önkormányzatok nem hivatkozhatnak arra, hogy a vagyonukkal való rendelkezés miatt – egyébként jogszerűen elrendelt – zárt ülésen meghozott döntés nyilvánosságra hozatala üzleti titkaik védelme miatt megtagadható.¹⁴ Nem kétséges, hogy a döntéssel kapcsolatos testületi vita – akár az önkormányzat üzleti pozíciójának, akár az érintett vállalkozások üzleti adatainak védelme érdekében, akár mint döntés-előkészítő irat – elzárható a nyilvánosság elől. Maga a döntés azonban nem, sőt az önkormányzat köteles a döntésről tájékoztatást adni.

MIT JELENT A „MÉLTÁNYOLHATÓ ÉRDEK”?

Az adatvédelmi biztos kezdettől fogva abból indult ki, hogy az információszabadság alapeszméje a közhatalmat gyakorló, közpénzekről döntő állam átláthatósága. Ezért azok a gazdálkodó szervezetek, amelyek az állammal vagy az önkormányzattal bármiféle üzleti kapcsolatba kerülnek, kötelesek üzleti adataik nyilvánosságát eltérni, mégpedig olyan mértékig, hogy a közvagyonnal való gazdálkodás, a közpénzek felhasználása ellenőrizhető legyen. Biztosítani kell tehát a privatizációs¹⁵ és a koncessziós pályázati eljárás¹⁶ során hozott döntések nyilvánosságát, valamint a költségvetésből juttatott támogatások nyilvánosságát.¹⁷ Az ombudsman álláspontja szerint a közvagyonnal való gazdálkodás átláthatóságával mint közérdekkel szemben az érintett vállalkozások üzleti adatainak titokban maradásához nem fűződik méltányolható érdek.

Az állami és az önkormányzati szervek azonban nemcsak a közpénzek elosztása, a közvagyonnal való gazdálkodás során juthatnak üzleti adatok birtokába, hanem a felügyeleti jog gyakorlása során is. Amennyiben a vállalkozások jogszerű működésének ellenőrzésére hivatott hatóságok jogsértést állapítanak

meg, szankciókat alkalmaznak, e döntésüket üzleti titokra hivatkozva azért nem zárhatják el a nyilvánosságtól, mert az üzleti titok jogintézménye a tulajdonosi jogok garantálásán keresztül a piaci verseny védelmét szolgáló eszköz, amely nem szolgálhat menedékül a piac törvénysértő szereplői számára.¹⁸ Ez a megállapítás fokozottan érvényes a környezetvédelem területén. Az adatvédelmi biztos egy 1997-es vizsgálatot lezáró ajánlásában megállapította, hogy „a hatályos jogszabályok előírásait megsértő, a környezetet súlyosan károsító tevékenységgel kapcsolatos információk nemcsak azért »minősítetten közérdekű« adatok, mert az ilyen tevékenység hatásai országhatárokon tekintet nélkül mindenkit sújthatnak, a még meg nem született generációkat is ideértve, hanem mert az esetek jelentős hányadában visszafordíthatatlan károsodást, vagy csak kivételesen nagy költséggráfordítással helyrehozható károkat okoznak”.¹⁹

EGY LEHETSÉGES MEGOLDÁS KÖRVONALAI

„Szem előtt tartva azt az alapvető különbséget, ami a kötelező bírói határozat és az ombudsman ajánlása között van, mégis azt állítjuk, hogy legalábbis egyes alapjogok tekintetében – s különösen, ha az illető alapjognak külön biztosa van – az ombudsman jogértelmezése képes a hiányzó alapjogi bírászkodás jogértelmező funkcióját legalább részben pótolni”²⁰ – állítja Sólyom László. De bármennyire igaz is ez, nem lehet eltekinteni két fontos tényről. Az egyik, hogy az adatvédelmi biztos jogértelmezései formálhatják az alkotmányjogi gondolkodást, de ajánlásai, állásfoglalásai senkire nem kötelezők. A másik, legalább ilyen súlyú aggály, hogy mégoly helytálló megállapításai sem jelentenek garanciát a közérdekű adatok kezelői számára, akiknek egy adatkérés teljesítésének vagy elutasításának mérlegelésekor egyaránt súlyos jogkövetkezményekkel kell szembenéznük.

Az adatvédelmi biztos eddigi jogértelmező és jogfejlesztő szerepét kétségbe nem vonva, sőt, arra alapozva, tapasztalatait felhasználva volna indokolt megtalálni azt a szabályozási megoldást, amely egyfelől képes garantálni minden olyan üzleti adat védelmét, amelynek titokban maradásához valóban méltányolható érdek fűződik. Ez alatt leginkább a vállalkozások érdekeit szokás érteni, holott e titkok megőrzése legalább annyira az adatkezelő állami, önkormányzati szervek érdeke is, hiszen csak akkor várható el a vállalkozásoktól a korrekt – kötelező vagy önkéntes – adatszolgáltatás, ha bízhatnak adataik titokban maradásában. Enélkül elképzelhetetlen hatékony állami ellenőrzés vagy például megbízható gazdaság-statisz-

tikai rendszer. Az új szabályozásnak másfelől biztosítania kell, hogy a közpénzekkel, a közvagyonnal való gazdálkodással összefüggő adatok bárki által megismerhetők legyenek.

A jelenlegi – a jogszabályok pontatlanságából, ellentmondásaiból, az eltérő jogértelmezésekből fakadó – bizonytalan jogi helyzetet felváltó egyértelmű törvényi szabályozás nyújthatna kellő garanciát az információszabadsággal élni kívánó polgár, a törvényt sértést elkerülni akaró adatkezelő, valamint az üzleti adatait féltő vállalkozás számára egyaránt.

Az információszabadságot ismerő országok szabályozása sokféle, és aligha létezik egyetlen üdvözítő megoldás, de általánosnak mondható, hogy maguk az információszabadságról szóló törvények utalnak a kivételek között az üzleti (üzemi, kereskedelmi stb.) titokra, mégpedig többnyire meghagyva a jogot az adatkezelő számára, hogy mérlegelje a titokban maradáshoz, illetőleg a nyilvánosságra hozatalhoz fűződő érdekek súlyát. Ezt a megoldást követi az Európai Unió tagállamai közül az a tizenegy, amely a miénkhez hasonló általános információ-hozzáférési jogot biztosít.²¹ (Ezek közül Németországban – legalábbis szövetségi szinten – jelenleg még folyik a törvényjavaslat vitája.)

Az Európai Unió 2001 májusában fogadta el három legfontosabb szerve: az Európai Parlament, a Bizottság, és a Tanács dokumentumainak nyilvánosságáról szóló szabályozást.²² A 4. cikk utal a természetes és jogi személyek kereskedelmi érdekeinek védelmére mint az információszabadság korlátjára. Az Egyesült Államok információszabadság törvénye²³ a kilenc kivétel egyikeként nevezi meg az üzleti titok körébe eső adatokat („trade secrets and commercial or financial information”).

Mielőtt egy lehetséges új szabályozás körvonalait vázolnám, jelzem, hogy a közérdekű adatok és az üzleti titkok elhatárolásakor a hazai szabályozásnak tekintettel kell lennie arra, hogy Magyarországon az állam még ma is tekintélyes működő vagyon tulajdonosa. Az állam tulajdonában lévő vállalkozói vagyont működtető részvénytársaságok, valamint az állam és az önkormányzatok által alapított közhasznú társaságok egyre szaporodó sokasága egyrészt nyilvánvalóan közfeladatot lát el, másrészt azonban a piaci élet szereplője. Részvénytársasági formában működnek olyan közszolgálati intézmények, mint a Magyar Televízió, a Magyar Rádió, a Magyar Távirati Iroda, amelyek működéséhez a forrásokat az állami költségvetés csak részben biztosítja, a fennmaradó részt piaci szereplőkként kell előteremteniük. A részben vagy egészben állami, önkormányzati tulajdonban működő vállalkozások adatainak nyilvánossága az elmúlt időszakban számos vitát váltott ki.

A fentiekben vázolt jogszabályi ellentmondások még az állami, önkormányzati vagyon kezelésének ellenőrzésére hivatott állami szerveket, az Állami Számvevőszéket és a Kormányzati Ellenőrzési Hivatalt is nehézségek elé állították, amikor vizsgálataik nyilvánossága ügyében kellett döntenieük. A jogalkotónak e körben nemcsak azt kell eldöntenie, hogy a közvagyon működtetésével kapcsolatban mely adatoknak kell nyilvánosságot biztosítani, hanem azt is, hogy az ilyen adatok közlésére ki köteles. Ez utóbbi szempontra hívta fel a figyelmet a Legfelsőbb Bíróság 2001 szeptemberében hozott jogerős ítélete.²⁴ A közérdekű adat kiadására irányuló perben a felperes azt kifogásolta, hogy a 100%-ban az állam tulajdonában álló Postabank Rt. tulajdonosi jogait a magyar állam nevében gyakorló pénzügyminiszter megtagadta annak az adatnak a közlését, hogy a Postabank mennyi pénzt fordított a Magyar Nemzet című napilapra.

Az elsőfokú bíróság a keresetnek helyt adva megállapította, hogy az adott esetben „egy 100%-ban állami tulajdonban álló gazdálkodó szervezet vagyonáról, vagyis állami tulajdonról van szó, a gazdasági döntéseket megalapozó tények közérdekű adatoknak minősülnek”, továbbá, hogy „a gazdasági társaság igazgatósága a döntéseinél a tulajdonos érdekeit köteles szem előtt tartani. A tulajdonos az érdekeit nem tudja kifejezésre juttatni vagy érvényesíteni, ha az igazgatóság döntéseit, továbbá az azokat megalapozó tényeket nem ismeri.”²⁵ Az elsőfokú bíróság ezzel elutasította az alperes pénzügyminiszter azon érvelését, amely szerint azt a tényt, hogy a Postabank állami tulajdonban van, nem tekinti olyan körülménynek, amely megalapozná, hogy a tulajdonosi jogokat gyakorló pénzügyminiszter a gazdasági társaság befektetéseiről, eladásairól részletes információkkal rendelkezzen.

A Legfelsőbb Bíróság azonban az elsőfokú ítéletet megváltoztatva kimondta, hogy „a Postabank mint önálló jogi személyiséggel rendelkező társaság pénzügyi-gazdasági tevékenysége során keletkező adatokkal az alperes közvetlenül nem rendelkezik, és nem is rendelkezhet, mert a gazdasági társaság vezetése, gazdálkodása, annak irányítása nem az alperes feladata”. A bíróság utalt arra, hogy a gazdasági társaságokról szóló 1997. évi CXLIV. törvény alapján a tulajdonosi jogokat gyakorló „részvényesnek csak joga, de nem a törvényben előírt kötelezettsége, hogy a társaság ügyeiről felvilágosítást kérjen”. Amennyiben – tehetjük hozzá – egy 100%-ban állami tulajdonban lévő egyszemélyes részvénytársaságban az állam tulajdonosi jogait gyakorló pénzügyminiszter nem érdeklődik a részvénytársaság gazdálkodása iránt, úgy nincs a kezelésében erre vonatkozó adat, annak kiadására tehát nem is kötelezhető. Mellőzve itt most az eset

összes fontos körülményének elemzését,²⁶ csupán ilusztrálni kívántam, hogy egy a mai ellentmondásokat megszüntetni kívánó szabályozásnál mennyire körültekintően kell eljárni nem csupán a közérdekű adat fogalmának, hanem az ilyen adatot kezelő szervek és személyek meghatározásakor is.

A jogalkotó dönthet úgy, hogy a szabályozás mai logikáját elfogadva sorra veszi azokat az „ágazatokat”, ahol – a koncessziós törvény vagy a közbeszerzési törvény mintájára – az egyébként üzleti titoknak minősülő egyes adatokat a közpénzek ellenőrizhetősége érdekében nyilvánossá teszi. Ez történt a hitelintézetekről és a pénzügyi vállalkozásokról szóló 1996. évi CXII. törvény múlt évi módosítása során, amikor a jogalkotó az addig banktitoknak vagy üzleti titoknak minősülő egyes adatok nyilvánosságáról határozott. Tekintettel azonban arra, hogy ez nemcsak egy soha véget nem érő szabályozási folyamatot jelentene, hiszen majdhogynem annyi az újabb és újabb szabályozási terület, amennyi az adatkezelő, valamint arra az ennél lényegesebb szempontra, hogy mivel itt nemcsak a jogi szabályozás ellentmondásainak felszámolásáról van szó, hanem egy alkotmányos jog határainak kijelöléséről is, indokolt ezt az információszabadságról szóló törvény kereteibe illeszteni.

Ennek egy lehetséges megoldása volna, ha – meg hagyva az üzleti titok ma használatos fogalmát – a közérdekű adatnak az adatvédelmi törvényben meghatározott jelenlegi fogalma módosulna, mégpedig a következőképpen: „közérdekű adat az állami vagy helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv vagy személy kezelésében lévő, a személyes adat és az üzleti titok fogalma alá nem eső adat.” Ezzel a változtatással a jogalkotó – jogdogmatikailag is indokolt módon – elismerné, hogy a személyes adatokhoz hasonlóan az üzleti titok is a magánszféra intézménye, amely többnyire nem hozható kapcsolatba az információszabadsággal, hiszen az üzleti adatok messze túlnyomó többsége magán-adatkezelőknél van.

Ezt követően pedig az adatvédelmi törvény felso rolná az állami önkormányzati és egyéb közfeladatot ellátó szervek kezelésében lévő azon üzleti adatoknak a körét, amelyek titokban maradásához az érintettnek nem fűződik méltányolható érdeke, ezért nem tekinthetők üzleti titoknak, vagyis amelyek közérdekű adatok. Ide sorolandók az alábbiak:

- a központi költségvetési szervek,
- a helyi önkormányzati, kisebbségi önkormányzati szervek,
- a közalapítványok, a köztisztviselők, a közhasznú társaságok,
- a társadalombiztosítás országos és helyi szervei,

– az állami pénzalapokat, állami vagyont kezelő szervezetek,

– a közszolgáltatást végző (közszolgálati) szervezetek,

– a közüzemek,

– az állam, az önkormányzat tulajdonában álló gazdasági társaságok,

– az állami vagy önkormányzati fenntartású oktató, nevelő, gyógyító és egészségügyi szervezetek gazdálkodásával kapcsolatos adatok;

– a magánvállalkozások, civil szervezetek olyan gazdasági tevékenységével kapcsolatos adatok, amelyek keretében állami, önkormányzati vagyont kezelnek, hasznosítanak, ilyen vagyonnal kapcsolatos bármilyen vagyoni jogot szereznek, közvetve vagy közvetlenül állami vagy önkormányzati költségvetési forrásokat használnak fel vagy a költségvetést érintő juttatásban, kedvezményben részesülnek, állami vagy önkormányzati szervvel bármilyen üzleti kapcsolatba kerülnek;

– jogerős közigazgatási, szabálysértési határozattal, jogerős bírói ítélettel elmarasztalt vállalkozások ezzel kapcsolatos adatai.

Természetesen vitatható ez a taxáció. Nem is az volt a célom, hogy kész törvényszöveg-tervezettel álljak elő. Inkább csak jelezni kívántam egy lehetséges megoldást az adatvédelmi törvény alkalmazása, értelmezése során az elmúlt közel tíz évben felhalmozódott tapasztalatok alapján.

JEGYZETEK

1. 2001 őszére az igazságügyi tárca – kettébontva a két alkotmányos jogot – elkészített egy új adatvédelmi és egy új információszabadság törvénytervezetet.
2. *A rendszerváltás forгатókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989, IV*, Budapest, Magvető Kiadó, 1999, 258–259.
3. Az igazsághoz tartozik, hogy az adatvédelmi törvény parlamenti vitája során felmerült olyan javaslat, hogy kerüljön be a törvény szövegébe: nem jelenti a személyes adatok védelméhez fűződő jog sérelmét, ha a személyes adatok nyilvánosságra hozatalára a közmegbízattással, illetve a közszolgálati tevékenységgel kapcsolatban keletkezett adatok vonatkozásában kerül sor. A módosító indítvány azonban nem kapott elegendő támogatást.
4. A történeti hűséghez tartozik, hogy az adatvédelmi törvénynek a parlamenthez benyújtott eredeti tervezetében a 4. § még tartalmazott egy olyan bekezdést, amely szerint a személyes adatok védelméhez való jog megilleti a jogi személyeket és a jogi személyiséggel nem rendelkező szervezeteket is. (Ennek nyomait jelzi a törvénytervezethez készített miniszteri indokolás szövege: „Jogi személyeknek is vannak olyan adataik, amelyek e törvény szerint is jogvédelemben részesülnek, jóllehet

- védik őket más – például titokvédelmi – jogszabályok is. A védelem kiterjesztése összhangban van a Ptk. előírásaival.”) Ezt azonban képviselői javaslatra „kiszavazta” a szövegből a Ház. Ezzel kikerült az üzleti titok védelme e törvényből, de ezáltal talán egy nagyobb veszélyt sikerült elhárítani. Nevezetesen azt, hogy az állami, önkormányzati szerveket is magukba foglaló jogi személyek „személyes adatainak” védelme címén semmivé váljon az információszabadság.
5. A kötelező befizetésekből (adó, vám, illeték, járadék stb.) származó központi és helyi költségvetési bevétel mértéke a 2000. évben meghaladta a 3000 milliárd forintot.
  6. 1. § (1)–(2).
  7. A Polgári törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény 81. §-a kimondja, hogy személyhez fűződő jogot sért, aki levéltitkot megsért, továbbá aki magántitok, üzemi vagy üzleti titok birtokába jut és azt jogosulatlanul nyilvánosságra hozza vagy azzal egyéb módon visszaél. A Büntető törvénykönyvről szóló 1978. évi IV. törvény 300. § (1) bekezdése szerint az, aki üzleti titkot hasznoszerzés végett vagy másnak vagyoni hátrányt okozva jogosulatlanul megszerez, felhasznál vagy nyilvánosságra hoz, bűntettet követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.
  8. 1996. évi LVII. törvény 4. § (3) a).
  9. 1990. évi LXV. törvény.
  10. 1990. évi LXV. törvény 12. § (4) b).
  11. 17. § (3).
  12. *Az adatvédelmi biztos beszámolója 1997*, Budapest, Adatvédelmi Biztos Irodája, 1998, 130–131.
  13. Legfelsőbb Bíróság, Pfv. IV. 20.959/1998.
  14. *Az adatvédelmi biztos beszámolója 1997*, 130–131.
  15. *Az adatvédelmi biztos beszámolója 1995–1996*, Budapest, Adatvédelmi Biztos Irodája, 1997, 97–98.
  16. *Az adatvédelmi biztos beszámolója 1998*, Budapest, Adatvédelmi Biztos Irodája, 1999, 371–377.
  17. *Az adatvédelmi biztos beszámolója 1995–1996*, 219–222.
  18. *Uo.*, 272–273.
  19. *Az adatvédelmi biztos beszámolója 1997*, 344.
  20. SÓLYOM László: *Az ombudsman „alapjog-értelmezése” és „normakontrollja”*, in *Az odaátra nyíló ajtó. The Door On to the Other Side*, Budapest, Adatvédelmi Biztos Irodája, 2001, 83. és *Fundamentum*, 2001/2, 14.
  21. Lásd *Overview of Member State's National Legislation Concerning Access to Documents*, Commission, General Secretariat, Directorate B. http://www.europa.eu.int/comm/secretariat_general/sgc/acc_doc/en/_docs/apecu.pdf.
  22. Regulation (EC) No 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents.
  23. Freedom of Information Act 5 U.S.C. § 552.
  24. Legfelsőbb Bíróság, Pf. IV. 048/2001/5.
  25. Fővárosi Bíróság, 2.P. 25941/2000/6.
  26. Messzire vezetne vállalt témámtól annak a kérdésnek a felvetése, hogy a tulajdonosi jogok szabályozásakor nem kellene-e speciális szabályokat alkotni az állami tulajdonnal kapcsolatban. Ha ugyanis a jelenlegi szabályok szerint az állam tulajdonosi jogait gyakorló miniszternek csak a magántulajdonos jogaival megegyező jogai vannak és semmilyen kötelezettsége nincs, az nem egyszerűen az információszabadság szempontjából aggályos.

AZ ORTT HÁTTÉRANYAGA

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKAT ÉRT TERRORTÁMADÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEINEK MEGJELÉNÍTÉSE AZ ORSZÁGOS SUGÁRZÁSÚ TELEVÍZIÓK HÍRADÁSAIBAN

A műsorelemző osztály a testület kérésére vizsgálati jelentést készített az országos televíziók híradásaiban és beszámolóiban előforduló pánik- és feszültségkeltő elemekről, valamint pontatlan tájékoztatásról.

Az Egyesült Államokat ért tragikus terrortámadás fokozott felelősséget ró a médiumokra, hiszen a rendkívüli körülmények következtében azok – a személyes tapasztalat hiányában – elsődleges információforrássá válnak, egyszersmind a közvélemény és a közhangulat alakítására alkalmasak. Ezen funkciók nem csupán a tájékoztatás mikéntjére korlátozódnak, hanem felölelik a műsorfolyam szerkesztését is, mivel a látottak alapjaiban hatnak az emberek megrendült érzelme- és lelkivilágára. Nem lehet közömbös tehát, hogy a híradásokon, valamint a kifejezetten e témával foglalkozó háttérműsorokon túl milyen tárgyú műsorokat és mikor tűz képernyőre a műsorszolgáltató. [...]

A híradók és azok különkiadásai törekedtek a rendelkezésre álló információkat naprakészen a nézők elé tárni, azok nemzetközi és hazai vonatkozásait szakértők megszólaltatásával szélesebb megvilágításba helyezni. Ezek interpretációja azonban bizonyos esetekben túlreagálásként, bizonyos be nem következett események fiktív előrevetítéseként volt értékelhető. A hírműsorok inzertjei a történések előrehaladtával egyre élesebbek lettek, így az esetlegesen bekövetkező eseményeknek egyfajta manifesztált előrevetítését előlegezték meg, melyeket az adott időpontban nyilvánosságra került és tudható információk nem minden esetben indokoltak. Ezek a megjelent főcímek így önmagukban is alkalmasak lehetnek arra, hogy a nyugalom megőrzése helyett a helyzet súlyosságát és annak dramatizáltságát erősítsék (Amerika romokban, Készülődés, Moeskos háború, Amerika sokkban, Viszszaszámlálás, Ki merre lát – utalás az afgán menekülthullámra stb.) [...]

A 2001. szeptember 25-ei híradó – 22:56:41 – többek között Bioterrorizmus New Yorkban címmel összeállítást mutatott be arról, hogy az ottani lakosság körében pánik tört ki egy esetleges vegyi támadás lehetősége miatt. Ennek kapcsán szóba kerültek a biológiai fegyverként is bevethető vírusfajták, valamint az, hogy az emberek tömegével vásárolják a védőfelszereléseket. Ez természetesen önmagában

véve – látva a helyszíni riportot – helytálló tájékoztatás volt. Véleményünk szerint azonban ebben az esetben sem volt kellően körültekintő és a nyugalmat szolgáló a műsorstruktúra, mivel a híradót – tekintettel az abban foglalt témákra – a Düh című amerikai film követte, melynek története az Egyesült Államokban történt rejtélyes vegyi katasztrófa következményei körül bonyolódott (tömeges állapotpusztulások, melyet olyan rovarirtó szer okozhatott, amely hasonló a hadseregénél alkalmazott ideggázokhoz, megfertőződött emberek és halálesetek, védekezés az ismeretlen eredetű fertőzés ellen). [...]

Szeptember 22-én hajnalban (1:46:03) a képernyőn feltűnt öt-hat palesztin gyereket és két-három felnőttet a palesztin lakossággal azonosította az egyik csatorna kommentárja, akik kitörő örömmel és lelkesedéssel üdvözölték a terrortámadásokat. A képernyőn szereplők örömeinek azonosítása Izrael palesztin területeinek egész lakossága, illetve népességének érzéseivel, túlzásnak tekinthető, amit a képi anyag sem támasztott alá, tekintve az ünneplők csekély számát és a többség életkorát. [...] Az egyik magazinműsor szeptember 16-i adásának „új háború” feliratú főcíme, illetve az ahhoz tartozó drámai hangvételi bejelentkező „új időszámításról”, a „félelem korszakának” lehetséges eljövételéről szólt. A próféciászerű bejelentkező után feltett kérdés a világháború kitörésének lehetőségét tette mérlegre. A bejelentkező sokkoló hatású drámai elemeket ötvözött olyan kifejezésekkel, mint az „új időszámítás” vagy a „félelem korszakai”, melyek nem nyertek igazi értelmet a magyar viszonyok között, öt nappal a terrortámadás után, leginkább hatásvadásznak tekinthetőek, akárcsak az egész főcím, melyben az egyébként feltételes módban elhangzó „jövendölések” szuggesztív hatású képi és hanganyaggal párosultak, így feszültségkeltésre, illetve az öt nap után múltó feszültség fenntartására is alkalmasak voltak. [...]

Ugyanezen a napon (IX. 18.) megmutatkozott a műsorkészítők felületessége is (a szándékosságot nem is feltételezzük), amely a terrorista cselekmények után (és dr. Katona Márta szakértő fenti kijelentése – „az iszlám rendkívül agresszív” – a szerk.) előtt lehetővé tette az Atomcsapás c. amerikai film vetítését. A film egyértelműen az iszlám általi atom-

fenyegetettség vízióját vitte képernyőre, így a terrorcselekmények nyomán hozzájárulhatott az iszlám, illetve az arabok elleni közhangulat erősödéséhez, és a feszültség indokolatlan fokozásához. Az ilyen műsorszerkesztés egyértelműen manipulatívnak tekinthető. [...]

Ugyancsak 11-én (19:56:25-től) Jeszenszky Géza washingtoni magyar nagykövet nyilatkozata alatt – melyben a terrortámadással kapcsolatos helyzet és tennivalók hangzottak el – megkülönböztetés nélküli felvételeket mutattak az 1993-as merényletet követő kiürítésről, illetve a sérültek ellátásáról. Ezek a képek összemósódtak a mostani terrortámadást követő mentési munkálatokkal. Az „archív” felirat nélküli képsorok alkalmasak voltak az 1993-as eseményeket és sérülteket úgy beállítani, mintha azok a mostani terrortámadás következményei lennének. [...]

Az egyes műsorszolgáltatók a tragédia következtében kialakult világpolitikai helyzetet és annak hazai vonatkozásait némileg eltérő „érzelmi” fokon láttatták. Egyik oldalon az események előrehaladtával a híradásokban szereplő inzertek egyre erősebb hangvételűek lettek, amelyeket bizonyos esetekben az események változásai nem indokoltak, ezáltal azok alkalmasak adhattak az indokolatlan és túlzott feszültség keltésére. Az események háttérét kutató riportok során nemegyszer olyan kérdéseket feszegettek,

amelyek kifejezetten pusztán fikciókon és feltételezéseken alapultak, illetve a tényként kezelhető döntések hazai vonatkozásait olyan kontextusban közelítették meg, amelynek reális lehetőségét a szakértők határozottan kizárták, mindazonáltal már a kérdés illetően felvetése önmagában is a pillanatnyi helyzettel drámaibb képet vetített előre, a visszafogott, tárgyyszerű tájékoztatás helyett, ami a nyugalom megőrzését szolgálta volna.

A műsorfolyamok szerkesztésében szintén előfordultak olyan esetek, amelyek egymást követő és fel-erősítő kontextusai az emberekben a félelemérzet erősödésének irányába hathattak. Ezt mintegy fokozta azoknak a szalagcímeknek a feliratozása, melyeket nem indokoltak a pillanatnyi események.

Másfelől találhattunk példát arra is, hogy a híradások visszafogott, a nyugalom megőrzését jobban szolgáló szerkesztettségben jelentek meg, illetve a műsorfolyamok mellőzték azokat a fikciós műsorokat, amelyek az emberekben az általános félelemérzetet erősíthették volna.

Véleményünk szerint a műsorszolgáltatóknak az eddigieknél nagyobb körültekintéssel kellene eljárniuk az egyes műsorfolyamok szerkesztése során, elsősorban a híryanagok kezelése, elemzése és kommentárja terén, hogy elkerüljék a fentebb említett hibákat.

„INDOKOLATLAN AGGODALOMKELTÉS”

AZ ORTT A TERRORTÁMADÁS MÉDIAPREZENTÁCIÓJÁRÓL

Az ORTT a közelmúltban a terrortámadás médiareprezentációját elemző „háttéranyagot” bocsátott ki. A dokumentum leíró megállapításai akár helyállók is lehetnek, ám az írás számos normatív megállapítást is tartalmaz: egyebek mellett felhívja a médiát arra, hogy a jövőben a pánikkeltés elkerülése végett „körültekintőbben” járjon el. A Sajtószabadság Központ* megbízásából készült elemzés azt vizsgálja, hogy a médiahatóság jogszerűen igyekezett-e befolyásolni a média műsorszerkesztési gyakorlatát.

2001. október 2-án az Országos Rádió és Televízió Testület (ORTT) sajtótájékoztatón mutatta be *Háttéranyag*nak nevezett dokumentumát. Az irat a műsor-szolgáltatók megjelölése nélkül, de pontos idézetekkel alátámasztva elmarasztal bizonyos műsorokat amiatt, hogy a terrortámadásról szóló tudósításaik során pánikkeltésre alkalmas elemeket használtak, amelyek „alkalmasak lehettek arra, hogy a nyugalom megőrzése helyett a helyzet súlyosságát és annak dramatisztaságát erősítsék”.

A média ilyen helyzetben elvárható magatartásáról, illetve arról, hogy egyáltalán kell-e egy bizonyos magatartást elvárni a médiától, könyveket lehetne írni. Ebben az esetben azonban csak a *Háttéranyag* létjogosultságát szeretnénk megvizsgálni. E látszólag jelentéktelen dokumentumot azért érdemes elemezni, mert megjelenése esetleg egy tendencia része: ez rajzolódik ki az ORTT Panaszbizottsága (Pb) nyilatkozat formájában kiadott véleményeiből, valamint az ORTT-nek az Országos Választási Bizottsággal közösen összeállítani tervezett választási etikai kódex, avagy ajánlásgyűjtemény ötletéből. E dokumentumok és tervezetek közös vonása a jogi szabályozás alá nem eső szféra „megregulázásának” igénye. (A Panaszbizottság ugyan nem azonos az ORTT-vel, azonban nem is teljesen független attól, és ez esetben feltűnő a tendencia egyezése.) A Pb, akárcsak ezen újabb kezdeményezésekben az ORTT, jogi hatásköreinek gyakorlása mellett *észlelbeli* és *morális* mércét is fel szeretne állítani, abból a megfontolásból, hogy a

magyar médiának erre szüksége, a közönségnek pedig igénye van, a médiatörvény pedig nem nyújt kellő lehetőséget a vadhajtások lenyesegetésére. Mindez kétségtelenül igaz. Csakhogy a jogállamiságnak, a jogbiztonságnak éppenséggel az a lényege, hogy amit a jog nem tilt, azt szabad, ezért bármennyire is szemet szűr a magyar műsorszolgáltatás kétségtelen szakmai felületessége, etikátlansága, mivel ezeket a jog nem tiltja, ellenük jogi eszközökkel nem lehet, nem szabad fellépni. Az állam azonban csakis jogi eszközöket alkalmazhat; javaslatai, tanácsai a „kézi vezérlés” emlékéit idézik. Nem véletlenül szabályozza az alkotmány és a jogalkotási törvény (1987. évi XI. törvény) a jogszabályok kibocsátását – a jogalkotás szabályai a jogállamiság garanciái is egyben.

Az ORTT *Háttéranyaga* nem kötelező érvényű, szankciót nem tartalmaz, ahogy a Panaszbizottság nyilatkozatai sem. Akkor miért fenyegeti mégis a demokratikus szabadságjogokat? Mert olyan szerv bocsátja ki, amelynek egyébként joga van kötelező érvényű határozatokat hozni, bírságot kiszabni, végső soron a frekvenciaengedélyt is visszavonni. Annak ellenére, hogy e határozat kötelező erővel nem bír, alkalmas a címzett személy megfélemlítésére: az összevont szemöldök hatására tartózkodni fog a kifogásolt magatartástól, pedig azt nem tiltja jogszabály. Ezzel megvalósul a szólásszabadság korlátozásában mércének számító „*chilling effect*”, azaz bénító hatás, amelyet az általános fenyegetettség érzése vált ki.

A dokumentumban szereplő elmarasztaló mondatok határozott elvárást fogalmaznak meg: „Ebben az esetben *sem* volt kellően körültekintő s a nyugalmat szolgáló a műsorstruktúra” (kiemelés tőlem – B. J.); „sokkoló hatású drámai elemeket ötvözött olyan kifejezésekkel, mint »új időszámítás«, vagy »félelem korszaka«, melyek nem nyertek igazi értelmet a magyar viszonyok között, öt nappal a terrortámadás után”; „feszültségkeltésre [...] is alkalmasak voltak”; „indokolatlan aggodalomkeltés”; „alkalmat adhatott arra, hogy [...] a nézőkből indokolatlan feszültséget

* A Sajtószabadság Központot 2001 áprilisában alapították fiatal médiakutatók, médiajogászok, politológusok, újságírók és közgazdász-kutatók. A központ célkitűzése, hogy összegyűjtse és továbbítsa a magyarországi sajtószabadság helyzetére vonatkozó információkat, jogsegélyt nyújt újságírók részére, kutatásokat támogat és képzéseket szervez. A közhasznú egyesület politikai pártot nem támogat, és politikai párttól támogatást nem fogad el.

és bizonytalanságérzetet váltson ki”. Dicséretképpen utolsó előtti mondatként azt írja: „Másfelől találhatunk példát arra is, hogy a híradások visszafogott, a nyugalom megőrzését jobban szolgáló szerkesztésben jelentek meg...” Ugyanakkor a műsorba meghívott iszlámszakértő véleményével is vitába száll az anyag, holott az nem feltétlenül tükrözi a műsor-szolgáltató véleményét.

A normatív megfogalmazás elvárások létét jelzi, pedig semmilyen jogszabály nem írja elő, hogy a műsorszolgáltatóknak – közszolgálati és kereskedelmi között az anyag sem tesz különbséget – a köznyugalmat kellene szolgálniuk. A Büntető törvénykönyv természetesen ismeri a „rémhírtérjesztés” tényállását (270. §), amelyhez az szükséges, hogy olyan valótlan tényt állítson vagy híreszteljen valaki, illetve valótlan tényt oly módon ferdítsen el, amely alkalmas a köznyugalom megzavarására.

Kétségtelen, hogy A rádiózásról és televíziózásról szóló 1996. évi I. törvény 3. §-a előírja, hogy a tájékoztatásnak többek között tárgyilagosságnak és kiegyensúlyozottnak kell lennie. Az ORTT azonban nem állapította meg e szakasz sérelmét, ezek szerint tehát az „aggodalomkeltés” nem volt olyan fokú, amely ennek sérelmével járt volna. Jogsértés hiányában tehát vizsgáljuk tovább, milyen jogi jellege lehet a *Háttéranyagnak*.

Igaz, más szervek – például az APEH – is kibocsátanak iránymutatásnak nevezett állásfoglalásokat, amelyek szintén nem minősülnek sem határozatnak, sem jogforrásnak, csupán ajánlást tartalmaznak. Az Országos Választási Bizottság is ad ki állásfoglalásokat [1997. évi C. tv. 34. § (1) a)] „a választással kapcsolatos jogszabályok egységes értelmezése, és az egységes joggyakorlat kialakítása érdekében”. Lényeges különbségeket fedezhetünk fel azonban az iránymutatások vagy állásfoglalások és az említett *Háttéranyag* között.

Mindenekelőtt az a különbség, hogy az APEH előzetesen bocsátja ki az iránymutatást, az általános megállapításokat tartalmaz. Ezzel szemben a *Háttéranyagot* utólag adták ki, konkrét műsorokat említ, sőt idéz, és elmarasztaló megállapításokat tesz. Az előzetes iránymutatás hatékony lehet a jogalkalmazók biztonságérzetének javításában. Előfordult, hogy műsorszolgáltató fordult az ORTT-hez annak megállapítása végett, hogy az elkészített műsor nem ütközik-e a médiatörvénybe. Természetesen az ilyen előzetes ítéletalkotás aggályos lehet, mivel a negatív vélemény gyakorlatilag a cenzúrával lenne azonos. Annak azonban nem volna semmi akadálya, hogy az ORTT a médiatörvény egyébként homályos értelmű, műsor-készítésre vonatkozó paragrafusairól értelmezést adjon ki, amely általános érvényű, a jövőre vonatkozik, de ugyancsak nem kötelező erejű.

MEDDIG TERJED AZ ORTT HATÁSKÖRE?

Az államigazgatási szervek hatáskörét jogszabályok rögzítik. E szervek csak az így megállapított hatáskörükbe tartozó ügyekben tevékenykedhetnek. Rájuk az említett alapelv fordítva érvényes: amire nem kapnak kifejezett felhatalmazást, azt nem tehetik. Ezért nincs az államigazgatási szerveknek lehetőségük arra, hogy szabadon rendelkezzenek bármilyen, általuk hatékonynak tartott eszközzel: csak törvény által megszabott feladatokat végezhetnek, kizárólag a törvények által rendelkezésükre bocsátott eszközökkel. A hatásköröket az ágazati jogszabályok állapítják meg, és azok felsorolását nem lehet kiterjesztően értelmezni. Ez a jogszabály a mi esetünkben a médiatörvény [41. § (1) a)–n)].

Az ORTT feladatkörébe tartozik például, hogy folyamatosan átadja a Magyar Rádió Közalapítványnak, a Magyar Televízió Közalapítványnak, a Hungária Televízió Közalapítványnak, a Magyar Távirati Iroda Részvénytársaságnak és a közszolgálati műsorszolgáltatóknak a műsorfigyelő és -elemző szolgálat vizsgálatainak és értékeléseinek rájuk vonatkozó anyagait [1996. évi I. tv. (médiatörvény) 41. § (1) d)]. A *Háttéranyagot* a műsorelemző osztály készítette: vajon ez is a fenti kötelezettség teljesítésének része lenne? Az anyag utolsó mondata azt jelzi, hogy többről van szó, mint a műsorelemző szolgálat értékeléséről, azáltal, hogy ajánlást fogalmaz meg: „Véleményünk szerint a műsorszolgáltatóknak az eddigieknél nagyobb körültekintéssel kellene eljárniuk az egyes műsorfolyamok szerkesztése során, elsősorban a híryananyagok kezelése, elemzése és kommentárja terén, hogy elkerüljék a fentebb említett hibákat.”

Tehát az ORTT hibának nevezi az anyag által felsorolt jelenségeket, de nem világos, hogy minek alapján tekinti annak. A fenti idézetek alapján úgy tűnik, hogy egy újabb elvárást fogalmaztak meg a médiával szemben: a köznyugalmat kell szolgálnia. Ilyet azonban csak törvény szabhatna a média kötelességéül, illetve törvény hatalmazhatná fel az ORTT-t vagy más szervet arra, hogy ilyen elvárást, szabályt alkosson. Jelenleg azonban nincs ilyen felhatalmazás.

A médiatörvény az ORTT feladatául tűzi ki továbbá, hogy állásfoglalásokat, javaslatokat dolgozzon ki „a magyar műsorszolgáltatási rendszer fejlesztésének elvi kérdéseire vonatkozóan, ideértve a sokcsatornás vezetékes rendszereket, valamint az audiovizuális ágazattal való összefüggéseket is...” [Médiatörvény 41. § (1) f)]. A „műsorszolgáltatási rendszer” kifejezés, különösen a vezetékes rendszer példájával közelebbről megvilágítva a műsorszolgáltatás technikai megoldásainak kérdéseire látszik utalni. Különösen akkor juthatunk erre a következtetésre, ha meggondoljuk,

hogy a törvény születésének idején a magyarországi műsorszolgáltatási rendszer még kialakulatlan volt, úgy a közszolgálati és kereskedelmi műsorszolgáltatók megoszlását tekintve, mint a műsorszolgáltatás technikai értelmében. Biztosabbak akkor lehetnének, ha a törvény a műsorterjesztés kifejezést használta volna, de a miniszteri indoklás sajnos nem ad erre nézve eligazítást. A műsorok nézőkre gyakorolt hatása optimumának meghatározását azonban nehéz beleérteni a műsorszolgáltatási rendszer elvi kérdései közé, még kevésbé az audiovizuális ágazat összefüggései körébe.

Sokszor – jogosan – kifogásolják, hogy a magyar médiát az angolhoz próbálják hasonlítani. Ebben az esetben az angol példa az ORTT mellett szólna: előfordul, hogy a szabályozó hatóság (ITC) informális úton adja egyet nem értését a műsorszolgáltató tudtára, s ez elegendő visszatartó erőnek minősül. Ez azonban egy olyan országban történik, ahol alapvető jogszabályok nincsenek írásba foglalva, mégis betartják azokat: illendőségből. Amíg ez a típusú jogkövető magatartás meg nem szilárdul hazánkban, biztonságosabb a meglévő, írott törvényeket betartani, betartatni.

LEHET-E JOGSZERŰEN?

Társadalmi igény, hogy a média hitelesen tájékoztasson, objektív és minőségi műsorokat sugározzon. Nagyon fontos lenne ennek az igénynek érvényt szerezni, mégsem az volna a legjobb megoldás, ha az állam rendezne el mindent. A rendszerváltás után érthetően még intenzívebb kíváncságot, hogy az állam ne avatkozzon olyan kérdésekbe, amelyeket a jog nem szabályoz.

A harmonikus, aktív és demokratikus értékek iránt elkötelezett társadalom alakulása folyamatban volt az utóbbi évtizedben Magyarországon. Sokat hangoztatott tény, hogy még mindig alacsony a társadalmi aktivitás, gyenge a civil társadalom érdekképviselési képessége. Ha az állam átvinné a civil társadalom szerepét, azzal csak újra gátat vetne ennek a fejlődésnek. A felülről kezdeményezett etikai kódexek, az állami ízlésorvosítások a paternalizmus hagyományát folytatnák. Ugyanakkor az államhatalom tekintélyét is leronthatja az, ha vegyesen bocsát ki kötelező és nem kötelező érvényű határozatokat ugyanazon a területen. A jogban nem jártas állampolgárok értesülései talán nem is terjednének ki arra a körülményre, hogy egy állásfoglalás kényszerítő jellegű-e vagy sem.

A meglévő igény kielégítését többféleképpen is meg lehetne oldani: a legkedvezőbb az volna, ha létrejöhetne egy nem kormányzati szervezet – akár állami támogatással –, amely a műsorszolgáltatók köré-

ben tekintélynek örvend és képes a társadalom elvárásait közvetíteni számukra. Vagy pedig törvénynek kell felhatalmaznia valamelyik erre alkalmasnak ítélt szervezet arra, hogy etikai szabályokat állapítson meg és azokat betartassa – ahogyan jelenleg például a közszolgálati műsorszolgáltatási szabályzat betartatása a kuratórium feladata [Médiatörvény 66. § (1) f)]. Ez a megoldás törvényessé teszi a felügyeletet, de hatékonyra nem feltétlenül. Az ilyen, felülről létrehozott szervezetek gyakran nem rendelkeznek megfelelő társadalmi elfogadottsággal, vagy nem szakmai, hanem politikai érdekek alapján szerveződnek.

Az ORTT úgy vállalkozik hatáskörén kívül eső területen történő eljárásra, hogy a saját hatáskörében hozott kötelező határozatait nem teszi nyilvánossá ugyanilyen széles körben. Ritka az, hogy sajtótájékoztatón ismertetnének határozatot, miként az említett *Háttéranyagot*. A Panaszbizottság, bár ha szükségesnek tartja, a törvény szerint tájékoztathatja a közvéleményt a nyilatkozatról, a gyakorlatban csak a legkritikább esetben tesz így. Akár az elmarasztalt műsorszolgáltató megjelölése nélkül is közzé lehetne tenni a határozatokat, így hasznosítva azok preventív hatását. Ezekkel a határozatokkal ugyanis az ORTT valódi jogsértésekre hívja fel a figyelmet, illetve szankcionálja azokat.

A jogbiztonság azt is jelenti, hogy csak előzetesen kihirdetett jogszabály állapíthat meg kötelező érvényű szabályokat. Emiatt aggályos a Választási Bizottsággal közösen tervezett etikai szabálygyűjtemény, ajánlás kidolgozása. Az „etikai” kifejezés ugyanis arra utal, hogy olyan szabályokat vennének fel e kódexbe, amelyeket törvény nem ír elő. Erre pedig sem az OVB-nek, sem az ORTT-nek nincs felhatalmazása. Ajánlásokat persze lehet tenni, de azok betartatására ugyancsak nincs hatáskörük, így a dolog értelmetlen. Az természetesen nagyszerű, ha etikai nyilatkozataik termékeny talajra hullva befolyásolják a politikai kampányt és elejét veszik a durvaság elharapódzásának. A szólásszabadságból következően bárkinek joga van az erkölcsös életvezetésre történő felhívásokat közzétenni, amíg azzal mások jogait nem sérti. A bökkenő az állami szervezetek (és itt e két szerv) esetében éppen az, hogy állami kényszerítő hatalmuknál fogva sérthetik mások jogait. Emiatt különösen kell arra ügyelni, hogy az alkotmány által körülhatárolt területen belül maradjanak. S mivel a szólásszabadság különösen érzékeny jog, ott már az esetlegesen bénító hatást kifejtő fenyegetés is sérelmet okoz. Az ORTT helyzete fokozott felelősséget jelent e tekintetben, s ennek tudatában kell törvény szerinti feladatait megvalósítania. Különösen, hogy a rádiózásról és televíziózásról szóló törvény 31. §-a szerint az „Országos Rádió és Televízió Testület védi és előmozdítja a szólásszabadságot”.

Jóri András

TÜLFÚTOTT AMBÍCIÓK?

MEGJEGYZÉSEK A KORMÁNY
INFORMATIKAI JOGALKOTÁSI PROGRAMJÁHOZ

Óriási ütemben halad az informatikai jogalkotás. 2001. szeptember 1-jével hatályba lépett az elektronikus aláírásról szóló 2001. évi XXXV. törvény. E sorok írásakor zajlik az elektronikus kereskedelemről szóló törvényjavaslat vitája, a Btk. pedig előreláthatóan a „számítástechnikai rendszer és adatok elleni bűncselekmény”, valamint a „számítástechnikai rendszer védelmét biztosító technikai intézkedés kijátszása” elnevezésű tényállásokkal egészül ki. A diktált ütem sok esetben a vita és az érdekegyeztetés hiányával jár együtt, ráadásul nem mindig egyértelmű, hogy vajon a szabályozást megelőző legfontosabb kérdést („kell-e szabályozni?”) feltették-e maguknak az illetékesek. Az alábbiakban az elektronikus aláírásról szóló törvény, a tervezett Btk.-módosítás és az elektronikus kereskedelemről szóló törvény olyan rendelkezéseit vesszük számba, amelyek álláspontunk szerint méltók lehetnek a jogvédő szervezetek figyelmére.

AZ ELEKTRONIKUS ALÁÍRÁSRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNY ÉS A TITKOSÍTÁS SZABÁLYOZÁSA

Az elektronikus aláírásról szóló 2001. évi XXXV. törvény 13. § (4) bekezdése szerint „az aláíró az aláírás-létrehozó adatot kizárólag az aláírás létrehozására használhatja, betartva a tanúsítványban jelzett esetleges egyéb korlátozásokat is”. A törvényhez kapcsolódó részletes miniszteri indokolásnak e szakaszhoz kapcsolódó szövege szerint „a (4) bekezdés nemzetbiztonsági érdekből nem teszi lehetővé az aláírást létrehozó adatnak (magánkulcsnak) titkosítás céljából történő használatát”. Ez a szakasz nem más, mint a polgári célú rejtjelzés korlátozására történő „alkalmatlan kísérlet”: inkább komikus, mint félelmet keltő, ám nem árt, ha a szabadság barátai már most számolnak azokkal az érvekkel, amelyek egy komolyabb szabályozási kísérlet esetén a titkosítás meggregulázását lesznek hivatottak alátámasztani.

A KRIPTOANARCHIA VESZÉLYE

A titkosító algoritmusok fejlesztésével, a rejtjelzés tökélyre vitelével sokáig kizárólag a kormányok alkalmazásában álló matematikusok foglalkoztak, azonban az 1970-es években már felmerült a rejtjelzés polgári célú használatának igénye. A banki szektor által használt számítógéprendszeren folytatott kommunikáció biztosítására 1971-től folytak kutatások az IBM-nél. Bár az eredmények publikálását a National Security Agency kezdetben rossz szemmel nézte, végül e kutatások eredményeképpen létrejöhett a szimmetrikus rejtjelzés szabványos algoritmus, a DES. A szimmetrikus rejtjelzés lényege azonban az, hogy a küldő és a fogadó fél ugyanazt a kulcsot használja, márpedig a kulcs eljuttatása a másik félhez problematikus. Ez a módszer tehát még nem alkalmas arra, hogy egy számítógép-hálózat nagyszámú, egymást nem ismerő felhasználója előzetes kulcscsere nélkül biztonságosan kommunikálhasson. Erre a problémára keresett és talált megoldást Martin E. Diffie és Whitfield Hellmann: 1976-ban írták meg első cikküket a nyilvános kulcsú titkosításról, Ronald Rivest, Adi Shamir és Leonard Adleman pedig nem sokkal ezután egy működőképes, nyilvános kulcsú titkosítást megvalósító eljárással állt elő.¹ Ezzel megszületett a nyilvános kulcsú infrastruktúra, amelyben egymást nem ismerő felek is képesek a másik személyazonosságáról meggyőződni, ha az digitális aláírást használ, valamint képesek előzetes kulcscsere nélkül is titkosított üzenetet küldeni a másik fél számára.

A felhasználó a nyilvános kulcsú rendszerben két kulcsot használ: egy nyilvánosat és egy titkosat. A nyilvános kulcsot közzéteszi, míg a titkos kulcsot rajta kívül senki nem ismerheti meg. Elektronikus aláírás generálásakor a felhasználó az üzenetet (vagyis annak egy meghatározott módon képzett lenyomatát) titkos kulcsával aláírja, a címzett pedig a küldő nyilvános kulcsa segítségével ellenőrizheti, hogy az üzenet nem változott, s azt valóban a küldőként megjelölt személy írta alá. Rejtjelzésnél a folyamat fordított: az üzenetet a küldő a címzett nyilvános kulcsával titkosítja, majd ezután azt kizárólag a címzett képes

visszafejteni saját titkos kulcsával.² A nyilvános kulcsú rejtjelzés igen hatékony, és – RSA algoritmus alkalmazásával – megfelelő hosszúságú kód használata esetén az üzenet megfejtésére a jelenleg rendelkezésre álló számítógépes kapacitás mellett nincs mód addig, ameddig nem ismeretes a prímtényezőkre bontást megkönnyítő matematikai eljárás.

A nyilvános kulcsú rejtjelzést felhasználóbarát módon megvalósító, bárki által egyszerűen kezelhető szoftver- és hardvereszközök – mely szoftverek közül az első és legismertebb a Phil Zimmermann által írt, ingyenesen elérhető Pretty Good Privacy (PGP)³ – kifejlesztése és az interneten való közzététele a magánszféra és az üzleti titkok védelmének lehetőségét bármely digitális technológiát használó kommunikációs eszköz használatakor lehetővé tette. A folyamat azonban veszélyezteti azt az egyensúlyt, amely egyrészt fennállt a hagyományos kommunikációs csatornák esetén a magánszféra védelméhez, másrészt a bűnüldözéshez, nemzetbiztonsághoz fűződő érdekek között. Az új rejtjelző technológiák használata mellett ugyanis lehetetlennek bizonyulhat a titkos információgyűjtés, még az állam rendelkezésére álló erőforrásokkal is. Volt, aki üdvözölte ezt a fejleményt; Tim May, „kriptoanarchisták” apostola így írt kiáltványában: „Ahogy a nyomtatás megváltoztatta és csökkentette a középkori céhek hatalmát és a társadalom hatalmi rendszerét, úgy fogják alapjaiban megváltoztatni a titkosító algoritmusok a kormányok és a tőkés társaságok befolyását az üzleti tranzakciókra. A kialakuló információ-piacok és a kriptoanarchia együttesen virágzó piacot teremt majd minden árunak, amely szavak és képek formájában megjelenhet.”⁴

Ugyancsak Tim May közölte – névtelenül – az interneten a BlackNet nevű szervezet képzeletbeli felhívását. A BlackNet identitása csupán egy az interneten elérhető nyilvános kulcs, amelynek segítségével titkosított üzenetet küldhetünk számára. S hogy mivel foglalkozik ez a hálózat? „A BlackNet tetszőleges formájú információ vásárlásával, eladásával és kereskedelmével foglalkozik. Az információt nyilvános kulcsú kriptográfiai rendszer segítségével adjuk és vesszük, amely vásárlóinknak tökéletes biztonságot biztosít. Ha nem mondja meg nekünk, hogy Ön ki (kérjük, ne tegye!), és véletlenül sem árul el magáról olyasmit, ami elvezethet Önhöz, nekünk nem áll módunkban azonosítani Önt, és Ön sem tud azonosítani minket. Fizikai térbeli pozíciónk nem fontos. Csak a cybertérben elfoglalt helyünk számít. Elsődleges címünk a »BlackNet« PGP-kulcsos cím. [...] A BlackNet névleg ideológiamentes, de a nemzetállamokat, exportjogszabályokat, szabadalmi törvényeket és a nemzetbiztonsági szempontokat a cybertér előtti korszak relikviáinak tartja. Az export- és szabadal-

mi törvényeket gyakran használják bevallottan a nemzeti hatalom és az imperialista, kolonialista államasizmus érdekében.”⁵

A kiáltvány folytatásában a szervezet közli, hogy mi érdeklí – üzleti titkok, találmányok, bármely érték információ –, majd leírja a fizetés menetét. A képzeletbeli szervezet még belső fizetőeszközzel is rendelkezik, az anonimitás az üzleti tranzakciók során végig biztosított, s a rendszer bármire használható, legyen az jogszerű vagy jogszerűtlen. A May által leírt rendszer persze – bár sokan komolyan vették – nem létezett. Hamar elterjedtek azonban az úgynevezett anonim remailerek, vagyis azok a szerverek, amelyeken keresztül a felhasználó úgy küldhet és fogadhat üzenetet, hogy személyazonossága ismeretlen marad a fogadó fél előtt. Egy több remailerrel keresztül küldött levél feladója nehezen azonosítható, ha minden szerver más országban van.

LEHETSÉGES VÁLASZ: KULCSLETÉT?⁶

A „kriptoanarchia” lehetőségét értékelve az amerikai kormányzat igen gyorsan lépett: a National Security Agency bábáskodásával kifejlesztett Clipper chip olyan hardvereszköz volt, amely számítógépekbe, telefonokba építve erős titkosítást valósított meg, ám biztosította a bűnüldöző és nemzetbiztonsági szervek hozzáférési lehetőségét is: minden egyes kulcshoz tartozott a visszafejtést lehetővé tévő kulcs is, amelyet a chip gyártója két részre osztott, s a két rész két kormányzati szervhez került „letétbe”. A nemzetbiztonsági és bűnüldöző szervek szükség esetén a megfelelő engedélyek birtokában a két szervtől beszerezheték volna a két kulcsrészt, majd az azokból összeillesztett kulcs segítségével visszafejthették volna az üzenetet.⁷ Ez az úgynevezett kulcsletét rendszere.⁸ Az elképzelés tetszetős,⁹ hiszen kellő garanciák mellett biztosítja a bűnüldözők számára a hagyományos kommunikációs csatornák esetén megszokott eszközök használatát – a Clipper chip mégis csúfos bukásnak bizonyult. A Clinton-kormányzat által 1993 tavaszán tett bejelentés után, amely szerint támogatják a kulcsletét – önkéntesen igénybe vehető – rendszerét (nagy összegű kormányzati megrendeléseket is kaptak a chippel felszerelt eszközök gyártói), emberi jogi szervezetek és az informatikai ipar lobbistái összefogva zúdítottak a programra.

Számos ellenérv fogalmazható meg: a kulcsletét technológiája fenyegeti a titkosítás biztonságát (a Clipper chip megvalósításában nem sokkal a program meghirdetése után biztonsági hibát találtak), az eszközzel felszerelt berendezések nem lennének

exportálhatók, mert a külföldi piac nem fogadná el a kizárólag az amerikai szervek számára nyitva álló „hátsó kaput”. A kulcsletéti rendszer üzemeltetése természetesen nagy költségekkel járna. A legnagyobb probléma azonban, hogy a titkosított üzenetforgalom ellenőrzése a kulcsletét mellett sem megoldható: a kulcsok beszerzésével visszafejtett üzenet talán egy további rejtjelzett üzenetet takar; de az is lehetséges, hogy a kódolt üzenet maga is el van rejtve valamely kép- vagy hangfájl meghatározott szabályok szerint módosított bitjeibe. A rendszer tehát feleslegesen gyengítené a biztonságot – szóltak az ellenérvek. Az amerikai kormányzat a javasolt rendszer módosításával kísérletezett: a későbbi tervek szerint kormányzati szervek helyett magáncégek is lehettek volna a kulcsokat őrző „letéteményesek”, ám a kulcsletét rendszerén alapuló infrastruktúra megteremtése az 1990-es évek végére – miután az USA sikertelenül próbálta meggyőzni európai szövetségeseit egy nemzetközi kulcsletéti rendszer szükségességéről¹⁰ – lekerült a napirendről.

Európában szintén felmerült az amerikaihoz hasonló rendszer megteremtése, azonban az Európai Bizottság 1997-es, A digitális aláírás és a titkosítás európai kereteinek megteremtéséről szóló közleménye¹¹ óta nem merült fel uniós szinten olyan kezdeményezés, amely a kriptográfia használatának korlátozására irányult volna. A tagállamokban is a titkosítás belső használatának mellőzése a tendencia: a német kormány által 1999-ben elfogadott kriptográfiai politika szerint az erős titkosítás használatát kifejezetten ösztönözni kell, Franciaország pedig 1999-ben feloldotta a korábbi jogszabályi korlátozásokat a titkosítás használatát illetően. Nagy-Britannia szabályozása sem ismeri a kulcsletét rendszerét, azonban a 2000-ben elfogadott Regulation of Investigatory Powers Act szerint az a személy, akinek valamilyen titkosító kulcs a birtokában van, meghatározott feltételek szerint kötelezhető annak kiadására.¹²

KIS MAGYAR KRIPTOGRÁFIA-VITA

Magyarországon 2001 februárjában Majtényi László adatvédelmi biztos az internettel kapcsolatos, adatvédelmi kérdésekkel foglalkozó ajánlást bocsátott ki. Az ajánlásban az adatvédelmi biztos hangsúlyozta: „A nemzetközi példák nyomán arra az álláspontra jutottam, hogy a polgári célú kriptográfia jogszerű használatának korlátozása káros, a bűnüldözés hatékonysága szempontjából előnyei kétségesek, viszont a személyes adatok védelme szempontjából

hátrányai kétségtelenek.” Az ajánlás különösebb visszhangot nem keltett, ám az elektronikus aláírásról szóló törvény fent idézett szakasza válaszként is értékelhető: a kormányzat nem osztja Majtényi álláspontját. A szándék kifejezésén túl az elektronikus aláírásról szóló törvény 13. § (4) bekezdésének szövege másra nem alkalmas: értelmetlen ugyanis a feladó magánkulcsával történő titkosítást megtiltani a nyilvános kulcsú infrastruktúrában, ahol a titkosítás a címzett nyilvános kulcsával történik. Csak remélhető, hogy mire a jogszabály-előkészítők a kormányzati szándékot megfelelőbb formába öntik, a személyes adatok védelmét, a hazai e-kereskedelem és információs társadalom fejlődését zászlajukra tűző jogvédők és érdekképviselői szervezetek is megfogalmazzák majd álláspontjukat: a 13. § (4) bekezdéséről ugyanis sem az Országgyűlésben, sem azon kívül nem esett szó az elektronikus aláírásról szóló törvény vitája során.

Ez év végén Budapesten tartották az Európa Tanács égisze alatt született számítástechnikai bűnüldözésről szóló egyezmény „aláíró ünnepségét”.¹³ Az egyezmény 18. cikke szól a „közlésre kötelezés” szabályozásáról: a szerződő fél ennek értelmében „megteszi azokat a jogalkotási és egyéb intézkedéseket, amelyek ahhoz szükségesek, hogy feljogosítsa illetékes hatóságait, hogy kötelezhessék a területén tartózkodó személyt a birtokában vagy az ellenőrzése alatt lévő és egy számítástechnikai rendszerben vagy egy számítástechnikai adattároló egységen tárolt meghatározott számítástechnikai adatok közlésére, és a területén szolgáltatást nyújtó szolgáltatót a birtokában vagy az ellenőrzése alatt lévő, az előfizetőre vonatkozó és a szolgáltatást érintő adatok közlésére”. Az egyezményhez fűzött magyarázat (Explanatory Memorandum) 176. pontja alapján a szerződő felek meghatározhatják, hogy az információt a kötelezett a közlésre kötelezést elrendelő határozatban meghatározott módon – vagyis, mint maga a magyarázat is utal rá, akár titkosítatlan formában – köteles szolgáltatni. Bár az egyezmény nem ír elő kulcsletét megvalósítására irányuló kötelezettséget a tagállamoknak, az előkészítés szakaszában az ötlet felmerült,¹⁴ s nem lehetetlen, hogy a 2001. szeptember 11-i események nyomán megváltozott hangulatban újra előtérbe kerül a kulcsletét mint lehetséges megoldás, akár Magyarországon is.¹⁵

HACKEREK ÉS CRACKEREK A BÜNTETŐ TÖRVÉNYKÖNYVBEN

Az Eric Raymond szerkesztette New Hacker's Dictionary¹⁶ szerint hacker „az a személy, aki élvezi a

programozható rendszerek részleteinek felfedezését, lehetőségeik végletekig történő kihasználását, a legtöbb olyan felhasználóval ellentétben, akik csak a szükséges minimumot szeretik tudni azokról”. Ez azonban csak az első jelentés; jelent a hacker gyors programozót, lelkes programozót, valamely rendszer szakértőjét, valamint bármiféle szakértőt, s jelent olyan személyt is, „aki élvezi azt az intellektuális kihívást, amely a korlátok kreatív módon történő megkerüléséhez, áthágásához fűződik”. A hacker utolsó jelentése „rosszindulatú személy, aki érzékeny információkat próbál megszerezni” – a helyes szó erre a jelentésre a szótár szerint a cracker. Cracker az, „aki megsérti egy rendszer biztonságát – 1985 körül alkották a hacker szó újságírói félreértelmezésére válaszul”. A hackerek, a szabad szoftver mozgalom önkéntesei, a Linux operációs rendszer és számos más csodálatos alkotás karbantartói azonban nem tudták elérni, hogy megváltozzon a szóhasználat: a világ máig a hacker szó hetedik jelentését használja. Pedig hacker és cracker között nagy a különbség: ugyanazt teszik – tesztelik, feltörik¹⁷ a rendszereket –, azonban más céllal.

A Büntető törvénykönyv tervezett módosításának¹⁸ elfogadása után büntetendő lesz az a személy, „aki számítástechnikai rendszerbe a számítástechnikai rendszer védelmét szolgáló intézkedés megsértésével vagy kijátszásával jogosulatlanul belép, vagy a belépési jogosultsága kereteit túllépve, illetőleg azt megsértve bent marad” (vétség, büntetése egy évig terjedő szabadságvesztés, közérdekű munka), vagy aki „számítástechnikai rendszerben tárolt, feldolgozott, kezelt vagy továbbított adatot jogosulatlanul megváltoztat, töröl vagy hozzáférhetetlenné tesz, illetve adat bevitelével, továbbításával, megváltoztatásával, törlésével, illetőleg egyéb művelet végzésével a számítástechnikai rendszer működését jogosulatlanul akadályozza”. A törvény minősített esetként szabályozza azt, ha az elkövető „jogtalan hasznoszerzés végett” vagy kárt okozva követi el a cselekményt. Ez a számítástechnikai rendszer és adatok elleni bűncselekmény. A „számítástechnikai rendszer védelmét biztosító technikai intézkedés kijátszása” tényállást pedig az valószínűsíti meg, aki az előzőleg ismertetett cselekmény elkövetése céljából „az ehhez szükséges vagy ezt könnyítő számítástechnikai programot, jelszót, belépési kódot, vagy számítástechnikai rendszerbe való belépést lehetővé tevő adatot készít, megszerez, forgalomba hoz, azzal kereskedik, vagy más módon hozzáférhetővé tesz”. Büntetendő az is, aki az előbbi cselekmény „megvalósításának céljából az ehhez szükséges vagy ezt könnyítő számítástechnikai program, jelszó, belépési kód, vagy valamely számí-

tástechnikai rendszerbe való belépést lehetővé tevő adat készítésére vonatkozó gazdasági, műszaki, szervezési ismereteit másnak a rendelkezésére bocsátja”. Nem büntethető az elkövető, ha – mielőtt cselekménye a hatóság tudomására jut – „tevékenységét a hatóság előtt felfedi, az elkészített dolgot a hatóságnak átadja, valamint lehetővé teszi a készítésben részt vevő más személy kilétének megállapítását”.

Az utóbbi tényállás tekintettel van a célzatra: csak az büntethető, aki az elkövetési magatartást az előbbi tényállásban leírt cselekmény elkövetése céljából tanúsítja. Ugyanakkor problematikus, hogy a „számítástechnikai rendszer és adatok elleni bűncselekmény” elkövethető célzatra való tekintet nélkül is. A biztonságtechnikai szakemberek körében ismert gyakorlat, hogy valamely sokfelhasználós rendszer (például az ismert Hotmail levelezőrendszer, vagy valamely operációs rendszer, szerveroldali szoftver) gyengeségeit feltérképezik, majd értesítik a gyártót a rendszer hiányosságairól. A gyártó sok esetben nem válaszol; ekkor az a szokás, hogy a hibát annak felfedezője nyilvánosságra hozza a megfelelő fórumokon.¹⁹ Mindez hasznos, hiszen a jó rendszergazda olvassa ezeket a fórumokat, és felkészíti rendszerét a várható támadásokra. A hibák nyilvánossága nem csökkenti, hanem növeli a biztonságot, míg a gyártó érdeke sok esetben a hibák titokban maradása lenne. Azonban a magyar Btk. tervezett módosítása célzatra való tekintet nélkül rendel majd büntetendőnek a védelmi intézkedések megsértésével, kijátszásával történő bármely belépést, bennmaradást. A javaslat nem ismeri a különbséget a hacker és a cracker között: a cél nem számít. Bár valószínűtlen, hogy a biztonságtechnikával kapcsolatos, nemzetközileg elismert levelezőlisták működését a magyar javaslat befolyásolja majd, de itthon veszélyeztetheti azt, aki biztonsági hibákat tár fel, hiszen a hibákat szűkszerűen bűncselekmény elkövetésével lehet csak megismerni és felfedni. A javaslat nyomán a társadalomra nem veszélyes cselekmények minősülnek majd tényállásszerűnek, s csupán a jogalkalmazó jóindulatán múlik majd a jó szándékú biztonsági szakemberek sorsa is.

Érdekesség, hogy az Európa Tanács keretében született, fent említett egyezmény nem követeli meg az ilyen szabályozást: a büntető anyagi jogról szóló I. cím „jogosulatlan belépés” nevű cselekményt szabályozó 2. cikke szerint „a Fél kikötheti, hogy a bűncselekményt a biztonsági intézkedések megsértésével vagy a számítástechnikai adatok megszerzésére irányuló, illetőleg más bűnös szándékkal vagy egy másik számítástechnikai rendszerhez kapcsolódó számítástechnikai rendszerre vonatkozóan kövessék el”.

ÉRTESÍTÉSI-ELTÁVOLÍTÁSI ELJÁRÁS AZ ELEKTRONIKUS KERESKEDELEMRŐL SZÓLÓ TÖRVÉNY TERVEZETÉBEN

Az elektronikus kereskedelemről szóló törvény tervezetében²⁰ felbukkant „értésítési és eltávolítási eljárás” az Egyesült Államokban 1998-ban elfogadott Digital Millennium Copyright Actből származik. A magyar törvényjavaslatban foglalt eljárás lényege, hogy az a személy, akinek a szolgáltató által elérhetővé tett valamely tartalom bármely jogát vagy jogos érdekét sérti, felhívhatja a tárhelyszolgáltatót, illetőleg a keresőrendszert vagy a gyorsítótárat üzemeltető szolgáltatót, hogy az általa kifogásolt tartalmat távolítsa el. A szolgáltató köteles a tartalmat a tartalomszolgáltató (a törvényjavaslat sajátos fogalomhasználata szerint „érintett igénybevevő”) egyidejű értesítése mellett eltávolítani, és a jogosult rendelkezésére bocsátani a tartalomszolgáltatóra vonatkozó adatokat. A tartalomszolgáltató nyolc napon belül kifogással élhet az eltávolítás ellen. Ekkor – hacsak az eltávolítást nem bíróság vagy hatóság kérte – a tartalmat újra elérhetővé kell tenni. Az eljárás végső stádiuma a jogosult által a tartalomszolgáltató ellen indított eljárás jogerős lezárása után következik: ekkor a jogosult köteles haladéktalanul értesíteni a szolgáltatót a jogerős befejezés tényéről. Amennyiben a bíróság vagy hatóság úgy dönt, a szolgáltató köteles véglegesen eltávolítani a tartalmat, amennyiben pedig az előzőleg eltávolított tartalom még nem került vissza (például mert az eltávolítást maga a bíróság vagy hatóság kérte), s a jogerős döntés ez, akkor vissza kell helyezni az eltávolított tartalmat.

A magyar jogszabály-előkészítő kezdetben bármely jogvita esetére alkalmazni rendelte az eljárást; azonban az időközben megváltozott, módosított javaslat formájában testet is öltött kormányzati akarattal szerint az csak szerzői jogi viták esetén lesz alkalmazandó. Magyarországon nem váltott ki különösebb vitát a „notice and take down” ötlete, sőt a nagyobb hazai internetes tartalomszolgáltatók érdekeit képviselő, hat tagot számláló Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete korábban hasonló eljárást magában foglaló megállapodást kötött a hazai szerzői jogvédő egyesületek képviselőivel.²¹ Tény, hogy ez az eljárás jó a szerzői jogok jogosultjainak, hiszen könnyen, gyorsan távolíthatók el a valóban jogsértő anyagok, és jó a tartalomszolgáltatóknak, hiszen előírt eljárást követhetnek s meghatározott feltételek mellett mentesülhetnek a felelősség alól.²² Kérdés, hogy a véleményszabadság szempontjából helyes-e az eljárás. Lawrence Lessig így ír erről a Foreign Policy legutóbbi számában: „Amikor egy internetszolgáltatót értesítenek,

hogy az oldalán található valamely anyag szerzői jogot sért, akkor mentesülhet a felelősség alól, ha eltávolítja az anyagot. Mivel nincs, ami arra ösztönözné, hogy kitegye magát ennek, a szolgáltatók az értesítésre általában eltávolítják az anyagot. Az eljárást egyre több, a bíráló hangokat elnyomni akaró vállalat használja fel a kritika elhallgattatására. 2001 augusztusában egy brit gyógyszeripari cég használta a DCMA-t [az amerikai szerzői jogi törvényt, a Digital Millennium Copyright Actet – a szerk.] arra, hogy letiltasson egy az állatok jogaiért küzdő oldalt, amely bírálta a céget. A szolgáltató szerint »világos, hogy a cél az, hogy elhallgattassák őket, de a szolgáltatót semmi nem ösztönzi arra, hogy visszautasítsa a kérést.«²³

Magyarországon különösebb aggály nélkül fogadott el a kormány egy olyan eljárást szabályozó törvényjavaslatot, amely kizárólag a szerzői jogsértések esetére alkalmazva is viták középpontjába került az Egyesült Államokban. Lehet, hogy a módosító javaslat nyomán az eljárás szabályozása már megfelelő, de a szólásszabadságért aggódók hangját ebben a vitában sem hallhattuk. A szabadságjogokat védeni hivatott szervezetek láthatóan nem érzékelik a probléma súlyát, a szolgáltatók érdekeit védő szervezetek pedig nem tekinthetők jogvédő szervezetnek, hiszen – egyébként érthetően – gazdasági érdekeket védenek. Legyen szó titkosításról, hackerekről vagy az értesítési-eltávolítási eljárásról, a tanulság közös: a jogvédőknek van mit tenniük a cybertér magyar sarkában.

JEGYZETEK

1. A nyilvános kulcsú titkosítás feltalálásának és az azzal kapcsolatos politikai vitáknak a történetéről lásd Steven LEVY: *Crypto*, New York, Viking Penguin, 2001. Érdekes, hogy a nyilvános kulcsú titkosítás valódi feltalálója nem Diffie és Hellmann, hanem James Ellis, a General Communication Headquarters elnevezésű brit nemzetbiztonsági szolgálat alkalmazásában álló matematikus volt, aki már 1969-ben megalkotta a modellt. A kriptográfia technológiájáról és a szabályozásával kapcsolatos jogi kérdésekről tudományos igénygel ír Bert-Jaap KOOPS: *The Crypto Controversy. A Key Conflict in the Information Society*, The Hague, Kluwer Law International, 1999.
2. Valójában a – számítógépek által lassabban végrehajtott – nyilvános kulcsú rejtjelzési eljárást általában csak arra használják, hogy egy kulcsot titkosítsanak; a kulcs átvittele után maga az üzenet dekódolása és visszafejtése már az átküldött – kódolásra és visszafejtésre egyaránt alkalmazott – kulccsal történik.
3. A PGP megalkotásáról lásd: LEVY: *I. m.*, 188–.
4. Tim MAY: *Crypto Anarchist Manifesto*, idézi LEVY: *I. m.*, 210.

5. Tim MAY: *Bemutatkozik a Blacknet* (holist fordítása). Köszönet CCFZ-nek a fordítás megküldéséért; az eredeti az interneten számos helyen elérhető.
6. Jelen írásban nem érintjük a titkosító technológiák jogi szabályozásának a belföldi használat szabályozásán kívüli másik nagy területét: az ilyen technológiák exportjának szabályozását.
7. A Clipper chip fejlesztésének történetéről és a körülötte zajló politikai vitákról lásd LEVY: *I. m.*, 127–.
8. Jelen írásban nem különböztetjük meg a „key escrow” és „key recovery” rendszereket.
9. A kulcsletét rendszerét jó nevű független szakértők is támogatták, például a Georgetown University professzora, Dorothy Denning. Lásd Dorothy DENNING: *The Future of Cryptography*, in *The Governance of Cyberspace*, Routledge, 1997, 175–189.
10. Az USA a végleges vereséget a fegyverek és a kettős használatú termékek (polgári és katonai célokra is használható termékek; ilyennek minősülnek a titkosító eszközök is) exportjának ellenőrzésével kapcsolatos nemzetközi fórum, a Wassenaari Együttműködés 1998-as ülésén szenvedte el, lásd a német Gazdasági Minisztérium közleményét a <http://www.kuner.com/data/crypto/wassenaar.html> oldalon.
11. COM 97 (503).
12. A titkosítás szabályozásának fejleményeiről lásd Bert-Jaap Koops félévente frissített, a világ szinte minden országáról információkat közlő felmérését a [http://cwis.kub.nl/\(frw/people/koops/lawsurvey.htm](http://cwis.kub.nl/(frw/people/koops/lawsurvey.htm) oldalon; az Electronic Privacy Information Center 2000-ben készített felmérését lásd a <http://www2.epic.org/reports/crypto2000> oldalon.
13. Az egyezmény szövege magyarul a http://stopcybercrime.net/2_2.php oldalon, a hozzá kapcsolódó magyarázat (Explanatory Memorandum) szövege angolul a <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/cadreprojets.htm> oldalon olvasható.
14. Bert-Jaap Koops összefoglalóját lásd a <http://cwis.kub.nl/~frw/people/koops/cls2.htm#coe> oldalon.
15. A World Trade Center épületében röviddel azelőtt elkövetett merényletek Levy beszámolója szerint hozzájárultak ahhoz, hogy a Clinton-adminisztráció a nemzetbiztonsági szolgálatok mellé állt 1993-ban a Clipper chippel kapcsolatban. LEVY: *I. m.*, 244.
16. <http://tuxedo.org/jargon/jargon.html>.
17. Avagy a szubkultúra szóhasználatával: „megtörik”.
18. <http://www.mkogy.hu/irom36/5060/5060.htm>.
19. A legismertebb fórum a Bugtraq levelezőlista, amelynek archívuma elérhető a <http://www.securityfocus.com> címen.
20. <http://www.mkogy.hu/irom36/5141/5141.htm>.
21. http://www.szamitastechnika.hu/hirek_hir.php?id=25117.
22. Arról, hogy e feltételek mennyiben felelnek vagy nem felelnek meg a mintául szolgáló EU-irányelvben foglaltaknak, lásd JÓRI András: *Megjegyzések az elektronikus kereskedelmi törvény tervezetéhez*, Napi Jogász, 2001. december.
23. Lawrence LESSIG: *The Internet under Siege*, Foreign Policy, November/December 2001; http://www.foreignpolicy.com/issue_novdec_2001/lessig.html.

GYŰLÖLETBESZÉD ÉS SZEMÉLYISÉGI JOGOK

Idén több, antiszemita tárgyú politikai gyűlöletbeszéd kapcsán született büntető feljelentés közösség elleni izgatás miatt. Franka Tibor újságíró 2001 januárjában beszédet mondott egy Budakalászon megtartott politikai rendezvényen, amelyet a helyi kábeltévé is közvetített, és tartalma az írott sajtó révén is ismertté vált.¹ A beszédben – egyebek között – a következő, zsidógyűlöletről tanúskodó szövegek hangzottak el: „A Magyar Hírlapot, ahol főmunkatárs voltam, 1989-ben megvette egy úr, Maxwell, akire elég volt ránézni, és az ember zsebében összegyűrdött a zsebkendő. Ezeknek csöpög az orruk, a fülük lejjebb van, mint az orrcimpájuk és csámpásak. Nagyon meg lehet ismerni. [...] Gondolom, mi magyarok nem ilyenek vagyunk. [...] Átmentem a Magyar Televízióhoz, A Hét és a Híradó főmunkatársával, a Pálffy G. Istvánnal dolgoztam együtt. Nagyon kemény időszak következett megint, mert az ilyen gülüszemű Aczéllok meg Balók, Betlenek, Wisingerek és a közénk keveredett Feledy úgy néztek az emberre, mint a véres hurkára. [...] amikor ő még a nagyapja térdkalácsán nézte a focivébét, akkor én már sokat tettem, hogy a mi fajtánk legyen hatalmon. [...] A saját fajtájától fél Orbán Viktor? Vagy Orbán Viktor nem a saját fajtája?”

Egy magánszemély feljelentését követően az ügyészség megtagadta a nyomozás elrendelését, majd az ezzel szemben előterjesztett panaszt is elutasította.

2001 júliusában Bognár László országgyűlési képviselő, a MIÉP alelnöke sajtótájékoztatón ismertette a párt elnökségének *Fradi-Fotex – nemzetellenes tranzakció* című közleményét, amely – egyebek között – a következőket tartalmazza: „A Fradi, különösen a futbalcsapat nemzeti jelkép volt. A Fradi nem csak a főváros egyik kerületének csapata volt, lett az idők során, hanem a kisemberek a hazafiúi érzéseiket, szociális nyomorúságaikat egy nemzeti csakazértisben, a csapat mögött felsorakozva élték meg. Azzal, hogy a sportbelileg ezzel egyenértékű, sőt, sokszor ezt megelőző, de mindenkor a tehető pesti zsidó polgársághoz kapcsolt MTK-t most ugyanez a cég, a Békesi László által, tehát az úgynevezett reformkommunizmus és SZDSZ-liberalizmus által létrehozott és több szálon tulajdonolt Fotex Rt. birtokolja, a Fradi népe be van csapva. Meg van semmisítve az a nemzeti érület, az a kisemberi vonzódás, ami a Fradit övezte

országszerte. Az MTK privatizálta a Fradit. [...] Az FTC-t megszerezte az a mohó, gátlástalan üzletcsoport, amelynek semmi köze sincs a Ferencvároshoz és a magyarsághoz.”²

A közszolgálati Magyar Távirati Iroda tudósítójának az eseményről készített beszámolója szerint az elnök a pártközlemény tartalmát kiegészítve, azt magyarázva még a következőket mondta: „A MIÉP elítéli ezt a sötét, nemzetellenes tranzakciót, és felhívja híveit, hogy egy feketével átkötött zöld-fehér szalaggal fejezzék ki gyászukat és tiltakozzanak a Fradi tönkretétele miatt.” Arra az újságírói kérdésre pedig, hogy miért nemzetellenes a ferencvárosi labdarúgócsapat eladása, egy szociológiai tanulmányra hivatkozva kifejtette: az önmagát magyarnak érző kispolgár (rendes magyar ember) identitása áll szemben az MTK-t pártoló üzleties szellemű, idegen gyökerű nagypolgárral. Mára az FTC szurkolótábora már túlnőtt a IX. kerület, a Ferencváros határain. Az FTC összenemzeti jellegét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egyes vidéki városokban sokszor a saját lakóhely együttese ellen is a Fradinak szurkolnak. A fradisták mindig is úgy érezték, hogy míg ők a nép egyszerű gyermekei, addig a társadalmi ranglétrán fölöttük állók a zsidó fogalma alá tömöríthetők.³

A zsidózó szöveg elhangzását követően az illetékes ügyész azt nyilatkozta, hogy amíg feljelentés nem érkezik, az ügyészség semmit sem tesz. Ez az álláspont ellentétes az alkotmánynak és az ügyészségről szóló törvénynek azzal az azonos szövegű passzusával, mely szerint: „A Magyar Köztársaság legfőbb ügyésze és az ügyészség gondoskodik az állampolgárok jogainak védelméről, valamint az alkotmányos rendet, az ország biztonságát és függetlenségét sértő vagy veszélyeztető minden cselekmény következetes üldözéséről.” Ehhez az ügyészségi törvény még hozzáteszi: „Az ügyész kellő időben köteles megtenni a törvényben meghatározott intézkedéseket, ha a Magyar Köztársaság törvényeit megsértik.” Az ügyészségi vezető azzal indokolta a szervezet tétlenségét, hogy egy újsághír nem elégséges a nyomozás elrendelésére. Pedig az ügyészségi törvény a hivatalból üldözendő bűncselekmények esetén – mint amilyen a közösség elleni izgatás is – nem írja elő, hogy a nyomozás elrendelését feljelentésnek kell megelőznie. Elegendő az ügyészség hivatalos tudomásszerzése a bűncselek-

mény alapos gyanújáról, márpedig mi lehetne hivatalosabb, mint az, hogy a sajtótájékoztatóról a közszolgálati Magyar Távirati Iroda közleménye nyomán számolt be az írott és az elektronikus sajtó, és a párt honlapján azonnal olvasható is lett az autentikus szöveg. De végül megszülettek a várt feljelentések is, úgyhogy az ügyészségnek végképp lépnie kellett. Némi hezitálás után feljelentés-kiegészítést rendeltek el, ám ennek eredménytelenségét megállapítva ebben az esetben is megtagadták a nyomozást. Mindezt anélkül, hogy akár az eredeti feljelentés, akár az elsőfokú döntés ellen benyújtott panasz⁴ – immár végleges – elutasítása során elvégezték volna annak vizsgálatát, vajon valóban ártalmatlan zsidózásról van-e szó, mert Magyarországon jelenleg nincs közvetlen és nyilvánvaló veszélyhelyzet, vagy pedig e gyűlölködő szavak alkalmasak az erőszak „érzelmi előkészítésére”, ahogy azt az Alkotmánybíróság többször idézett 30/1992. (V. 29.) AB határozata a gyűlöletre uszítás kritériumaként meghatározta. Ennek megítéléséhez nemcsak az állásfoglalásnak a futballpályákon történetekben játszott szerepét kellett volna vizsgálat tárgyává tenni, de a mai magyar közélet egyéb fasiszta jelenségeit is.

Mint például ifj. Hegedűs Lóránt, a MIÉP alelnöke, országgyűlési képviselő *Keresztyén magyar állam* című cikkét, mely a párt XVI. kerületi szervezete Ébresztő című lapjának 2001. évi 3. számában jelent meg. A kerület postaládáiba bedobott lap első oldalán közölt írás – többek között – a következő kijelentéseket tartalmazta: „De még ezt is kivédte volna a keresztyén magyar állam, ha nem jön a kiegyezéses önfeladás következtében a galíciai jötmények hada, kik megtestesültek emberként rágták és rágják szét a romjaiban, a hősök csontjain mégis, csak azért is, mindig, újra meg újra feltámadásra képes hont. Ha már az ő őszövétségi Sionuk elveszett bűneik, Isten elleni lázadozásaik miatt, hát vesszen az újszövétségi életrend legígéretesebb magaslata: a magyar Sion is. [...] Miután pedig nem lehet minden palesztint kifüstölni náciakat is nemegyszer megszégyenítő fasiszta módszerekkel a Jordán partja mellől, hát jönnek megint a Duna partjára, hol internacionalistán, hol nemzetieskedve, hol kozmopolitán még egyet rúgni a magyarba, hiszen kedvet kaptak hozzá. [...] Minden augusztus 20-án megszólal a hamis tétel magyart kisemmiző rikácsolásaikban: Szent István befogadó állama. Németh László minderről azt mondja, hogy szeretnénk mi ma olyan tiszta helyzetet, mint Szent István többnyelvű államában volt, ahol hazafiság lep-

VAJON VALÓBAN ÁRTALMATLAN ZSIDÓZÁSRÓL VAN-E SZÓ, MERT MAGYARORSZÁGON JELENLEG NINCS KÖZVETLEN ÉS NYILVÁNVALÓ VESZÉLYHELYZET, VAGY PEDIG E GYÜLÖLKÖDŐ SZAVAK ALKALMASAK AZ ERŐSZAK „ÉRZELMI ELŐKÉSZÍTÉSÉRE”?

le alatt nem hazudhatta át magát a kisebbségi. [...] Hát halld meg magyar az ezredik keresztyén magyar állami év ezer év ősi jussán és jogfolytonosságán alapul, egyetlen életre vezető üzenetét: REKESZD KI ŐKET! MERT HA TE NEM TESZED MEG, ŐK TESZIK MEG VELED! Erre figyelmeztet minket ezer év kínja, megrabolt és ezerszer kifosztott hazánk ama »magasban« mégis meglevő öröksége és nem utolsó sorban Ramallah kődobáló fiai.” (Kiemelés az eredetiben.)

Az ügyészség ebben az esetben elrendelte ugyan a nyomozást közösség elleni izgatás miatt, de csupán ismeretlen tettes ellen, jóllehet a képviselő elismerte szerzőségét. A pártelnök, Csurka István a MIÉP lapja, a Magyar Fórum 2001. évi 40. számában – egyebek mellett – a következő, a zsidósággal szemben ugyancsak gyűlöletre uszító érveléssel vette védelmébe Hegedűst: „Magyarországon nem szabad a 19. századi galíciai bevándorlásra, a cári zsarnokság és a véres pogromok elől menekülő, de a magyar falutól teljesen idegen szellemiségű, javarészt illegális benyomulásra emlékezni és emlékeztetni, a máig ható következményeire utalni, holott történelmi tény? Nem ebből a tömegből kerültek ki a Lenin-fiúk 1919-ben, akik szörnnyű mézárilást végeztek a magyar életben? Hány szadista, magyarellenes gonosztevő, hány Szamuely, Péter Gábor, Farkas Mihály, Rákosi és Gerő került ki ebből a körből, s hány Aczél György, aki nem körömlétezés, hanem liberalizmussal gyilkolta a magyart, s helyezte a kaszt tagjait a vezető állásokba. Nem tény az ávós terrorizmus, amely szintén ehhez a réteghez köthető? Az ártatlan emberek százezreinek meggyalázása? A körömlétezés és a szájba vizezés?

Hát meddig kell takargatni, hogy ezt kik követték el? És miért? Bosszúból. Ötven évig. S most készülnek a kormányhatalom visszavételére, hogy folytathassák.”⁵

Miként a Hegedűs Lóránt elleni eljárásról, úgy a Csurkával szemben érkezett feljelentés ügyében sem foglalt állást az ügyészség a kézirat lezárásáig, ami annak a jele, hogy meglehetősen bizonytalan az Alkotmánybíróság által a gyűlöletre uszítás értékelésére kidolgozott teszt gyakorlati alkalmazása.⁶ Ráadásul az új büntetőeljárási törvény elhalasztott hatálybalépése miatt egyelőre nem áll a sértettek rendelkezésére a pótmagánvád intézménye sem arra az esetre, ha az ügyészség megtagadja a fellépést.

De vajon lenne-e helyük ezekben az esetekben személyiségi jogi pereknek azon az alapon, hogy e

gyűlölködő szövegek sértik nemcsak a magukat zsidóként meghatározók, de minden jóérezsű állampolgár emberi méltóságát? Nézzük, hogy lehetne egy ilyen polgári jogi keresetet megalapozni.

A Magyar Köztársaság alkotmánya – az 1949. évi XX. törvény – több rendelkezése is biztosítja az emberi méltóság, a jó hírnév védelmét és a hátrányos megkülönböztetés tilalmát. Az alkotmány 54. § (1) bekezdése szerint a Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani. Az 59. § (1) bekezdés alapján a Magyar Köztársaságban mindenkit megillet a jó hírnévhez, a magánlakás sérthetlenségéhez, valamint a magántitok és a személyes adatok védelméhez való jog, és végül a 70/A. § (1) bekezdése szerint a Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül. A 70/A. § (2) bekezdése értelmében az embereknek az (1) bekezdés szerinti bármilyen hátrányos megkülönböztetését a törvény szigorúan bünteti.

Az alkotmány 54. §-a – a jogok katalógusának élén – az emberi méltósághoz való jogot egyértelműen mint *alapvető jogot* említi, amelytől senkit nem lehet önkényesen megfosztani. Az Alkotmánybíróság az emberi *méltóság fogalmát* a 64/1991. (XII. 17.) AB határozatában értelmezte: „A méltóság az emberi élettel eleve együtt járó minőség, amely oszthatatlan és korlátozhatatlan, s ezért minden emberre nézve egyenlő. [...] Emberi méltósága és élete mindenkinek érinthetetlen, aki ember, függetlenül fizikai és szellemi fejlettségétől, illetve állapotától, és attól is, hogy emberi lehetőségéből mennyit valósított meg, és miért annyit.”

Az Alkotmánybíróság szerint tehát a méltóság az embert bármely tulajdonságától függetlenül megilleti, pusztán azon az alapon, hogy él és hogy ember. Az Alkotmánybíróság gyakorlatában az emberi *méltósághoz való jog* az alapjogok hierarchiájának legmagasabb fokán áll. Ez a jog mindenekelőtt az *ember jogi státuszát* biztosítja. E tekintetben az emberi méltósághoz való jog abszolút, vagyis korlátozhatatlan. Az emberi méltósághoz és az élethez való korlátozhatatlan jog azokban az esetekben jut szerephez, amikor az ember jogi státuszáról, a *személyiség egészéről* kell döntést hozni.⁷

Emellett az emberi méltósághoz való jog *„anyajogként”*, más jogok forrásaként is megjelenik az alkotmánybírósági gyakorlatban. A méltósághoz való jog-

ból származó (de azzal nem azonos!) jogok a *személyiség egyes aspektusainak* védelmére, illetve az önrendelkezés biztosítására szolgálnak.

Az emberi méltósághoz való jogból következő követelményeket a magyar Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jog *funkcióinak* nevezi. Sólyom László alkotmánybíró a halálbüntetésről hozott határozathoz fűzött párhuzamos véleményében ezt a következőképpen fejtette ki: „Az emberi méltósághoz való jognak két funkciója van. Egyrészt azt fejezi ki, hogy van egy abszolút határ, amelyen sem az állam, sem más emberek kényszerítő hatalma nem terjedhet túl, vagyis az autonómiának, az egyéni önrendelkezésnek egy mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva – a klasszikus megfogalmazás szerint – az ember alany maradhat, és nem válik eszközzé vagy tárggyá. [...] A méltósághoz való jog ez a felfogása különbözteti meg az embert a jogi személyektől, amelyek teljesen szabályozás alá vonhatók, nincs »érinthetetlen« lényegük. [...] A méltósághoz való jog másik funkciója az egyenlőség biztosítása. [...] Az egyenlő méltóság miatt egyaránt érinthetetlen a nyomorék és az erkölcsi szörnyeteg bűnöző élete és méltósága is. Az emberi méltóságban mindenki osztozik, aki ember, függetlenül attól, hogy mennyit valósított meg az emberi lehetőségéből és miért annyit.” [23/1990. (X. 31.) AB határozat, ABH 1990, 103–104.]

A magyar Alkotmánybíróság a 8/1990. (IV. 23.) AB határozatában az emberi méltósághoz való jogot *„általános személyiségi jogként”* határozta meg: „Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. »általános személyiségi jog« egyik megfogalmazásának tekinti. A modern alkotmányok, illetve alkotmánybírósági gyakorlat az általános személyiségi jogot különféle aspektusaival nevezik meg: pl. a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogként, az önrendelkezés szabadságához való jogként, általános cselekvési szabadságként, avagy a magánszférához való jogként. Az általános személyiségi jog »anyajog«, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.” [8/1990. (IV. 23.) AB határozat, ABH 1990, 44–45.]

Az Alkotmánybíróságnak ezek a deklarációi a személyiség jogi védelmét az egyes jogágak szintjéről az egész alkotmányos rendszer szintjére emelték. Korábban kizárólag a Polgári törvénykönyv nyújtott átfogó személyiségi jogvédelmet, amelynek 75. § (1) bekezdése kimondja: „A személyhez fűződő jogokat mindenki köteles tiszteletben tartani. E jogok a törvény védelme alatt állnak.”

Az emberi méltósághoz való jognak a személyiség szabad kibontakoztatását és a magánszféra védelmét biztosító jogok megalapozása mellett másik funkciója az egyenlőség biztosítása. Az emberi méltóság egyenlősége egyrészt a méltósághoz való jog *fogalmi eleme*, másrészt az emberi méltóság a hátrányos megkülönböztetés tilalmának *mércéje*. Mivel minden ember másokkal egyenlő méltósággal rendelkezik, tilos indokolatlan, ésszerűtlen különbséget tenni egyes emberek és embercsoportok között. A magyar Alkotmánybíróság mindezt így összegezte: „A megkülönböztetés tilalma arra vonatkozik, hogy a jognak mindenkit egyenlőként (egyenlő méltóságú személyként) kell kezelnie, azaz az emberi méltóság alapjogán nem eshet csorba, azonos tisztelettel és körütekintéssel, az egyéni szempontok azonos mértékű figyelembevételével kell a jogosultságok és kedvezmények elosztásának szempontjait meghatározni.” [9/1990. (IV. 25.) AB határozat, ABH 1990, 48.]

Az egyenlő méltóság elve és az abból fakadó diszkrimináció-tilalom alapján az állam köteles *egyenlő bánásmódban* részesíteni a területén tartózkodó minden személyt, és nem tehet indokolatlan különbséget közöttük fajuk, nemzeti vagy etnikai hovatartozásuk, származásuk, bőrszínük, nemük, anyanyelvük, vallásuk, lelkiismereti meggyőződésük, véleményük, politikai hovatartozásuk, vagyoni, születési vagy egyéb helyzetük szerint. Az államnak a hátrányos megkülönböztetés tilalmának érvényesítésére vonatkozó kötelezettsége értelemszerűen kiterjed a polgári jogi viszonyokra, köztük a személyhez fűződő jogok védelmére is. Ezzel kapcsolatban az Alkotmánybíróság így fogalmaz: „Az Alkotmány 70/A. § (1) bekezdésében foglalt tilalom nemcsak az emberi, illetve az alapvető állampolgári jogokra irányadó, hanem e tilalom – amennyiben a különbségtétel sérti az emberi méltósághoz való jogot – kiterjed az egész jogrendszerre, ide értve azokat a jogokat is, amelyek nem tartoznak az emberi jogok, illetőleg az alapvető állampolgári jogok közé.” [61/1992. (XI. 20.) AB határozat, ABH 1992, 280, 281.]

Mint látható, a magyar alkotmánybírák az emberi méltósághoz való jogot – legalábbis az élethez való joggal való egységében – mint abszolút jogot az alkotmányos jogok hierarchiájának csúcsára helyezték. Ugyancsak kiemelt alapjogként kezeli az alkotmánybírósági gyakorlat a véleményszabadságot, vagyis azt a jogot, amely ebben az esetben konkurál az emberi méltósághoz való joggal. Ugyanakkor egyértelmű, hogy az Alkotmánybíróság a két „anyajog” között is hierarchia-viszonyt állított fel:

„A véleménynyilvánítás szabadságának kitüntetett szerepe van az alkotmányos alapjogok között, tulajdonképpen »anyajoga« többféle szabadságjognak, az ún. »kommunikációs« alapjogoknak. [...] A szabad véleménynyilvánítás jogának kitüntetett szerepe ugyan nem vezet arra, hogy ez a jog – az élethez, vagy az emberi méltósághoz való joghoz hasonlóan – korlátozhatatlan lenne, de mindenképpen azzal jár, hogy a szabad véleménynyilvánításhoz való jognak valójában igen kevés joggal szemben kell csak engednie, azaz a véleményszabadságot korlátozó törvényeket megszorítóan kell értelmezni.” [30/1992. (V. 26.) AB határozat, ABH 1992, 178.]

A magyar alkotmány és az Alkotmánybíróság idézett határozatai mellett több, Magyarország által ratifikált nemzetközi egyezmény is tilalmazza az emberi méltóság megsértését, és ezen belül a faji diszkriminációt. Az 1976. évi 8. törvényerejű rendelettel kihirdetett Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának preambuluma a szabadság, az igazságosság és a béke alapjának tekinti „az emberi közösség valamennyi tagja veleszületett méltóságának, valamint egyenlő és elidegeníthetetlen jogainak elismerését”, emellett kimondja, hogy az emberi jogok „az emberi lény veleszületett méltóságából erednek”. Az egyezségokmány 19. cikkének 3. bekezdése értelmében az ugyanezen cikk 2. bekezdésében meghatározott jogok, köztük a véleménynyilvánítás szabadságának gyakorlása különleges kötelességekkel és felelősséggel jár. Ennélfogva az bizonyos korlátozásoknak vethető alá, amelyek azonban csak olyanok lehetnek, amelyeket a törvény kifejezetten megállapít, mint például mások jogainak vagy jó hírnevének tiszteletben tartása.

Az 1969. évi 8. törvényerejű rendelettel a magyar jog részévé vált, a faji megkülönböztetés valamennyi formájának kiküszöböléséről New Yorkban 1965. december 21-én elfogadott nemzetközi egyezmény 1. cikkében foglalt definíció szerint faji megkülönböztetés minden olyan különbségtétel, kizárás, megszorítás vagy előnyben részesítés, amelynek alapja a faj, a szín, a leszármazás, a nemzetiségi vagy etnikai származás, és amelynek célja vagy eredménye politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális téren vagy a közélet bármely más terén az emberi jogok és alapvető szabadság-

AZ ÁLLAMNAK A HÁTRÁNYOS MEGKÜLÖNBÖZTETÉS TILALMÁNAK ÉRVÉNYESÍTÉSÉRE VONATKOZÓ KÖTELEZETTSÉGE ÉRTELEMSZERŰEN KITERJED A POLGÁRI JOGI VISZONYOKRA, KÖZTÜK A SZEMÉLYHEZ FÜZŐDŐ JOGOK VÉDELME IS.

jogok elismerésének, egyenrangú élvezetének vagy gyakorlásának megsemmisítése vagy csorbítása. Az egyezmény megköveteli a részes államoktól, hogy „bármely személy, csoport vagy szervezet által alkalmazott faji megkülönböztetést” tilalmozzon és szün-

tessen meg (2. cikk 1.d pont), és kötelezi a tagállamokat olyan jogszabályok megalkotására, amelyek a faji indíttatású izgatást, a fajgyűlölő tevékenység támogatását tilalmazzák, és az ilyen jellegű szervezetek betiltására ösztönzik az egyezményben részes államokat (4. cikk). Ez azt jelenti, hogy az egyezmény ratifikálását követően a tagállamok kötelesek a magánszemélyek cselekvési szabadságának bizonyos szintű korlátozására is. Az egyezmény 6. cikke pedig kinyilvánítja, hogy „a részes államok az illetékes nemzeti bíróságok és egyéb állami intézmények útján a joghatóságuk alá tartozó minden személynek hatékony védelmet és jogorvoslatot biztosítanak a faji megkülönböztetést célzó minden cselekmény ellen, amely a jelen Egyezménnyel ellentétben emberi jogait és alapvető szabadságjogait sérti, biztosítják továbbá mindenkinek azt a jogot, hogy az ilyen bíróságoknál a megkülönböztetés eredményeképpen elszenvedett minden kárért igazságos és megfelelő elégtételt és jóvátételt kérjen”.

A Magyarországot kötelező regionális nemzetközi megállapodások közül az 1950-ben született, az 1993. évi XXXI. törvénnyel kihirdetett Az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény 10. cikkének 2. pontja a következőképpen szól a véleménynyilvánítás szabadságának korlátairól: „E kötelezettségekkel és felelősséggel együttjáró szabadságok gyakorlása a törvényben meghatározott olyan alakszerűségeknek, feltételeknek, korlátozásoknak vagy szankcióknak vethető alá, amelyek szükséges intézkedéseknek minősülnek egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a területi integritás, a közbiztonság, a zavargás vagy bűncselekmény megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, mások jó hírneve vagy jogai védelme, a bizalmas információ közlésének megakadályozása, a bíróságok tekintélyének és pártatlanságának fenntartása céljából.”

A korábban idézett kijelentések sérthetik mind a magukat zsidóként identifikáló, mind más állampolgárok emberi méltóságát. Összhangban az alkotmány hivatkozott rendelkezéseivel, valamint az Alkotmánybíróság ugyancsak említett emberi jogi tárgyú döntésével, a Ptk. az alábbiak szerint rendelkezik a személyhez fűződő jogok alcímű fejezetében.

75. § (1) A személyhez fűződő jogokat mindenki köteles tiszteletben tartani. E jogok a törvény védelme alatt állnak.

76. § A személyhez fűződő jogok sérelmét jelenti különösen a magánszemélyek bármilyen hátrányos megkülönböztetése nemük, fajuk, nemzetiségük vagy felekezetiük szerint, továbbá a lelkiismereti szabadság sérelme és a személyes szabadság jogellenes korlátozása, a testi épség, az egészség, valamint a becsület és az emberi méltóság megsértése.

78. § (1) A személyhez fűződő jogok védelme ki-

terjed a jó hírnév védelmére is. (2) A jó hírnév sérelmét jelenti különösen, ha valaki más személyre vonatkozó, azt sértő, valótlan tényt állít, híresztel, vagy való tény hamis színben tüntet fel.

Mivel az idézett kijelentések alkalmasak az emberi méltóság megsértésére, ezért az alkotmányban biztosított alapvető jogok és a Ptk. fent idézett szabályai alapján a következő személyiségi jogi igények támaszthatók a szövegek szerzőivel szemben: a Ptk. 84. § (1) bekezdés a) pontja alapján az emberi méltóság, azaz a személyiségi jogok megsértésének megállapítása, a b) pont alapján az alperesek eltiltása attól, hogy a jövőben hasonló jogsértő cselekményeket kövessenek el, a c) pont alapján elégtétel adására kötelezés, az e) pont alapján pedig a felperesek nem vagyoni kárának megtérítése. Sőt, az is elképzelhető, hogy a bíróság a Ptk. 84. § (2) bekezdése alapján az alperesekre a magatartásuk súlyosságával arányban álló, közérdekű célra fordítható bírságot is kiszabna.

Érdekes lenne tudni, hogyan fogadnának a magyar bíróságok ilyen vagy ehhez hasonló kereseteket, amelyekben a személyiségi jogok sértettjei a sértő szövegek alapján pontosan nem meghatározható személyek, és számuk akár több tíz- vagy százezerre is tehető.

JEGYZETEK

1. „A MIÉP a kormány kurvjája.” Franka Tibor „előadójte”, Népszabadság, 2001. április 5.
2. Forrás: www.miep.hu.
3. Lásd az MTI 2001. július 25-én keltezett BD0110 4 130 MTI b2002 számú közleményét.
4. Lásd SZESZLÉR Tibor: *Nem lázítanak, nem ingerelnek*, Élet és Irodalom, 2001. szeptember 7.
5. CSURKA István: *Magyar szemmel*, Magyar Fórum, 2001. október 4.
6. Az ezekkel az ügyekkel kapcsolatos vitát lásd az Élet és Irodalom (ÉS) hasábjain: HALMAI Gábor: *Az ügyészség esete a MIÉP-pel*, ÉS, 2001. augusztus 17.; ZOLTÁN Tibor: *Az alkotmányjogász esete az ügyészséggel*, ÉS, 2001. augusztus 31.; RÁDAI Tamás: *Az ügyészség esete az Alkotmánybírósággal*, ÉS, 2001. szeptember 7.; HALMAI Gábor: *A liberális alkotmányjogász esete a szólásszabadsággal*, ÉS, 2001. szeptember 14.; MOLNÁR Péter: *Gyűlöletbeszéd Magyarországon*, ÉS, 2001. október 26.
7. Az amerikai „clear and present danger” teszt alkalmazhatóságáról lásd Molnár Péter írását ugyanebben a számban.
8. Az Alkotmánybíróságnak az élethez és az emberi méltósághoz való joggal kapcsolatos esetjogának részletes ismertetését lásd TÓTH Gábor Attila: *Az emberi méltósághoz és az élethez való jog, Emberi jogok*, szerk. HALMAI Gábor, TÓTH Gábor Attila, Budapest, Osiris-INDOK. (Megjelenés alatt.)

USZÍTÁS VAGY GYALÁZKODÁS?

E tanulmány kiindulópontja három, 2001-ben megtörtént eset. Mindhárom alkalommal antiszemita beszéd miatt tettek feljelentést. Az ügyészség az első két ügyben megtagadta a nyomozás elrendelését, a harmadikban pedig ismeretlen tettes ellen folytat nyomozást, jöllehet a feljelentett szöveg szerzője hónapok óta egyértelműen azonosítható. A három történet közös vonása, hogy mindegyik felveti a kérdést: hol húzódik a gyalázkodás és a büntetőjog által tiltott uszítás közötti határvonal.

A LÁTSZÓLAG HATÁROZOTT JOGALKALMAZÁS BIZONYTALANSÁGA

A Franka-ügy

2001 januárjában Franka Tibor – a MIÉP jelöltje a dabasi választásokon – a budakalászi MDF szervezet rendezvényének vendége volt. A fórumnak további nyilvánosságot biztosított a kábelhálózaton terjesztett Kalásztvévé. A Népszabadság részleteket közölt a MIÉP jelöltjének félreérthetetlen antiszemita kijelentéseiből. Számos mondatot áthattott a szónok rasszista gyűlölködése, így például a következőt is: „az állítólag jobboldali kormány jobban fél a saját fajtájától, mint a baloldaltól. [...] A saját fajtájától fél Orbán Viktor? Vagy Orbán Viktor nem a saját fajtája?”

Kárpáti István, a napilap cikkéből értesülve a gyűlölködő előadásról, közösség elleni izgatás miatt feljelentést tett a Budapesti Rendőr-főkapitányságon, amit sajtótájékoztatóján jelentett be. Feljelentése ügyében a Pest Megyei Rendőr-főkapitányság Vizsgáló Osztálya járt el. Ennek során a feljelentő a rendőrség rendelkezésére bocsátotta a budakalászi gyűlésen készült videokazettát. Miután a hatóság személyesen is meghallgatta Kárpátit, határozatot hozott a nyomozás megtagadásáról.

A határozat – a 30/1992. (V. 26.) AB határozatra hivatkozva – kiemeli, hogy a gyűlöletre uszítás tényállásának alkalmazására „csak a legvégső esetben a köznyugalom, a társadalmi rend és a béke megzavarásának reális veszélye esetén van lehetőség.”¹ Ez – legalábbis az erőszak „reális veszélye” tekintetében – Franka beszédével elképzelhetően valóban nem valósult meg; lehetséges, hogy az tényleg nem volt több, mint visszataszító gyalázkodás. Ám ez csak a

nyomozás során lett volna megállapítható. Többek között annak tisztázása révén, hogy a budakalászi fórum résztvevői között voltak-e olyan személyek, akiket az antiszemita gyűlölködés tettekre készíthetett, illetve olyan személyek, akik az esetleges erőszak áldozataivá válhattak volna. A rendőrség mégis feleslegesnek ítélte a nyomozást, megértést tanúsítva egyúttal a rasszista gyűlölködő iránt: „Franka Tibor vihart kiváltó nyilatkozata személyes érzéseit tartalmazza, amely őt a pályáján ért kudarcokból fakad. Kijelentései kétségtelenül meghökkentők, de semmiképpen nem alkalmasak arra, hogy a köznyugalmat, társadalmi rendet, a békét megzavarják.”

E ponton érdemes emlékeztetni egy korábbi, a maga idejében nagy port felvert esetre. A gyalázkodás büntetőjogi tilalmát 1992-ben megsemmisítő alkotmánybírói határozat² következményeként született ítéletek közül a legnagyobb felháborodást a közösség elleni izgatással és önkényuralmi jelképek tiltott használatával³ vádolt Szabó Albert, a Világnemzeti Néppuralmista Párt (VNP) vezetője és társai felmentése váltotta ki 1996-ban. Ahogyan azt a Fővárosi Bíróság írta ítélete⁴ indoklásában, „az antiszemitizmust a hatályos büntetőtörvénykönyv kizárólag akkor rendeli büntetni, amikor külső megjelenési formájában gyűlöletre uszításként jelentkezik”. A bíróság arra a következtetésre jutott, hogy a VNP által szervezett előadások során a párt helyiségében látható olyan szimbólumok, mint „a nyilaskeresztes mozgalom zászlójára emlékeztető hétszervágott Árpád-sávó zászlók”, illetve „a falakon Szálasi Ferenc arképe és tőle származó idézetek”, továbbá a gyűlések összes további hasonló kelléke, valamint Szabó Albert és más, általa felkért előadók kijelentései nem valósították meg a gyűlöletre uszítás bűncselekményét. Az ügyészséget a vádirat kiegészítésére egyébként többször is hiába felszólító bíróság ugyanis „a vád tárgyává tett megállapításokban nem talált sem egyenként, sem összességében olyan konkrét kitételeket, amelyek a zsidóság, vagy annak egy meghatározott csoportja ellen valamilyen ellenséges magatartásra, vagy ellenséges, kárt okozó tevékenység kifejtésére biztatna, készítetne, ingerelne”.

A bíróság hangsúlyozta, hogy „ítélkezése során úgy kellett eljárnia, hogy szűkítse és lehetőség szerint kiküszöbölje a szubjektív elemeket, és ítéletét kizárólag a tényekre és az ezzel szorosan összefüggő jogszabályokra alapítsa”, de azt is hangsúlyozta, hogy

Szabó Albert és társai kijelentéseivel és nézeteivel „semmilyen formában nem ért egyet, azt erkölcsileg minden formájában elítéli, azoktól teljes körűen elhatárolja magát”. Az ehhez hasonló erkölcsi állásfoglalást hiába keressük a Franka-ügyben született rendőrségi és ügyészségi határozatokban, ami feltehetően összefügg azzal, hogy e hatóságok nem tartották szükségesnek a körülmények nyomozással történő feltárását.

Kárpáti kitarását dicséri, hogy nem érte be az első elutasító határozattal, mint ahogyan a későbbiekben sem fogadta el az érdemi eljárás mellőzését. Panasszal fordult a Pest megyei Főügyészséghez, amelyben felhívta a figyelmet a számára nyitva álló jogorvoslat sajtóosan előre eldöntött voltára is: „A Pest megyei Rendőr-főkapitányság szakmai megerősítés végett tanácsért fordult a Pest megyei Főügyészséghez, ahol is a nyomozás megtagadását javasolták.”⁵ A Főügyészség erre mindössze annyit válaszolt, hogy az ügyben hozzájuk is érkezett feljelentés, amit a nyomozó hatóságnak utasítás nélkül továbbítottak.

Kárpáti a nyomozás szükségessége mellett szóló érvei között említi a következőt is: „Amennyiben az igazságszolgáltatás megengedi, hogy egyes állampolgárok mások emberi érzületeit sértsék, az az igazságszolgáltatás igazságtalan és antidemokratikus.” E megfogalmazás kétségtelenül szélesebb az egyéni jogokat az érzelmi sérelmeken túlmenően veszélybe sodró gyűlöletre uszítás tényállásánál. E veszély megletének megítéléséhez viszont a bírósági döntésig végigvitt büntetőeljárásra lett volna szükség. A Pest megyei Főügyészség azonban – korábbi javaslata ismeretében nem túlságosan meglepően – még a nyomozást is szükségesnek tartotta.

A Főügyészség álláspontja szerint a „a nyomozó hatóság [...] megállapította, hogy Franka Tibor beszéde – mely kétségtelenül tartalmazott meghökkenítő és sértő véleményeket más személyekre, csoportokra nézve – elsősorban személyes érzéseit közölte, mely pályájával, munkájával kapcsolatos kudarcélményeiből fakad”.⁶ E szinte részvételteljes értékelést a Főügyészség e megállapítása egészíti ki: „Ezek a kijelentések általános morális szempontokból, esetlegesen a személyiségi jog védelmére figyelemmel támadhatók, nem pedig a büntetőjog alapján.” A Szabó-ügyben eljáró bíróság ép erkölcsi érzékről tanúskodó elítélő véleménye helyett az ügyészség részéről tehát azzal a talányosnak mondható megfogalmazással kell beérnünk, hogy a fajvédő gyalázkodások „általános morális szempontokból [...] támadhatók”. Kárpáti végül a legfőbb ügyészhez fordult, leszögezve, hogy elutasító határozat esetén az Emberi Jogok Európai Bírósága elé viszi az ügyet. A legfőbb ügyészség azonban megerősítette az addigi határozatokat, azaz maga

sem látta szükségesnek a nyomozást annak megállapításához, hogy Franka kijelentései gyűlöletre uszítók voltak-e. Így a Kárpáti Istvánnak adott válaszban hiába fogalmazták meg az uszítás büntetőjogi fogalmát: „Az uszítás nem egyszerűen a gyűlölet mint a legszélsőségesebb, nagyfokú ellenséges indulat kiváltására, hanem olyan gyűlölet felkeltésére irányul, amely aktív tevékenységbe megy át vagy ennek reális lehetőségét hordozza.”⁷ A bírósági mérlegeléssel végződő büntetőeljárás hiányában ugyanis nem volt megalapozottan megítélhető, kialakult-e annak veszélye, hogy a felkeltett gyűlölet erőszakhoz vezet.

A Bognár-ügy

A ferencvárosi klubcsapat eladását követően, 2001 júliusában Bognár László, a MIÉP egyik országgyűlési képviselő alelnöke sajtótájékoztatón ismertette pártja *Fradi-Fotex – nemzetellenes tranzakció* című antiszemita közleményét. A B'nai B'rith Első Budapesti Közösség feljelentést tett a legfőbb ügyésznél közösség elleni izgatás bűntette miatt. Az egyesület feljelentésében a következőképpen érvelt: „A futballpályák lelátóin egyre inkább eluralkodó verbális, olykor tettleges, erőszakos jelenségek ismeretében a sajtótájékoztatón mondottak egyenes szándékkal elkövetett uszításnak minősülnek.”⁸

Kétségtelen, hogy a focimeccsek hangulata lehet az egyik legjobb példa az olyan helyzetekre, amelyekben viszonylag könnyen kelthetők az erőszak közvetlen és nyilvánvaló veszélyével is fenyegető indulatok. Mint az ügyben a nyomozás elrendelése, majd a vádemelés szükségessége mellett érvelő Halmi Gábor írja, „a bíróságnak nyilván azt is mérlegre kell tennie, vajon a futballpályákon elhangzó mocskos szövegek, az ottani erőszak mennyiben függ össze a párt uszító tartalmú felhívásával, vagy ezek együtt mennyiben veszélyeztetik a köznyugalmat”.⁹

A feljelentés megállapítja: „...a burkolt rasszista közbeszéd mindennapos rutinná, sőt politikai jelenséggé vált. [...] Az ekképpen felszított, gerjesztett indulatos közegben a Magyarországon amúgy sem ismeretlen lelátói erőszak szélesebb körben vezethet zsidó származású vagy annak vélt személyek bántalmazására, megcsúfolására, megfélemlítésére.” A Központi Ügyészségi Nyomozó Hivatal ennek ellenére a nyomozás megtagadásáról határozott, úgy ítélvén meg, hogy a MIÉP sajtótájékoztatóján közzétett vélemény „nem éri el azt a mértéket, amely a büntetőjogi beavatkozást követelné. Az idézett kijelentések ugyanis nem lázítanak, nem ingerelnek [...] aktív, tevételes, erőszakos cselekedetekre.”¹⁰

Az e határozat ellen benyújtott panaszában a B'nai B'rith Egyesület a szintén részletes indokolást tartal-

mazó feljelentésében foglaltaknál is alaposabban fejtette ki álláspontját, elsősorban az ügyész eljárását bírálva: „Fő kifogásunk a határozat ellen az, hogy az ügyész a büntető törvény indokolatlan megszorító értelmezésével maga akarja a joggyakorlatot alakítani. [...] ha egyáltalán felmerül a bűncselekmény alapos gyanúja [...] az ügyész köteles elrendelni a nyomozást, vádat emelni és azt képviselni.”¹¹ Az egyesület hangsúlyozta, hogy az „elhangzott kijelentések *összeségükben és összhatásukban*”¹² valósítják meg a gyűlöletre uszítást, az ügyészség azonban nem így, hanem egyes állításokat kiemelve vizsgálta az esetet, noha ez ellentmond a Legfelsőbb Bíróság irányadó határozatának.¹³ A panasz idézi az ügyészi határozatot, amely szerint a „kirekesztő megfogalmazás [...] nem ingerel tényleges, tettekben megnyilvánuló, ártó hatású kirekesztésre”. E megfogalmazást olvasva nem meglepő, hogy az egyesület a következő megállapításra jut: „az ügyészi határozat [...] felfogása szerint csak annak az elkövetőnek a magatartása lehetne tényállásszerű, aki – például – azt kiabálja: »Üsd a zsidót!« vagy »Öld a Zsidót!«”

A panasz érvelése szerint a Btk. 269. paragrafusában szereplő „gyűlöletre uszít” kitétel értelmezését nehezíti, hogy „e két kifejezés nyelviileg nehezen illeszthető egymáshoz. Uszítani ugyanis *tevékenységre* lehet, a gyűlölet pedig *érzelem* [...]. Ennek megfelelően az *uszít* kifejezést nem *erőszakítéletre* kell vonatkoztatni [...], hanem *indulatkeltésre*: csupán olyan magatartásra, amely gyűlöletet kelt, vagy alkalmas arra.”¹⁴ Ez az elemzés nagyrészt helytálló, utolsó idézett fordulata azonban ellentmond az Alkotmánybíróság határozatainak. Azok – mint látni fogjuk – nem pusztán a gyűlöletkeltést vagy az arra való alkalmasságot tekintik szükségesnek a bűncselekmény megvalósulásához, hanem azt is, hogy a kiváltott indulat az adott eset összes körülményeire tekintettel az egyéni jogok érzelmi megrázkódtatáson túlmenő megsértésének veszélyét idézze elő.

A bíróság lett volna hivatott eldönteni, hogy Bognár véleménynyilvánítása ilyen veszélyt keltett-e, és helytállók-e a panasz következő állításai: „...a MIÉP sajtótájékoztatót követő Újpest-Fradi meccsen történt események szorosan összekapcsolódnak az általunk állított bűncselekménnyel. Ami ott történt, az az uszítás azonnali és nyilvánvaló »eredménye«. [...] a televíziós csatornák közvetítésével az ország lakossága olyan, az érzelmeiket súlyosan felkavaró eseménysorozatnak volt szem- és fültanúja, amilyen 1944 óta nem történt meg ebben az országban: a »mocskos zsidók« szavakat ritmikus kórusban skandáló tömeg, a transzparensen felmutatott szövegek, a félreérthetetlen gúnyrajz egyenes és nyilvánvaló következményei a faji uszításnak.” A panaszt – más

feljelentők panaszával együtt – a Legfőbb Ügyészség azonban elutasította, mondván, „az érintett kijelentések nem alkalmasak arra, hogy dühödt, ellenséges indulatokat gerjessenek”.¹⁵ E határozat ellen a B'nai B'rith Első Budapesti Közösség újabb panaszt nyújtott be, ezúttal személy szerint a legfőbb ügyésznek, fenntartva azon álláspontját, hogy „a hatályos büntetőjog ma is tartalmazza azokat a szabályokat, amelyek következetes alkalmazása mellett fel kell és fel lehet lépni a gyűlöletre uszító elkövetők ellen”.¹⁶ Az egyesület egyúttal feljelentést tett ifj. Hegedűs Lóránt kirekesztő felhívása ügyében is, leszögezve, hogy az már „az ügyészség önnön ismerveinek is megfelel; ezekkel kapcsolatban nem állíthatja, hogy nem lázítanak, nem ingerelnek a társadalom más csoportjával szemben aktív, tevéleges, erőszakos cselekedetekre”.

Az ifj. Hegedűs-ügy

A MIÉP országgyűlési képviselő alelnöke pártja XVI. kerületi, Ébresztő című lapjában, az első oldalon tette közzé antiszemita cikkét, ami később a Pannon Rádióban hallható is volt. Ebben az esetben az ügyészség ugyan nem tagadta meg a nyomozást, azt azonban több hónapon keresztül ismeretlen tettes ellen folytatja, ahelyett, hogy haladéktalanul kérte volna az Országgyűléstől: függessze fel a bűncselekmény alapos gyanúját megalapozó cikk kétségtelenül megállapítható szerzőjének mentelmi jogát. E késlekedés megkérdőjelezi a hatóság politikai függetlenségét.

Az pedig, hogy az előbbieken leírt két esettől eltérően ebben az ügyben megindult a nyomozás, egyébként sem ad sok bizakodásra okot az alkotmánybírósági mérce alkalmazását illetően. Az ügyészség ugyanis, úgy tűnik, azt tekinti egyedüli döntő körülménynek a bűncselekmény gyanújának megállapításakor, hogy felszólító módú-e a gyűlöletbeszéd. A Franka-, a Bognár- és az ifj. Hegedűs-ügy tanúsága szerint az ügyészség számára egyszerűen a kimondott felszólítás megléte vagy hiánya pótolja az esetek minden részletére kiterjedő körületekintő mérlegelés eredményét. Ifj. Hegedűs antiszemita cikke a „galíciai jöttmentek hada” ellen uszítva a következő mondatokat kiemelve, felszólító módban fogalmaz: „REKESZD KI ŐKET! MERT HA TE NEM TESZED MEG, ŐK TESZIK MEG VELED!” Ezért az ügyészség gyakorlatából kirajzolódó „tesztnek” megfelelően ebben az esetben megindult a nyomozás, a másik két ügyben viszont nem.

Valójában azonban az uszítás és a gyalázkodás elhatárolásakor egyáltalán nem csak az a kérdés, hogy felszólító módú-e a gyűlölködő szöveg. Pacifisták gyűlésén feltehetően egy kifejezetten cselekvésre

felszólító, mégoly gyűlöletterhes mondat sem idézi elő az erőszak közvetlen veszélyét. Egy magyarországi futballmeccs felhevült és részben erősen ittas állapotban lévő közönsége körében viszont egy gyalázkodó kijelentő mondat is elegendő lehet ahhoz, hogy elszabaduljon a pokol.

A felszólító módú gyűlölködés uszító, de az erőszak veszélyét csak az eset összes többi körülményétől függően idézi elő. A kijelentő módú gyalázkodás viszont szintén lehet uszító, és veszélyhelyzetet is kiválthat.¹⁷ A három leírt esetben a rendőrség és az ügyészség azonban a következő nyelvtani megkülönböztetésre egyszerűsítette le az uszítás és a gyalázkodás közötti különbséget: felszólítás = uszítás (illetve annak gyanúja), kijelentés = gyalázkodás.

Az ifj. Hegedűs-ügyben még ez a megközelítés is csődöt mondani látszik. A cikk kiemelt felszólító mondata ugyanis csak ahhoz volt elegendő, hogy a nyomozás meginduljon, majd az ismert-ismeretlen tettes kutatása során elhúzódjon. A látszólag határozott jogalkalmazás tehát valójában meglehetősen bizonytalanul alakul. A gyűlöletbeszéd környezetét nem tárja fel alapos nyomozás, és az ügyek el sem jutnak a bíróságig. E bizonytalankodó joggyakorlat ismeretében indokolt utánajárni: az Alkotmánybírósághol húzta meg a határt a büntetőjogilag nem tiltott gyűlölködés és a gyűlöltre uszítás között?

Az Alkotmánybíróság határozatai

1992-ben az Alkotmánybíróság megsemmisítette a Btk. közösség elleni izgatásról szóló paragrafusának második bekezdését.¹⁸ Ezt megelőzően a Btk. 269. §-a így szólt: „(1) Aki nagy nyilvánosság előtt

– a magyar nemzet vagy valamely nemzetiség,
– valamely nép, felekezet vagy faj, továbbá a lakosság egyes csoportjai ellen gyűlöltre uszít, büntetett követ el, és három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

(2) Aki nagy nyilvánosság előtt a magyar nemzetet, valamely nemzetiséget, népet, felekezetet vagy fajt sértő vagy lealacsonyító kifejezést használ, vagy más ilyen cselekményt követ el, vétség miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel, javító-nevelő munkával vagy pénzbüntetéssel büntetendő.”¹⁹

Az Alkotmánybíróság határozata szerint csak az első bekezdés tartalmazta a véleménynyilvánítás szabadságának alkotmányos, tehát szükséges és arányos korlátozását. A mérföldkövet jelentő határozat indokolása a diktatúrát éppen csak maga mögött hagyó ország politikai klímáját tükrözi, egy olyan országot, ahol a szabadság ritka látogató volt a 20. század folyamán. „Történelmi tapasztalat, hogy mindannyiszor, amikor a véleménynyilvánítás szabadságát korlátoz-

ták, sérelmet szenvedett a társadalmi igazságosság, az emberi kreativitás, csökkent az emberben rejlő képességek kibontakozásának lehetősége. A káros következmények nem csupán az individuuum, hanem a társadalom életében is megmutatkoztak és az emberiség fejlődésének sok szenvedéssel járó zsákutcájához vezettek. Az eszmék, nézetek szabad kifejtése, a mégoly népszerűtlen vagy sajátos elképzelések szabad megnyilvánulása a fejlődni képes és valóban eleven társadalom létezésének alapfeltétele.”

Az idézett bekezdés olyan emberek tudásáról tanúskodik, akiknek személyes tapasztalatuk a szabadság hiánya. A szép mondatok – amelyek nem ritkák a szólásszabadságról az 1990-es évek elején íródott alkotmánybírói határozatokban – és az érvek arról tanúskodnak, hogy szerzőik nemcsak ismerték az amerikai Legfelsőbb Bíróság hasonló tárgyú döntéseinek nagyszerű, helyenként szenvedélyes esszé formáját öltő szövegeit, hanem magukévá is tették azok értelmét.²⁰ A határozat következő mondatai például Brandeis bírónak a Whitney-ügyben²¹ írt véleményére emlékeztetnek: „Politikai kultúra és egészségesen reflektáló közvélemény csakis öntisztulással alakulhat ki. Aki tehát gyalázkodik, magát bélyegzi meg s lesz a közvélemény szemében »gyalázkodó«. A gyalázkodásra bírálat kell hogy feleljen. E folyamatba tartozik az is, hogy számolni kelljen magas kártérítésekkel. Büntetőjogi büntetésekkel azonban nem a közvéleményt és a politikai stílust kell formálni – ez paternalista hozzáállás –, hanem más jogok védelmében az elkerülhetetlenül szükséges esetben szankcionálni.”

Úgy tűnik, hogy az amerikai és a magyar bírókat, valamint munkatársaikat hasonló lelkesedés fűtötte. Egyaránt tudatában voltak a szólásszabadság azon paradoxonának, mely szerint a kifejezés szabadságának tiszteletben tartása terén a merészség jelenti az óvatosságot, a félelem keltette reakciók pedig az óvatlanságot. Az Alkotmánybíróság 1992-ben született határozata – mint a későbbiekben idézett részeiből is látható lesz – egybecseng az amerikai alkotmány meghatározó bírói értelmezéseivel abban, hogy a veszélyes nézetek legjobb kezelése a szabad közbizalom bátorítása.

A közösség elleni izgatásról szóló alkotmánybírói határozat egyértelműen a szabad vita álláspontjára helyezkedett, ráadásul hangsúlyozta, hogy „a véleménynyilvánításhoz való jog a véleményt annak érték- és igazságtartalmára tekintet nélkül védi”. Az Alkotmánybíróság tehát nemcsak a közvélemény formálásának eszközeként ítélte alkotmányosan védettnek a legkülönbözőbb vélemények kifejezését, hanem abban az esetben is, ha azok a közbeszélgetés számára teljesen haszontalanok.

Az Alkotmánybíróság 1999-ben megerősítette hét évvel korábbi döntését: alkotmányellenesnek minősítette és megsemmisítette a Btk. 269. §-ának azon kiegészítését, amely a gyűlöletre uszítón túlmenően büntetni rendelte azt is, aki „gyűlölet keltésére alkalmas egyéb cselekményt követ el”.²² Az egyhangúan hozott döntés indoklásában az Alkotmánybíróság megállapította, hogy „a már száz éve követett bírói gyakorlat szerint is csakis az uszítás foglalja magában azt a »bizonyos mérték« fölötti veszélyt, amely a véleménynyilvánításhoz való jog korlátozását megengedhetővé teszi”. Az indoklás szövege összefoglaló részében is hangsúlyozza, hogy a hét évvel korábbi határozat „a büntethetőség alkotmányos korlátját a gyűlöletre uszításban és nem általában a »gyűlölet keltésében« határozta meg. A gyűlölet keltésére alkalmas egyéb cselekmény büntethetősége nemcsak azért alkotmányellenes, mert leszállítja a korlátozhatóság [a véleménynyilvánítási szabadság korlátozhatósága] küszöbét, de meghatározatlansága miatt is”.²³

Az 1992-ben megfogalmazott mérce 1999-ben történt megerősítése ellenére a jogalkalmazásban mutatkozó nehézségek miatt érdemes feltenni a kérdést: az első alkotmánybírósági határozat magában hordozta-e annak lehetőségét, hogy a későbbiekben zavarossá váljon a határ az alkotmányosan büntetőjogilag tiltott és nem tiltott gyűlöletbeszéd között.²⁴ Miközben az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek ítélte és megsemmisítette a gyalázkodás tényállását, a döntés indoklásában mégis úgy fogalmazott, hogy „a közöségek méltósága a véleménynyilvánítási szabadság alkotmányos korlátja lehet. Nem zárja ki tehát a határozat azt, hogy arról a törvényhozó akár a gyűlöletre uszítás tényállásán túlmenő büntetőjogi védelemmel is gondoskodik.” Ráadásul a döntés részben a köznyugalom megzavarásából vezette le a véleménynyilvánítás büntetőjogi korlátozhatóságát,²⁵ ami szerepet játszik abban, hogy nem vált eléggé világossá a határ uszítás és gyalázkodás között. Az indoklás a következőképpen érvel: az uszítás „olyan veszélyt hordoz egyéni jogokra is, amelyek a közvetlen tárgyként szereplő köznyugalomnak olyan súlyt adnak, hogy a véleményszabadság korlátozása szükségesnek és arányosnak tekinthető. Nem csupán a köznyugalom megzavarásának intenzitásáról van szó, amely egy bizonyos mérték fölött (»clear and present danger«) igazolja a szabad véleménynyilvánításhoz való jog korlátozását. Itt az a döntő, hogy mi került veszélybe: az uszítás az alkotmányos értékrendben [a véleménynyilvánítás szabadságához hasonlóan] szintén igen magasan álló alanyi jogokat veszélyeztet.”

Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága által alkalmazott híres mérce, a közvetlen és nyilvánvaló ve-

szély fogalma tehát döntő ponton jelenik meg a határozat indoklásában, de első olvasásra nem egyértelmű, hogy mire vonatkozik. A szöveg alaposabb elemzésével azonban megállapítható az előbbieken idézett mondatok értelme. Bár a határozat a köznyugalom megzavarásáról szóló mondatban használja a közvetlen és nyilvánvaló veszély mércéjét, hangsúlyozza, hogy az egyéni jogok veszélyeztetése a döntő. Ha a köznyugalom megzavarása bekövetkezik, akkor a köznyugalom megzavarásának veszélyéről már bajorosan lehet beszélni, ezért valójában a köznyugalom megzavarásának részeként fenyegetett alanyi jogoknak kell nyilvánvaló és közvetlen veszélybe kerülniük ahhoz, hogy az uszítás alkotmányosan tiltható tényállása megvalósuljon.

Az 1992-ben született alkotmánybírósági határozat szerint szükségesnek ítélte – valóban nélkülözhetetlen – esetenkénti mérlegelés csak így állapíthatja meg, hogy egy gyűlölködő kifejezés a véleményszabadság korlátozását indokoló mértékben megzavarta-e a köznyugalom, azaz egyéni jogok is veszélybe, méghozzá nyilvánvaló és közvetlen veszélybe kerültek-e. Pusztán a köznyugalom megzavarását vizsgálva nem lehetne megállapítani a gyűlöletbeszéd határait, hiszen ha az egyéni jogok nyilvánvaló és közvetlen veszélyeztetését nem szabnánk a büntetőjogi tilalom feltételül, akkor például egy település „köznyugalmat” nem megzavaró, bevett cigányozást védhetne a szólás szabadságához való jog, a romák nem roma többséget felkavaró válaszát viszont nem.

Ebből következően a magyar Alkotmánybíróság által megfogalmazott mérce döntő eleme a „clear and present danger” teszt. Ezért a következő részben hosszú kitérőt tesztek: részletesen ismertetem az Egyesült Államok-beli nevezetes szabály kialakulásának történetét.

A CLEAR AND PRESENT DANGER TESZT FELEMELKEDÉSE, BUKÁSA ÉS ÚJRAFOGALMAZÁSA

Az amerikai szólásszabadság-jog híres formulájának eredete az 1910-es évek végének politikai eseteiig vezet vissza. A rendre baloldali véleménynyilvánítók bebörtönzésével végződő ügyek sora elé, mintegy mottóul, ideillenek Thomas Jefferson 1801-ben, elnöki beiktatásakor mondott szavai: „Ha lenne közöttünk bárki, aki fel akarná oszlatni ezt az Uniót vagy meg akarná változtatni köztársasági formáját, hagyjuk őket zavartalanul állni, mint emlékműveit a biztonság, amellyel a vélemény hibája tolerálható, ahol a szabadon hagyott értelem küzdhet vele.”²⁶

Egy fontos előzmény: a Masses-ügy

Az amerikai alkotmány első kiegészítésének²⁷ értelmezését megalapozó clear and present danger teszt kialakításának első mérföldköve a Masses-ügy,²⁸ amelyben először fogalmazódott meg Amerikában szólásszabadság-párti ítélet radikális baloldali nézetekkel kapcsolatban. New Yorkban a híres anarchista, Emma Goldman volt az egyik kiadója a Masses című újságnak. A lap terjesztését a város postamestere a postaügyi miniszter utasítását követve a kémkedési törvény²⁹ alapján megtiltotta. A kerületi bíróságon azonban Learned Hand bíró a lap javára ítélt. Döntése jelentőségét nem csökkentette, hogy a másodfokú bíróság elutasította azt. Hand pontosan körülhatárolta a Masses terjesztésének megtiltására felhozott törvényi rendelkezések szerint valóban nem postázható közlések körét. Kifejtette, hogy valójában csak az Egyesült Államok haderejének működését vagy sikerét szándékosan gátló, tudottan téves állítások, továbbá a sorozást akadályozni kívánó, vagy az amerikai hadseregben szándékosan engedetlenséget vagy zendülést okozó, illetve annak előidézését megkísérlő publikációk nem postázhatók. Hand arra a következtetésre jutott, hogy a Masses azon száma, amelynek terjesztését a postamester megtiltotta, nem tartalmazott a törvény rendelkezései alá eső semmiféle kijelentést. Hand, bár nem hivatkozott az amerikai alkotmány első kiegészítésére, védelmébe vette a mégoly élesen kifejezésre juttatott kritikus véleményeket: „Nekem úgy tűnik, hogy ha valaki nem buzdít másokat arra, hogy kötelességük vagy érdekük megszegni a törvényt, akkor az illető nem ítéltető el törvénysértés okozásának kísérletéért. Ha nem ez a teszt, akkor nem látok menekülést a következtetéstől, hogy e paragrafus szerint törvénytelen bármely politikai agitáció, amelyről feltehető, hogy lázító hangulatot kelt.”

Mint az idézetből kitűnik, Hand arra összpontosított, hogy a veszélyes vagy annak tűnő beszéd megvalósítja-e a törvénysértésre való izgatást mint a szólás egy különleges kategóriáját. Hand ettől tette függővé a beszéd korlátozhatóságát, különbséget téve védett és nem védett, bűncselekmény elkövetésére buzdító beszéd között, az utóbbit büntethetőnek ítélve. Ezzel szemben Oliver Wendell Holmes, a clear and present danger teszt megalapozója a szólás körülményeit tekintette meghatározónak a beszédnek a tette gyakorolt hatását illetően, amikor a Legfelsőbb Bíróság jóval több mint egy évszázaddal az alkotmány első kiegészítésének elfogadása után nekilátott a szólásszabadságot védő híres rendelkezés azóta is tartó, a történelmi és a technikai változások miatt változó értelmezésének. Mint

látni fogjuk, az első kiegészítés felébresztett szelleme sokáig csak kisebbségi véleményekben kapott hangot.

A teszt megfogalmazása: a Schenk-ügytől az Abrams-ügyig

Akárcsak a Masses-ügy, az 1919-ben a Legfelsőbb Bíróság elé került perek is anarchista és szocialista vezetőket érintettek. A Schenk-ügyben³⁰ a szocialista párt titkárát, egyúttal központjának vezetőjét ítélték el a kémkedési törvény alapján, a sorozással szembeni engedetlenségre szándékosan ösztönző rölapok terjesztése miatt. Ebben az esetben tehát már nem egy folyóirat postázásának megtagadásáról, előzetes cenzúráról volt szó. A rölapok terjesztésének szankcionálása utólagos jellege ellenére mégis fenyegetőbb volt, figyelemmel a törvény büntetési tételeinek felső határára, 10 000 dollárra, illetve 20 év börtönre. Holmes bíró ebben az ügyben írta le a clear and present danger teszt első változatát. Mint Zechariah Chafee írta, „Holmes kidolgozott egy formulát, amely jó sok elnyomást érvénytelenített volna, és megnyerte ehhez egy egyhangú Bíróság szilárd tekintélyét.”³¹ E győzelem ára azonban Schenk elítélése volt. Holmes szerint a háborús körülmények miatt a szocialista vezető cselekedete kimerítette azon követelményeket, amelyeket tesztje ekképpen tartalmazott: „A kérdés minden esetben az, hogy vajon a használt szavak olyan körülmények között hangzottak-e el és olyan természetűek-e, hogy tényleges bajok okozásának nyilvánvaló és közvetlen veszélyét idézik elő, amit a törvényhozásnak joga van megakadályozni. Ez közelség és mérték kérdése.”

A Holmes nevéhez fűződő teszt már első szövegezésében a körülményeket tartotta meghatározónak. Ezt támasztja alá Holmes sokat emlegetett példája, amit szintén a Schenk-ügyben vetett papírra: „A szólásszabadság legszigorúbb oltalmazása sem védené meg azt az embert, aki csalárdul tüzet kiált és pánikot okoz egy színházban.”³²

Holmes formulája már a Schenk-ügyben is a beszéd és a cselekedet közötti kapcsolatra összpontosított, szemben Hand izgatást megvalósító beszéd és azt nem hordozó beszéd között különbséget tevő tesztjével. Holmes mércéje szerint a beszéd akkor büntethető, ha világos és közvetlen veszélyét idézi elő a bűncselekménnyé nyilvánított tett elkövetésének. A Schenk-ügyben azonban még a beszéd tendenciájáról is írt Holmes, és tesztjét nem alapozta meg a szólásszabadság elméletével.

A Schenk-ítélet után éppen egy héttel, 1919. március 10-én Eugene Debsnek, a szocialista párt elnökének egy 1918 júniusában elmondott beszéde miatt

ti elítélését tartotta fenn a Legfelsőbb Bíróság, amelynek véleményét Holmes írta.³³ A törvényi alapot ezúttal is a kémkedési törvény nyújtotta. Debsnek az esküdszékhez intézett szavai John Stuart Mill érvelését példázzák arról, hogy ha valaki csak egyedül vall egy véleményt, akkor is tiszteletben kell tartani annak kifejtésére vonatkozó szabadságát az eszmék piacán, az igazság megtalálása érdekében.³⁴ Debs kijelentette: „Azzal vádoltak meg, hogy akadályozom a háborút. Ezt beismerem. Tisztelt uraim, én gyűlölöm a háborút. Akkor is ellenezném a háborút, ha egyedül lennék.” Holmes azonban még nem jutott el odáig, hogy Mill elméletét az amerikai alkotmány első kiegészítésének értelmezésére alkalmazza. Erre 1919 őszéig kellett várni, az Abrams-ügy eldöntéséig, amelyben Holmes már különvéleményt jegyzett. A Debs-ügyben azonban a *clear and present danger* tesztől szót sem ejtett, csak arról értekezett, hogy a perbe fogott pártelnök beszédének szándékoltan „természetes tendenciája és ésszerűen valószínűsíthető hatása a sorozás akadályozása volt”.

Mi történt az 1919 márciusa és novembere között eltelt nyolc hónap során? A Holmest ért egyik fontos hatás előzménye egy évvel korábbra nyúlik vissza. Bármily meglepő, de egy vonatút komoly szerepet játszott az amerikai szólásszabadság történetében. 1918. június 19-én Holmes és egy másik bíró véletlenül ugyanarra a New Yorkból New Englandbe tartó vasúti szerelvényre váltott jegyet. A Legfelsőbb Bíróság tagjának útítársa nem más volt, mint *Learned Hand*, a *Masses*-ügy bírójának. Handnek útközben alkalma volt hosszan társalogni Holmessel. Szóba kerültek a szólásszabadság-jogi esetek és a többségtől eltérő vélemények elnyomása is. A közösen megtett utat Hand által kezdeményezett levelezés követte. Hand a Holmesnak az Abrams-ügyben írt különvéleménye után küldött örömteli gratulációját így fejezi be, jól érzékeltetve a szólásszabadságot korlátozó hisztéria veszélyeit: „Nem tudom, hogy mennyire félnek beszélni a bármely értékes mondandóval bíró emberek, de bizonyos vagyok abban, hogy a közönség általában véve gyorsan demoralizálódik az arányosság és a türelem valamennyi értelmében. Azok számára, akik nem magabiztosak mindennel kapcsolatban, és különösen azok számára, akik nem átkozottul magabiztosak semmivel kapcsolatban sem, az egek meglehetősen veszjóslónak mutatkoznak.”³⁵

Feltehetően Hand hatásánál is fontosabb volt azonban az, hogy az Abrams-ügyben Holmesnak már a módosított kémkedési törvény alapján hozott ítélettel volt dolga. Az 1918-ban elfogadott módosítás³⁶ révén a jogszabály a 18. század végének hírhedt lázítási törvényéhez³⁷ volt hasonlatos. A kémkedési törvény új változata gyakorlatilag a kormány bármely

kritikájának elfojtására lehetőséget adott, teljesen függetlenül attól, hogy a perbe fogott beszéd bűncselekménynek nyilvánított tethoz vezetethet-e.

A rölapok 1917 augusztusában történt terjesztéséért indított Schenk-perrel szemben az Abrams-ügyre³⁸ már a módosított törvény vonatkozott. Az utóbbi esetben is háborúellenes rölapok terjesztése miatt indult büntetőeljárás. Ezúttal orosz emigránsok próbálták 1918 augusztusában New Yorkban terjeszteni azon nézetüket, amely szerint az Egyesült Államok háborús részvétele nemcsak Németország ellen irányul, hanem az orosz forradalom leverését is célozza, ezért általános sztrájkra szólították fel nemcsak a létszergyárok, hanem más üzemek munkásait is. Ebben az ügyben írta Holmes azt a különvéleményét, amely a Legfelsőbb Bíróság történetében megnyitotta az alkotmány első kiegészítésének értelmezését. Ezt követően Holmes és Brandeis bíró több szólásszabadság-jogi ügyben fogalmaztak emlékeztető különvéleményeket, amelyek az első kiegészítés elméletének hosszú távon meghatározó alapvetéseivé váltak.

Holmes az Abrams-ügyben is fenntartotta azt a korábbi álláspontját, amely szerint háborús körülmények között bizonyos véleménynyilvánítások veszélyesebbek, ezáltal korlátozhatóbbak lehetnek, mint békeidőben. Hangsúlyozta azonban, hogy a szólásszabadság jogának alapelve mindig ugyanaz: ha a közlés magánjogokat nem érint, akkor csak a közvetlen veszély indokolhatja a kormány beavatkozását. „A törvényhozás bizonyosan nem tilthat minden olyan erőfeszítést, amely az ország véleményének megváltoztatására irányul” – írta Holmes különvéleményében, hozzátéve, hogy „egy buta rölap titkos publikálása egy ismeretlen ember által” nyilvánvalóan nem idézhet elő azonnali veszélyt. Holmes tehát ekkor már a szavak veszélyességét is másképpen ítélte meg, mint a korábbi ügyekben, egyenesen kijelentve, hogy „a vádlottaknak ugyanúgy joguk volt közzétenni” a rölapokat, „mint ahogyan a kormány publikálhatja az alkotmányt”.

Különvéleményének igazi jelentőségét viszont az adja, hogy míg a Schenk- és a Debs-ügyben lényegében büntetőjogi megközelítést alkalmazott, az Abrams-ügyben az első kiegészítést értelmező szólásszabadság-elméletre alapozta érvelését:³⁹ az eszmék piacának John Stuart Mill által kifejtett elképzelésére. Ékesszóló szavai az első kiegészítésnek tulajdonított elméletek sorának nyitányát jelentik: „Amikor az emberek felismerték, hogy az idő számos hadakozó hittel terhes, meggyőződhetek arról, még annál is jobban, mint ahogyan a saját maguk viselkedésének alapjaiban hittek, hogy a vágyott alapvető jó inkább elérhető az eszmék szabad kereskedelme által – hogy az igazság legjobb tesztje a gondolat hatalma, amely-

lyel az elfogadtatja magát a piac versenyében, és hogy az igazság az egyetlen alap, amelyen kívánságaik biztonságosan teljesíthetők. Mindenesetre ez a mi alkotmányunk elmélete. Ez kísérlet, mint ahogyan az egész élet kísérlet. [...] Amíg e kísérlet a rendszerünk része, úgy gondolom, hogy folytonosan őrködnünk kell a gyűlölt és hitünk szerint halállal terhes vélemények kifejezésének ellenőrzését célzó kísérletekkel szemben, kivéve, ha azok oly közelítően fenyegetnek a törvény jogos és halasztást nem tűrő céljai elleni beavatkozással, hogy azonnali közbelépésre van szükség az ország megmentése érdekében.”

Holmes gondolatmenete tehát a következő: a közösségnek vágyai eléréséhez szüksége van az igazság megismerésére, azt pedig leginkább az eszmék szabad versengése segítheti elő, ezért még az utálatosnak tartott nézeteket sem szabad elfojtani, mert azok is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az igazság végül győzedelmeskedjen az eszmék piacán. A szabad szólás eszerint nem egyéni jog, hanem a közjót szolgáló eszköz. A „marketplace of ideas” teóriája tehát jellegzetesen instrumentális igazolását nyújtja a szólás szabadságának.⁴⁰ A vélemény kinyilvánításának jogát nem mindannyiunk önértékű személyes szabadságának, hanem pusztán a közösséget az igazsághoz közelebb juttató alkalmatosságnak tekinti.

Az eszmék piacán győzedelmeskedő igazság elképzelése ráadásul meglehetősen kérdéses.⁴¹ Az volt már Mill, majd Holmes idejében is. A modern tömegmédiák korában pedig különösen óvatlan azt feltételezni, hogy a demagóg hazugságok szükségszerűen alulmaradnak a nyílt vitában. Feltehetően az internet nyitott, szabad rendszerétől és számos pozitív hatásától sem remélhetjük a nyilvánosság szerkezetének az igazságot győzelemre vivő átalakulását. A közmédiák éppen azért alapvető fontosságú minden demokrácia számára, mert általa – ha valóban a köz érdekében működik – az ésszerű, méltányos közbeszélgetés és a tájékozottság erősíthető a demagógia és a tudatlanság ellenében. Az igazság sikere azonban még autonóm közzérádiók és köztelevíziók segítségével is távol áll a bizonyosságtól. Mint Robert Post írja, az igazság keresése az eszmék piacán „közösen osztott társadalmi szokások fontos készletét igényli: az odafigyelés és az önértékelés képességét éppúgy, mint az értelem hagyományai iránti elkötelezettséget, ami viszont maga után vonja a tárgyilagosságra, az elfogulatlanságra, az udvariasságra és a kölcsönös tiszteletre való törekvést”.⁴²

Vincent Blasi szerint Holmes a hatalommal való visszaéléshez és a vélemények politikai ellenőrzéséhez képest tartotta jobbnak az eszmék versengését: „A piac igazolása ebben az olvasatban az, hogy a legéletképebb alternatívája az ellentmondást nem tű-

rő rendeletnek. Az állítás szerény, de azért nem kevésbé fontos.”⁴³ Blasi szerint Holmes „a politikai bizalmatlanság madisoni retorikáját alkalmazza”,⁴⁴ amikor pedig – tulajdonképpen meglehetősen mérsékelt megfogalmazással – amellet érvel, hogy a törvényhozás nem tilthat meg minden, a változást célzó kritikus véleményt, Hand véleményét követi, aki így írt a Masses-ügyben: „A demokratikus kormányzat természetesen előfeltétele, hogy az ellenséges kritika megítélése nem függ annak lényegi igazságosságától vagy a hangulatának az illendőségétől és szabályszerűségétől.”

Az „eszmék piaca”-elmélet nyilvánvaló önellentmondásai ellenére Holmes sodró lendületű mondatai teret nyitottak a szólás szabadságának. Bár a továbbiakban Brandeis bíróval együtt jegyzett különvélemények szellemét csak évtizedek múltán fogadta el a Legfelsőbb Bíróság többsége, hatásuk mégis meghatározó. Ez jól példázza a jog alakulásának folyamatát. Azt, ahogyan a jogtudomány, a jogrendszer belső logikája, az ítélkezési gyakorlat, a kor politikai viszonyai és a mértékadó szellemi körök befolyása, valamint talán a véletlen is alakítja egy társadalom irányadó jogi normáit. A sokféle tényező együttese részben érthetően, részben esetlegesnek tűnő módon, szinte titokzatosan érvényesül.

A teszt megerősítése: Holmes és Brandeis különvéleménye a Gitlow-ügyben és a Whitney-ügyben

A Gitlow-ügyben⁴⁵ folytatódott a világos és közvetlen veszély teszt története, újabb baloldali véleménynyilvánítók bebörtönzésétől kísérve. Az esetnek az adott különleges jelentőséget, hogy a szövetségi Legfelsőbb Bíróság ekkor értelmezte először a szövetségi alkotmány első kiegészítését egy állam szólásszabadságot csorbító szabályozásával szemben. A későbbiekben a véleményszabadság védelme számos esetben – mint például a Sullivan-ügyben⁴⁶ – egyúttal azt is jelentette, hogy a szövetségi bíróság az első kiegészítés tiszteletben tartására szorította a déli államokat.

A színhely ismét az amerikai jobboldal egy része által „Havannah on Hudson” megjelöléssel is illetett New York. Gitlowt New York állam büntető törvénykönyve alapján ítélték el „criminal anarchy” vádjával, amely többek között a kormány erőszakos megdöntésére buzdítást foglalta magában, tehát az Abrams-ügyhöz hasonlóan véleménynyilvánítás volt a per tárgya. Gitlow a Szocialista Párt 1919 júniusában, New Yorkban létrehozott radikális baloldali szekciója által választott országos tanács, valamint a szervezet Revolutionary Age című lapjának szerkesztőbizottsági tagja és a lap menedzsere volt. Ennek megfelelően ő szervezte a kiadvány első – többek között az or-

szákos tanács által elfogadott Left Wing Manifestót tartalmazó – számának nyomtatását és terjesztését. A Legfelsőbb Bíróság által hosszan idézett Baloldali Kiáltvány kétségtelenül a kormány erőszakos megbuktatására hívott fel, a kérdés azonban az volt, hogy e felhívás előidézett-e a szólás szabadságának korlátozását indokló veszélyt.

Holmes tesztjét tekintve fontos, hogy a kiáltvány egy ponton így fogalmazott: „Ez nem azonnali forradalom kérdése.” A bíróság véleményét író Sanford bíró szerint azonban az államtól nem kívánható az, hogy megvárja, míg „az érzékelt veszély biztossá vált”, ezért a törvényhozás eldöntheti, hogy „bizonyos jellegű kijelentések olyan alapvető rossz veszélyét hordozzák-e, hogy azok büntethetők”. Sanford tehát gyakorlatilag szabad kezet adott a törvényhozásnak annak meghatározására, mely beszéd elég veszélyes ahhoz, hogy betiltható legyen. Ő is, mint Hand, beszéd és beszéd között tett különbséget, nem pedig a beszéd külső körülményeit tekintette döntőnek. Hangsúlyozta, hogy szerinte a New York-i törvény értelmében Gitlow véleménynyilvánításának büntethetőségéhez nem volt szükség arra, hogy a kormány erőszakos megdöntését célzó azonnali cselekedetre buzdítson. Ezzel szemben Holmes, akinek különvéleményéhez Brandeis csatlakozott – egyúttal Hand izgatás-elméletére válaszolva, azzal szemben is megvédve tesztjét –, kifejtette: „Azt állítják, hogy ez a kiáltvány több volt, mint elmélet, hogy ez izgatás. Minden eszme izgatás. Meggyőzni kíván, és ha elhiszik, követik, kivéve, ha valamely más hit többet nyom a latban, vagy az energia hiánya születésekor elfojtja a mozgalmat. Az egyetlen különbség a vélemény kifejezése és az izgatás között szűkebb értelemben a beszélő lelkesedése az eredményért. Az ékesszólás felgyújthatja az értelmet. De bármi is gondolható az előttünk lévő önismétlő értekezésről, annak nem volt esélye azonnali tűzvészt kelteni. Ha úgy rendelte a sors, hogy a proletárdiktatúra iránt kifejezett hiteket hosszú távon a közösség meghatározó erői elfogadják, a szabad szólás egyedüli értelme szerint meg kell kapják a lehetőséget, hogy keresztülvihessék az akaratukat.”

Holmesnak a Gitlow-ügyben kétségtelenül igaza volt, és zengő szavai meggyőzők a gondolatok természetesen izgató voltával kapcsolatban is. Az idézett rész utolsó mondatának fatalista pragmatizmusa azonban felveti a kérdést: a képtelenségig viszi-e Holmes az eszmék piacának elméletét. Hiszen az igazságot már az Abrams-ügyben írt véleménye is a versenyben legerősebbnek bizonyuló nézet értelmében határozta meg, ott azonban feltételezhető volt, hogy végül mégiscsak a közjó igazságának érvényre juttatása a versengés célja. A proletárdiktatúráról szó-

ló mondat alapján viszont úgy tűnhet, mintha Holmes szerint a kommunizmus is lehetne győzedelmeskedő igazság a közösség tagjainak önrendelkezése révén, amellyel a polgárok önnön autonómiájukat áldozzák fel egy borzalmakhoz és csődhöz vezető kollektivista ideológia oltárán. Valójában viszont nem lehet nem észrevenni, hogy Holmes nem használja az igazság szót a Gitlow-ügyben írt különvéleményében. Ezért a tüzetesebb elemzés nélkül abszurdnak látszó mondat valódi értelme feltehetően nem más, mint a személyes döntés és a közös felelősség súlyának érzékeltetése. Annak kifejezése – aminek Holmes szavaiból kitűnően nagyon is tudatában volt –, hogy az igazság természetesen nem feltétlenül győz a szabad vitában, de mivel az utóbbi alternatívája az önkényes elnyomás, az igazság érvényesülésének valójában egyetlen esélye a közbeszélgetés minél teljesebb szabadsága. E szabadsággal – mint a szabadsággal általában – nem könnyű élni. Civil bátorság – avagy az 1989-es magyarországi rendszerváltás során oly sokat emlegetett civil kurázszi – és a felelősség tevékeny vállalása kell hozzá. Nyilván nem véletlenül adta éppen e polgári erények emlékezetes megfogalmazását Brandeis bíró a Gitlow-ügy után két évvel eldöntött Whitney-ügyben⁴⁷ írt párhuzamos véleményében, amelyhez Holmes csatlakozott.

A kommunista párttal való kapcsolata miatt – a Legfelsőbb Bíróság szerint alkotmányosan – elítélt Anita Whitney esetének különlegessége az volt, hogy személyében egy jótékonysági szervezetekben aktív, gazdag családból való egyént ítélték el azért, mert közreműködött a Kaliforniai Kommunista Munkáspárt szervezésében, ami kimerítette a „criminal syndicalism” bűncselekményi tényállását.

Vincent Blasi arra a megállapításra jut, hogy Brandeis véleményét nem eredetisége, hanem meggyőző ereje teszi egyedülállóvá.⁴⁸ Valójában azonban Brandeis ebben az ügyben nemcsak megerősítette a nyilvánvaló és közvetlen veszély tesztjét, annak időbeli és a kísérletre vonatkozó feltételeivel, hanem tovább is ment Holmesnál. Ő ugyanis, mint látni fogjuk, a szólás szabadságát nemcsak eszköznek, hanem célnak is tekintette. A tesztet pedig kiegészítette azzal, hogy – szemben a bíróságnak a Gitlow-ügyben Sanford által írt véleményével – a veszélyt nem ítélni meg a törvényhozás, mivel a clear and present danger mércéjét minden egyes eset körülményeire tekintettel kell alkalmazni, ami természetesen a bíróságok feladata.

Brandeis emlékeztetett arra, hogy a polgárok túlnyomó többsége által tévesnek vagy károsnak tartott nézetek terjesztése nem tiltható nyilvánvaló és közvetlen veszély hiányában. Ennek igazolására az Egyesült Államok alapítóinak eszméit idézte fel: „Azok,

akik elnyerték függetlenségünket, hittek abban, hogy az Állam végső célja az emberek szabadabbá tételére; és hogy a kormányzatban a tanácskozó erőknél kell érvényesülniük az önkénytelenség szemben. A szabadságot egyaránt értékelték, mint célt és mint eszközt. Úgy hitték, hogy a szabadság a boldogság titka, és a bátorság a szabadság titka. Felismerték azon veszélyeket, amelyeknek minden emberi intézmény ki van téve. De tudták, [...] hogy veszélyes elbátortalanítani a gondolkodást, a reményt és a képzetet; hogy a félelem elnyomást szül; hogy az elnyomás gyűlöletet szül; hogy a gyűlölet veszélyezteteti a kormányzat szilárdságát; hogy a biztonság ösvénye a feltételezett sérelmek és javasolt orvoslásuk szabad megvitatásának lehetőségében rejlik; és hogy a rossz tanácsok megfelelő ellenszerei a jók.”

Brandeis tehát – Holmesnak a Gitlow-ügyben írt, az előbbieken elemzett mondata mélyebb értelméhez hasonlóan – nem botor vakmerőségből áll ki amellest, hogy a vélemény szabadsága csak nyilvánvaló és közvetlen veszély esetén korlátozható, hanem azért, mert az alternatíva veszélyesebb, és semmi jóval sem kecsegtet. Az óhatatlanul önkényes elnyomással szemben a szabad vita, bár kockázatos, de legalább biztosítja az egyén szabadságát és lehetővé teszi a közjó érvényre jutását. A közbeszélgetés szabad volta ezért valójában sajátosan óvatos, nagyon is alaposan megfontolt választás.

Külön hangsúlyozandó, hogy Brandeis a függetlenség elnyerőinek hitét felidézve elsőként a személyes szabadságról szól, amely önmagában is cél, nemcsak a közösség boldogulásának eszköze. Brandeis idézett szavaiból az tűnik ki, hogy az egyén szabadságát éppen azért is értékelte önmagáért, mert világos volt számára, hogy csak a valóban szabad személyek lehetnek igazán hasznára a demokráciának. Ha ugyanis megoly fontosnak ítélte, de lényegében a közösségnek alárendelt eszközként tekintjük a személyes szabadságot, máris elveszítjük azt az értéket, amire a köz boldogulásához szükség van: az egyén csak szabadon kifejezhető hozzájárulását. „Bármely demokratikus vállalkozás sikerének az egyénből kell kiindulnia” – olvasható Brandeis egy levelében.⁴⁹ Amikor a Whitney-ügyben arról írt, hogy a szabadság cél és eszköz is egyben, valójában a szabadság egyetlen lehetséges olyan megfogalmazását adta, amely az egyén szabadsága mellett a szabad személynek a közösség számára való közreműködését is számításba veszi. A pusztán egyéni célú szabadság ugyanis a közjót hagyja figyelmen kívül, a csak eszközként értelmezett személyi szabadság esetében pedig valójában nem beszélhetünk szabadságról. Az egyéni szabadság és a közösség boldogulása tehát nem egymással szemben választható lehetőségek, hanem egymást

feltételezik.⁵⁰E elfogásra enged következtetni Sólyom László megállapítása is, mely szerint „a demokrácia és egyéni szabadság elképzelhetetlen a vélemény szabadság nélkül”.⁵¹

Brandeis a Whitney-ügyben azt is hangsúlyozta, hogy a véleménynyilvánítás által előidézett veszély okozta kárnak komolynak kell lennie, a veszélynek pedig azonnalinak és egyértelműnek: „A komoly sérelemtől való félelem önmagában nem igazolhatja a szólás és a gyülekezés szabadságának elnyomását. Az emberek féltek a boszorkányoktól és asszonyokat égettek. A beszéd szerepe az, hogy felszabadítsa az embereket az irracionális félelmek fogságából. A szabad szólás elnyomásának igazolásához ésszerűen megalapozottnak kell lennie annak a félelemnek, hogy komoly rossz fog bekövetkezni, ha a szabad szólást gyakorolják. Ésszerűen megalapozottnak kell lennie annak a hitnek, hogy az érzékelt veszély küszöbön áll. Ésszerűen megalapozottnak kell lennie annak a hitnek, hogy a megelőzendő rossz komoly.”

Brandeis, mint arra Blasi felhívta a figyelmet, újra és újra használja a félelem szót: „Azok, akik forradalom által elnyerték függetlenségünket, nem voltak gyávák. Nem féltek a politikai változástól. Nem magasztalták a rendet a szabadság kárára. Bátor, önmagukra támaszkodó embereknek, akik bíznak a demokratikus kormányzat eljárásai során alkalmazott szabad és félelemmentes vita hatalmában, beszédből eredő veszély nem lehet világosnak és azonnalinak ítélhető, kivéve, ha az érzékelt rossz eshetősége oly közvetlen, hogy az bekövetkezhet, mielőtt az alapos vitára lehetőség lenne. Ha van idő vita által rávilágítani a hazugságokra és a tévedésekre, az oktatás folyamatai által elhárítani a rosszat, a használandó ellenszer több beszéd, nem kikényszerített hallgatás. [...] Véleményem szerint ez az alkotmány parancsa. [...] Szabad emberek között a bűncselekmény megelőzésének szokásos módon alkalmazott eszköze az oktatás és a törvénysértés megbüntetésére, nem a szólás- és a gyülekezési szabadság jogainak csorbítása.”

Van-e magyar olvasó, akinek Brandeis félelemről és bátorságról írt mondatai nem juttatják eszébe Bibó István szavait arról, hogy mit jelent demokráciának lenni? Bibó – amint Kukorelli István az önkényuralmi jelképek tiltott használatáról szóló alkotmánybíróági határozathoz fűzött különvéleményében idézte – így írt: „Demokráciának lenni mindenekelőtt annyit tesz, mint nem félni: nem félni a más véleményűektől, a más nyelvűektől, a más fajúaktól, a forradalomtól, az összeküvésektől, az ellenség ismeretlen gonosz szándékaitól, a lekicsinyléstől és egyáltalán mindazoktól az imaginárius veszedelmektől, melyek általában valónak valódi veszedelmekké, hogy félünk tőlük. [...] a félelem, a veszély állandó érzésében szabállyá

vált mindaz, amit az igazi demokráciák csak az igazi veszély óráiban ismernek: a közszabadságok megkurtítása, a cenzúra, az ellenség »bérenc«-einek, az »áruló«-nak a keresése, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetése.”⁵²

Bibó, Brandeis és egyúttal Holmes érvelésének hasonlósága már önmagában is megkérdőjelezi azt, hogy a nyilvánvaló és közvetlen veszély szólásszabadság-mércéje valóban jellegzetesen amerikai-e, ahogyan azt szinte kézenfekvően feltételezni szokás. Brandeis egyik életrajzírója és egy barátja nyomán Blasi ráadásul arról is tudósít, hogy Brandeis az európai kultúra számára oly fontos athéni demokráciát tekintette mintának, és Periklész temetési beszéde nemcsak a boldogság, szabadság és bátorság összefüggéséről szóló mondatához, hanem a közügyekkel való törődés kötelezettségének és a vita bátran vállalt szabadságának megfogalmazásához is példát adott: „Egyedül mi gondoljuk azt, hogy az az ember, aki nem vesz részt a közügyekben, nem jó semmire, [...] mi hiszünk abban, hogy nem a beszédek rontják el a tetteket, hanem az, ha anélkül cselekszünk, hogy először beszédek által útmutatást kapnánk. [...] a miénk az emberek bátorsága, akik átgondolják, hogy mi lesz a kezükben, és alaposan megvitatják azt; míg más embereket a tudatlanság tesz bátorra, és a gondolkodás gyávává. [...] ismerjük fel, hogy a boldogság a szabadságban található, és a szabadság a bátorságban.”⁵³

Brandeis ékesszóló érvei nemcsak hosszú távon hatottak, hanem azzal a következménnyel is jártak, hogy Kalifornia kormányzója egy hónappal a legfelsőbb bírósági döntést követően kegyelmet adott Whitneynek. A kormányzó döntése indoklásában hosszan idézett Brandeis véleményéből, és „a szólás szabadságát »minden szabad amerikai születésétől fogva megillető, nélkülözhetetlen jogként«⁵⁴ jellemezte”.⁵⁵ A Holmes–Brandeis-vélemények meghatározó legfelsőbb bírósági állásponttá válásához azonban még sokat kellett várni.

A teszt bukása és újrafogalmazása: a Dennis-ügy és a Brandenburg-ügy

Az, hogy a második világháború után a kommunizmus számos országban uralomra jutott, nem kedvezett a szólás szabadságának. A Dennis-ügyben⁵⁶ az Amerikai Kommunista Párt vezetőit a hírhedt kommunista-ellenes törvény, a Smith Act⁵⁷ alapján ítélték el, a Gitlow-ügyhöz hasonlóan a kormány erőszakos megdöntését támogató konspiráció vádjával. 1951-ben a Legfelsőbb Bíróság véleményét író Vinson bíró még csak fontolóra sem vette azt, hogy a beszéd

(az agitáció) és a tényleges cselekedet közötti összekötő kapocsként valójában történt-e kísérlet a kormány erőszakos megdöntésére, és azt sem tekintette az elítélés feltételének, hogy a beszéd előidézte-e az erőszak azonnali veszélyét. A clear and present danger teszt koherens alkalmazásával nem volt mód elítélni a vádlottakat, ezért Vinson újrafogalmazta az irányadónak tekintett mércét. Könnyű dolga volt, mert nem kellett mást tennie, mint elfogadni a történet e pontján ismét meghatározó szerepet játszó Hand bíró új tesztjét. Hand, aki ekkor az ügyben másodfokon eljáró fellebbviteli bíróság főbírója volt, meglepő módon ezúttal a szólás megszorítását támogatta, követendő mércéként azt fogalmazva meg, hogy a bíróságoknak „minden ügyben fel kell tenniük a kérdést, hogy vajon a »rossz« súlyossága, leszámítva abból a valószínűtlenségét, igazolja-e azt, hogy a szabad szólás ilyen csorbítása szükséges a veszély elkerüléséhez”.⁵⁸

Szembetűnő, hogy Hand formulája, a Holmes–Brandeis teszttel ellentétben, nem az alkotmány első kiegészítését értelmező elméletre épül, és ebből következően abból levezetett doktrínát – legalábbis tárgyilagosan alkalmazható doktrínát – sem nyújt az esetek eldöntésére hivatott bírók számára. Ezért tesztje nem működőképes, teljesen önkényes jogalkalmazást tesz lehetővé, mivel nem ad útmutatást arra nézve, hogy mi igazolja a szólásszabadság megszorítását és mi nem. Ahány bíró, ahány ügy, annyiféleképpen alkalmazható, akár védve, akár csorbítva a szólás szabadságát.

Úgy tűnik, hogy a Dennis-ügyben kiütközött Hand Masses-ügyben írt véleményének – nagyszerű megállapításai ellenére is – alapvetően sebezhető volta. Hand, mint láthattuk – akárcsak a Dennis-ügyben –, a Masses-esetben sem az alkotmány első kiegészítését értelmező elméletre alapozta döntését, és bár meggyőzően érvelt a kritika önkényes elfojtása ellen, mégsem a beszéd körülményei, hanem a beszéd természetéről szóló javasolt különbséget tenni védett és tiltható szólás között.

Hand 1908-ban, fiatal jogásként az elsők között illette éles kritikával⁵⁹ a Legfelsőbb Bíróságnak azt az 1905-ben hozott döntését, amely három évtizeden át mintául szolgált a gazdaságot szabályozni kívánó állami és szövetségi törvények megsemmisítéséhez.⁶⁰ A Dennis-ügyben kialakított álláspontjára nem nyújt kielégítő magyarázatot a korszak hangulata, még ha az nyilvánvalóan kedvezett is a kommunista-ellenes hisztériának az Egyesült Államokban.

A Dennis-ügyhöz írt párhuzamos véleményében még a szólásszabadság elszánt védőjeként ismert Jackson bíró is hangsúlyozta, hogy a kommunizmus a második világháború után – szemben az 1910-es évek

végével – valódi veszéllyé vált, titokban, fanatikusan szervezve, víruszerűen terjed, kész a kormány erőszakos megdöntésének megkísérlésére, és a Szovjetunió kívül „tucatnyi további országban ragadta meg a hatalmat”. A csehszlovákiai kommunista hatalomátvételi technikáját például hozó Jackson szavainak súlya, a 20. század egyik borzalmas totalitárius ideológiájának hatása a magyar olvasó számára nem igényel indoklást. De mivel nemcsak történelmünk egyik pokoli tapasztalata, hanem Bibó korábbiakban idézett szavai is eszünkbe jutnak a Dennis-ügyről, mégis inkább Black és Douglas bírók különvéleményével érthetünk egyet. Black a világos és közvetlen veszély tesztjét – legalábbis közügyeket érintő szöveg esetén – az alkotmány első kiegészítése által a véleménynyilvánítás szabadsága számára megkövetelt minimális védelemnek minősítette. A Dennis-ügy lényegét pontosan kifejezi az, ahogyan elutasította a nevezett mérce mellőzését: „A szabálytól való megszabadulás fő oka a kifejezett félelem, hogy a kommunista támogatása veszélyezteti a Köztársaság biztonságát. Kétségtelenül, az eszmék szabadjára engedett kommunikációjának kormányzati politikája hordoz veszélyeket. E Nemzet Alapítói számára azonban a szabad véleménynyilvánításból származó előnyök megérték a kockázatot. [...] Mindig hittem abban, hogy az első alkotmány-kiegészítés a mi kormányzatunk alapköve, és az általa garantált szabadságok nyújtják a legjobb biztosítást valamennyi szabadság lerombolása ellen. [...] Amilyen most a közvélemény, kevesen fognak tiltakozni ezeknek a kommunista kérelmezőknek az elítélése ellen. Van remény azonban arra, hogy nyugodtabb időkben, amikor a jelenlegi nyomások, szenvedélyek és félelmek lecsillapulnak, ez, vagy valamelyik későbbi Bíróság vissza fogja helyezni az első kiegészítés szabadságait a kinevezett magas helyre, ahová egy szabad társadalomban tartoznak.”

Brandeis-hoz hasonlóan tehát Black is azzal érvelt, hogy valójában a szabad vita a legbiztonságosabb lehetőség a semmiképpen sem kockázatmentes világban. Tehát nem a biztonság és a kockázatos vita szabadsága között kell választanunk. A szöveg elnyomása maga is veszélyeket hordoz, méghozzá jóval súlyosabbakat, mint a világos és azonnali veszélyt előidéző beszéd tilalmától eltekintve szabadon folytatott eszmecsere.

Végül 1969-ben, a Brandenburg-ügyben⁶¹ a Legfelsőbb Bíróság új mércezt fogadott el a kanyargós utat bejárt nyilvánvaló és közvetlen veszély teszt helyett. A Brennan bíró által írt, Hand izgatás tesztjét és a Holmes-Brandeis-féle szabályt valamiképpen ötvöző Brandenburg-teszt így szól: „A szabad szöveg és a szabad sajtó alkotmányos biztosítékai nem engedik meg, hogy egy Állam megtiltsa vagy törvényen kívül helyezze az erőszak használatának vagy a törvénytársításnak támogatását, kivéve, ha az ilyen vélemény célja azonnali törvénytelen cselekedet előidézése vagy arra való izgatás, és valószínű, hogy ilyen cselekedetre izgat vagy azt okoz.”

A Brandenburg-ügyben egy Ku-Klux-Klan (KKK) csoport vezetőjét ítélték el az ohioi bíróságok criminal syndicalism vádjával, azaz erőszakos célú szervezkedés, illetve annak támogatása miatt. A Legfelsőbb Bíróság azonban az újonnan alkotott szabályt alkalmazva úgy ítélte meg, hogy mivel a KKK-vezető nem azonnali cselekvést javasolt, véleményét védte az alkotmány első kiegészítése. Az elítéléséhez alapul szolgáló törvényt pedig megsemmisítette a bíróság, amely az új mérce alapján – szemben a clear and present danger tesztrel – már nemcsak a törvény adott esetben való alkalmazásának alkotmányosságát vizsgálta.

A Dennis-ügy után tizennyolc évvel tehát eljött a Black által remélt idő, a bíróság legalábbis elfogadta, hogy a törvénytelen cselekedetet támogató beszédnek is szabadságot kell biztosítani, kivéve, ha az kimeríti az új teszt követelményeit. Azonban Black ekkor már Douglas párhuzamos véleményének abszolútista álláspontját támogatta, amely szerint „a határ aközött, ami szabad és nem ellenőrzés tárgya, és ami megtiltható és szabályozás tárgya, tulajdonképpen a gondolatok és a nyilvánvaló tettek közötti határral azonos. [...] a beszéd szerintem mentes a bünvádi eljárástól. [...] A képviselő minősége a meggyőződés mélységétől függ; és a kormánynak nincs hatalma betörnie a hit és a lelkiismeret ezen szentélyébe.”

A clear and present danger teszt történetének iróniája tehát, hogy az végül egy új formula révén vált mértékadóvá az erőszak támogatásának különböző eseteire, amelyek általában összekapcsolódnak különböző csoportok gyűlöletével.

Egy jellegzetes eset: a Collin-ügy

A gyűlöletbeszéd amerikai megítélésének talán legismertebb példája a Collin-ügy.⁶² Az eset tárgya az volt, hogy az Amerikai Nemzetiszocialista Párt tartathat-e felvonulást a Chicago melletti Skokie főterén, tekintettel arra is, hogy a nevezett falu lakóinak többsége zsidó származású, közöttük a holokauszt több ezer túlélőjével.

A fellebbviteli bíróság megerősítette a kerületi bíróság döntését, amely szerint a neonácik felvonulásának megakadályozására hozott, a tüntetést az általa kinyilvánítani szándékozott vélemény tartalmától függően tiltó, tehát csak a legkivételesebb esetekben alkotmányosnak ítélt rendelet sérti az első kiegészítést. A fellebbviteli bíróság a kerületi bírók nyo-

mán hangsúlyozta, hogy ha van olyan nézet, amelyet „teljesen elfogadhatatlannak kell tekinteni egy civilizált társadalom számára”, akkor a „kegyetlenségében és barbárságában a modern történelemben egyedülálló” náci rendszerrel való azonosulással lehet kezdeni a sort. A bíróság azonban azt is hozzátette, hogy „az első alkotmány-kiegészítés szerint téves gondolat nem létezik”,⁶³ és „bármilyen veszedelmesnek tűnhet egy vélemény”, kijavításának eszköze „a szembenálló gondolatok versenye”.⁶⁴ A bíróság megállapította, hogy a Brandenburg-teszt nem vonatkozik az ügyre, mivel Skokie vezetősége nem amiatt kívánta megtiltani a felvonulást, mert a falu lakóinak reakciói erőszakosak lehetnek, hanem az okozni kívánt érzelmi sérelem megakadályozása végett. Az utóbbi jogcímen pedig polgári per indítható. Büntetőjogi szempontból azonban a tervezett tüntetés – kétségtelenül súlyosan felkavaró volta ellenére – a bíróság szerint a szólásszabadság alapelvét tekintve nem különböztethető meg más, nyugtalanságot vagy haragot keltő véleménynyilvánításoktól.

A bíróság végül azt is megállapította, hogy a neonácik felvonulása ellen hozott rendelet nem az otthonok magánszféráját igyekezett védeni, és nem is foglyul ejtett, a sértő szólás elől kitérni nem tudó közönséget próbált megóvni – mivel a főtér vasárnap délután fél órán keresztül elkerülhető volt –, hanem „az egész falut állandó jelleggel magánszférává próbálta nyilvánítani, azt a náci ideológia és jelképek visszataszítósságától megtisztítandó”.

A TÁRGYSZERŰEN ALKALMAZHATÓ TESZT ELJÁRÁSI ÉS TARTALMI KELLÉKEI

Az Egyesült Államok-beli mérce története azt mutatja: uszítás és gyalázkodás elhatárolása csak egy működőképes teszt alapján és minden egyes eset összes körülményeinek figyelembevételével lehetséges. Az ügyészségnek a Franka-, a Bognár- és az ifj. Hegedűs-ügyekben kialakított álláspontjai és az azokat ért bírálatok pedig rávilágítanak arra, milyen eljárási és tartalmi feltételei vannak a magyar Alkotmánybíróság által megfogalmazott mérce alkalmazásának.

Halmi Gábor részben az eljárással kapcsolatos kritikát tartalmazó cikkében felhívta a figyelmet: az ügyészség olyan esetekben sem bízza a bíróságra a döntést, amelyekben a gyűlöletre uszítás alapos gyanúja fennáll, és az ilyen ügyekkel csak feljelentés eredményeképpen foglalkozik, noha hivatalos tudomásszerzése esetén hivatalból is eljárást kellene indítania.⁶⁵ Mint a B'nai B'rith Első Budapesti Közösség, Halmi is leszögezi: az ügyészségnek büntetőeljárás

kellett volna indítania a MIÉP-nek és alelnökének a Ferencváros eladásáról közzétett antiszemita állításai miatt. Ezáltal az ügyészségnek a bíróságra kellett volna bíznia annak megítélését, hogy a MIÉP, illetve Bognár elkövette-e az uszítás bűncselekményét. Az ügyészség azonban – akárcsak a Franka-ügyben – szükségtelennek tartotta a bíróság döntését, ifj. Hegedűs esetében pedig e tanulmány írásakor is mérlegeli, vajon szükséges-e bíróság elé vinnie az ügyet.

A feljelentést tevő egyesület és a Halmi által kifejtett bírálat ellenében a Bognár-ügyben felhozható az, hogy a MIÉP-alelnök sajtótájékoztatóján elhangzottak önmagukban nem fenyegettek azonnali erőszakos cselekedetekkel, illetve csak közvetett kapcsolatban álltak a Dózsa–Fradi meccsen nyilvánvalóan az erőszak közvetlen veszélyét előidéző antiszemita szövegekkel. A véleményszabadság gyűlöletbeszédre vonatkozó határainak a megítélése azonban pontosan azért a bíróság feladata, mert csak nagyon nehezen, minden egyes eset összes körülményeit ismerve dönthető el, hogy valamely gyűlölködő kifejezés már uszításnak minősül-e. Ezért indokolt, hogy a bíróság döntsön azokban az ügyekben, amelyekben felmerül annak a lehetősége, hogy a gyűlöletre uszítás bűncselekménye megvalósul. Az, hogy az ügyészség a három leírt eset közül kettőben megtagadta a nyomozást, a harmadikban pedig meglehetősen sajátosan folytatja azt, éppen a mérlegelendő részletek feltárását is lehetetlenné tette, illetve teszi.

Halmi azért is bírálja az ügyészséget, mert az a Bognár-ügyben nem végezte el „annak vizsgálatát, vajon valóban ártalmatlan zsidózásról van-e szó, mert a jelenlegi Magyarországon hiányzik a közvetlen és nyilvánvaló veszélyhelyzet, vagy pedig e gyűlölködő szavak alkalmasak az erőszak »érzelmi előkészítésére«, ahogy azt az Alkotmánybíróság ominózus döntése mint a gyűlöletre uszítás kritériumát meghatározta. Ennek megítéléséhez nemcsak az állásfoglalásnak a futballpályákon történelemben játszott szerepét kellett volna vizsgálat tárgyává tenni, de a mai magyar közélet egyéb fasiszta jelenségeit is.”⁶⁶ Az utóbbiakra példaként ifj. Hegedűs Lóránt felhívását említi Halmi.

Értelmezése szerint tehát annak megállapításakor, hogy a gyűlölködés uszításnak minősül-e, a kérdéses beszéd szűkebb környezetén túl a társadalom állapotát is számításba kell venni. Mint írja: „A magyar társadalmi környezet alakult olyanná, amelyben az erőszak potenciális veszélyét is magában hordozó gyűlöletkeltés egy olyan parlamenti párt gyakorlatává vált, amely már ma is de facto részese a kormányzati hatalomnak, és nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy 2002-től de jure is az lesz. Ez a körülmény hozzájárul a »közvetlen és nyilvánvaló veszély«-helyzet

kialakulásához, amikor – mint láttuk – másként kell megítélni ugyanazt a tartalmú beszédet.”

Az ügyészség – a három leírt esetben hozott határozataiból kitűnően – a korábbiakban említett nyelvtani értelmezést látszik követni. Felszólító módú gyűlölködés miatt hajlandó nyomozást indítani, kijelentő módú esetben viszont nem. Amennyiben egyáltalán tekintetbe veszi a gyűlöletbeszéd egyéb körülményeit, a gyűlölködés közvetlen környezetének vizsgálatára szorítkozik. Ennek következtében figyelmen kívül hagyja a társadalom egészében zajló változások hatását, például azt, hogy Szabó Albert és társai említett ügyének elbírálása idején, 1996-ban a rasszista ideológiát hirdető MIÉP még nem volt parlamenti párt, 1998-ban viszont az lett.

A három 2001-ben történt esetben feljelentést tevők jogértelmezése szerint a közvetlen veszélyhelyzet kialakulását nem szabad megvárni. Kárpáti hangsúlyozza, hogy az igazságszolgáltatás nem tűrheti az állampolgárok megsértését. A B'nai B'rith Egyesület kifejti, hogy a közösség elleni izgatás megállapításához elegendő a gyűlölet felkeltése. Az Alkotmánybíróság azonban, mint láttuk, a „csak” sértő gyűlölködés szankcionálására nem a büntetőjog eszközeit ítélte megfelelőnek, és a gyűlölet felkeltésére alkalmas, de nem uszító – tehát nyilvánvaló és közvetlen veszélyt nem teremtő – cselekmény büntetőjogi tilalmát is a véleménynyilvánítási szabadság alkotmányellenes korlátozásának ítélte.

Összegzőképpen megállapítható: a Franka-, a Bognár- és az ifj. Hegedűs-ügyek mindegyikében a bíróságnak kellett volna, illetve kellene megítélnie: az antiszemita beszéd gyűlöletre uszító volt-e, azaz veszélyhelyzetet teremtett-e vagy sem. A nyomozás megtagadása, illetve az ifj. Hegedűs-ügyben a rasszista gyűlölködő azonosításának megmagyarázhatatlan elhúzódása önmagában is megakadályozza a Büntető törvénykönyv megfelelő alkalmazását. Egyúttal azt is jelzi, hogy az eljáró hatóságok sajátos zavarban vannak a gyűlöletre uszítás tilalmának értelmezésekor. Attól ugyan teljes mértékben helyesen tartózkodnak, hogy büntetőeljárást indítsanak olyan esetekben, amikor a gyűlölködés az érzelmi megrázkódtatást meghaladó jogsérelmek veszélyét feltehetően nem idézi elő. A büntetőjogot a szólásszabadsággal szemben valóban csak a legvégső esetben szabad alkalmazni, akkor, ha más jogi szankciók, például a polgári jog vagy a médiajog eszközei,⁶⁷ illetve a gyűlöletbeszéd elítélése nem elégséges.⁶⁸ Az ügyészség, az Alkotmánybíróság határozataira hivatkozva azonban olyan ügyek mérlegelését sem bízta a bíróságra, amelyekben – mint a három említett esetben – megalapozottnak tűnő érvek szólnak amellett, hogy a véleménynyilvánítás követke-

tében az előbbieken leírt veszélyhelyzet kialakulhatott.

Ezzel szemben az Alkotmánybíróság döntéseiből kiolvasható mércéből következően körültekintő és késedelem nélküli vizsgálat és bírósági döntés szükséges az olyan ügyekben, amelyekben komolyan felmerülhet a gyűlöletre uszítás bűncselekményének lehetősége. A körülmények mérlegelése során pedig – a Halmai Gábor által írtaknak megfelelően – figyelembe kell venni azt is: a gyűlölködés gyűlékonyabb közegre található akkor, ha az országban általában felerősödött a kirekesztő szemlélet, és egy párt a parlamentből hirdetheti rasszista ideológiáját. Ha a rendőrség, az ügyészség és a bíróság így, minden tényezőt tekintetbe véve, a lehető leggyorsabb eljárásban alkalmazná az Alkotmánybíróság által megfogalmazott mércét, akkor megfelelően különbséget tehetne uszítás és gyalázkodás között. Ezáltal a hatályos szabályozás alapján felléphetne a büntetőjog eszközeivel a szóban forgó veszélyhelyzetet valóban előidéző gyűlöletbeszédrel szemben. Ha azonban az ügyészség az ilyen veszélyt felvető ügyekben hivatalból nem indít eljárást, feljelentésre a nyomozást megtagadja, vagy a már kétségtelenül ismert tettest hónapokon át ismeretlennek tekinti, az esetek bírósági mérlegelés nélküli megítélése pedig csak a gyűlölködés szűkebb környezetének értékelésére, és kijelentő, illetve felszólító módjának elhatárolására korlátozódik, akkor a Büntető törvénykönyv módosítása esetén is megalapozatlan döntések születhetnének, és büntetőjogi következmények nélkül maradhatna az esetleges uszítás.

A magyar Alkotmánybíróság döntéseinek szövegéből kiolvasható teszt szerint a gyűlölködés akkor valószínűleg megrázkódtatást okozó uszítást, ha az okozott érzelmi megrázkódtatáson túlmenő jogsérelmek veszélyét idézi elő. Ez azonban nem jelenti azt, hogy kizárólag a legnyilvánvalóbban veszélyes rasszista vagy más tartalmú gyűlölködő kifejezéseket tiltja a büntetőjog. Minden esetben, amikor a fenti veszély kialakulása alaposan feltehető, gyors és alapos nyomozásnak kell feltárnia az összes számba vehető körülményt – beleértve a társadalomban zajló közbeszélgetés állapotát –, és a bíróságra kell bízni annak megítélését: „csak” gyalázkodás történt-e, vagy pedig uszítás.

A tárgyszerű megkülönböztetés elengedhetetlen, mivel a hatályos magyar jog szerint az uszítás bűncselekmény, a gyalázkodás viszont nem. A társadalomnak mindkettőt határozottan el kell ítélnie és polgári jogi, médiajogi szankciókkal is korlátok közé kell szorítania. A gyalázkodás esetében azonban azért sem ajánlatos a büntetőjogi tilalom alkalmazása, mert az könnyen éppen az emberi jogokat védők

ellen fordulhat. Ezért is tanulságos a szólásszabadság Egyesült Államok-beli története: a híres polgárjogi szervezet, a National Association for the Advancement of Colored People (NAACP) számára ugyanaz a felfogás biztosította a szólás szabadságát 1958-ban, mint a KKK számára 1928-ban.⁶⁹ Ezen összefüggés felismerése segíthet megóvni a szólás magyarországi szabadságát, amire kétségtelenül büszkék lehetünk, hiszen a szabad szóláshoz való ragaszkodás a magyar történelem egyik legértékesebb hagyománya. Legalább ebben a tekintetben Magyarországra is igaz, amit John Milton Londonról írt: „The mansion house of liberty.”⁷⁰ E hagyományhoz kell hűnek lennünk.

JEGYZETEK

1. Pest Megyei Rendőr-főkapitányság Vizsgálói Osztály 53/2001-bü. számú határozat.
2. 30/1992. (V. 26.) AB határozat.
3. Btk. 269/B. §. E paragrafust a 14/2000. (V. 12.) AB határozat – a 30/1992. (V. 26.) és a 12/1999. (V. 21.) AB határozatoknak ellentmondóan – alkotmányosnak ítélte. Lásd: HALMAI Gábor: *Hátramenetben az alapjogvédelem?*, MOLNÁR Péter: *Pótszelekvés*, Fundamentum, 2000/3.
4. Fővárosi Bíróság 13.B. 961/1994/34. Lásd még Kis János: *Szólásszabadság és náci beszéd*, in Kis János: *Az állam semlegessége*, Budapest, Atlantisz, 1997.
5. Kárpáti István panasa Pest megye főügyészenek.
6. Pest Megyei Főügyészség Nf. 2672/2001/2-I. számú határozat.
7. Legfőbb Ügyészség Nyomozás Felügyeleti Főosztály NF 1864/2001/3-I. számú határozat.
8. A B'nai B'rith Első Budapesti Közösség feljelentése a Legfőbb Ügyészhez.
9. HALMAI Gábor: *Az ügyészség esete a MIÉP-pel*, Élet és Irodalom, 2001. augusztus 17.
10. Központi Ügyészségi Nyomozó Hivatal Nyom.101/2001. számú határozat.
11. A B'nai B'rith Első Budapesti Közösség panasa a Legfőbb Ügyészség Nyomozás Felügyeleti Főosztály Kiemelt Ügyek Osztályához.
12. Kiemelés az eredetiben.
13. BH. 521 sz. határozat.
14. Kiemelések az eredetiben.
15. Legfőbb Ügyészség Nyomozás Felügyeleti Főosztály NF. 3577/2001/12-I. számú határozat.
16. A B'nai B'rith Első Budapesti Közösség panasa a legfőbb ügyészhez.
17. A Legfelsőbb Bíróság BH. 521. számú határozata szerint a közösség elleni izgatás nem célzatos bűncselekmény, megvalósulásához elég, ha az elkövető tudatában van annak, hogy a gyűlölet szításával az érzelmi sérelmek okozásán túlmenő jogsértő cselekedeteket idézhet elő.
18. 30/1992. (V. 26.) AB határozat. Az izgatás magyarországi szabályozásának történetéről lásd HALMAI Gábor: *A vélemény szabadság határai*, Budapest, Atlantisz, 1994.
19. Btk. 269. § (az Alkotmánybíróság határozatának közzétételéig hatályos szöveg).
20. Lásd HALMAI: *I. m.*; A „nehéz eseteknél” a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez, TÓTH Gábor Attila interjúja Sólyom Lászlóval, Fundamentum, 1997/1; *A megtalált alkotmány?*, szerk. HALMAI Gábor, Budapest, INDOK, 2000.
21. Whitney v. California, 274 U.S. 357 (1927).
22. 1996. évi XVII. törvény, 12/1999. (V. 21.) AB határozat.
23. Megjegyzendő, hogy Halmai Gábor szerint az idézett utolsó mondat érvelése „triviális”, és „valójában a határozat indokolása meglehetősen eklektikus, hiszen több ízben idézi ugyan az 1992-es döntésnél alkalmazott tesztet, maga a levezetés ezeket nem [...] tartalmazza”. HALMAI Gábor: *Hátramenetben az alapjogvédelem?*, Fundamentum 2000/3, 71.
24. A 30/1992. (V. 26.) AB határozat bírálataként lásd SAJÓ András: *Hate Speech for Hostile Hungarians*, East European Constitutional Review, Spring 1994.
25. Sólyom László interjújában hangsúlyozta: „Mi arra is figyelmeztettünk, hogy a köznyugalom maga sem független a véleményszabadság helyzetétől. Ahol sokféle véleménnyel találkozhatnak az emberek, a közvélemény toleráns lesz, míg zárt társadalmakban sokkal inkább felkavarhatja a köznyugalmat egy-egy szokatlan hang is. [...] a gyalázkodás-ítéletben még két másik teszt is szerepelt: a támadott javak egyedisége, valamint a veszélyességi küszöb.” TÓTH: *I. m.*
26. Thomas Jefferson, Inauguration Address, March 4, 1801.
27. „Congress shall make no law [...] abridging the freedom of speech, or of the press,” (A kongresszus nem alkothat törvényt [...] a szólás vagy a sajtó szabadságának csorbítására).
28. Masses Publishing Co. v. Patten. (District Court, S. D. New York, July 24, 1917.)
29. Espionage Act of June 15, 1917. Title I. Espionage, Title XII. Use of Mails.
30. Schenk v. United States, 249 U. S. 47 (1919).
31. Zechariah Chafee, Jr.: *Book Review*, 62 Harvard Law Review 891 (1949). Megjegyzendő, hogy Chafee azért fogalmazott feltételes módban, mert mint maga is hangsúlyozta, a bíróság többsége ismételen rosszul alkalmazta Holmes tesztjét.
32. Edwin Baker szerint Holmes minden bizonnyal nem a képzeletéből merítette érzékletes példáját, hanem egy pár évvel korábban történt tragikus eset alapján. 1913-ban sztrájkoló munkások karácsonyi ünnepségén egy provokátor hamisan tüzet kiáltva olyan pánikot idézett

- elő, ami 62 gyermek és 11 felnőtt halálát okozta. C. Edwin BAKER: *Harm, Liberty, and Free Speech*, 70 Southern California Law Review 979 (1997).
33. Debs v. United States 249 U. S. 211 (1917).
  34. John Stuart MILL: *A szabadságról*, Budapest, Helikon, 1980.
  35. A levelezést lásd Gerald GUNTHER: *Learned Hand and the Origins of Modern First Amendment Doctrine. Some Fragments of History*, 27 Stanford Law Review 719 (1975).
  36. Espionage Act of June 15, 1917, as amended May 16, 1918.
  37. Sedition Act of 1798. Lásd HALMAI: *I. m.*
  38. Abrams v. United States, 250 U. S. 616 (1919).
  39. A Holmes által e három ügyben írt véleményekről lásd Robert POST: *Reconciling Theory and Doctrine in First Amendment Jurisprudence*, 88 California Law Review 2353 (2000).
  40. A véleményszabadság instrumentális és konstitutív igazolásáról lásd HALMAI: *I. m.*
  41. A „marketplace of ideas” elmélet elemzését lásd például: Jürgen HABERMAS: *Legitimation Crisis*, Thomas McCarthy Trans., Beacon Press (1973); Frederick SCHAUER: *Free Speech. A Philosophical Enquiry*, Cambridge University Press (1982); C. Edwin BAKER: *Human Liberty and Freedom of Speech*. Oxford University Press (1989); Stanley FISH: *Fraught With Death. Skepticism, Progressivism, and the First Amendment*, 64 University of Colorado Law Review 1061 (1993).
  42. Robert POST: *I. m.*
  43. Vincent BLASI: *Reading Holmes Through the Lens of Schauer: The Abrams Dissent*, 72 Notre Dame Law Review 1343, 1349 (1997).
  44. Blasi Madison klasszikus írására is utal: James MADISON: *Report on the Virginia Resolutions (1799–1800)*, reprinted in *The Mind of the Founder: Sources of the Political Thought of James Madison* (Marvin Meyers ed., 1973).
  45. Gitlow v. People of New York 268 U. S. 652 (1925).
  46. New York Times v. Sullivan 376 U. S. 254 (1964). Lásd HALMAI: *I. m.*
  47. Whitney v. California 274 U. S. 357 (1927). Brandeis eljárási jogi okok miatt írt párhuzamos, nem pedig különvéleményt.
  48. Vincent BLASI: *The First Amendment and the Ideal of Civic Courage: The Brandeis Opinion in Whitney v. California*, 29 William and Mary Law Review 653, 694 (1988). Blasi egy másik esszéjében az első kiegészítés és a civil bátorság kapcsolatán túlmenően is elemzi azt, hogy miként hat a vélemény szabadsága a jellemre. Vincent BLASI: *Free Speech and Good Character*, 46 UCLA Law Review 1567 (1999).
  49. Alpheus Thomas MASON: *Brandeis: A Free Man's Life* (1956) 585.
  50. Egyén és közösség, valamint szólásszabadság kapcsolatáról lásd Robert POST: *Meiklejohn's Mistake: Individual Autonomy and the Reform of Public Discourse*, 64 University of Colorado Law Review 1109 (1993); Robert C. POST: *Between Democracy and Community: The Legal Constitution of Social Form*, in: *Democratic Community: NOMOS XXXV* (NYU Press 1993); Robert C. POST: *Community and the First Amendment*, 29 Arizona State Law Journal 473 (1997).
  51. TÓTH: *I. m.*, 400.
  52. BIBÓ István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*, in BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok*, II., szerk. VIDA István, Budapest, Magvető, 1986, 220. Idézi a 14/2000. (V. 12.) AB határozat.
  53. Periklész temetési beszéde, in THUKÜDIDÉSZ: *A peloponnészoszi háború története*, Budapest, Európa Kiadó, 1985.
  54. *The Pardon of Anita Whitney*, The New Republic, August 10, 1927.
  55. Vincent BLASI: *The First Amendment and the Ideal of Civic Courage: The Brandeis Opinion in Whitney v. California*, 29 William and Mary Law Review 653, 697 (1988).
  56. Dennis v. United States 341 U. S. 494 (1951).
  57. Smith Act, 54 Stat. 671, 18 U. S. C. (1946 ed.).
  58. The Court of Appeals, 183 F. 2d 201.
  59. Learned HAND: *Due Process of Law and the Eight-Hour Day*, Harvard Law Review (May 1908). Lásd Gerald GUNTHER: *Learned Hand. The Man and the Judge*, Alfred A. Knopf, New York, 1994, 118–122.
  60. Lochner v. New York 198 U. S. 45 (1905).
  61. Brandenburg v. Ohio, 395 U. S. 444 (1969).
  62. Collin v. Smith, 578 F. 2d 1197 (7th Cir.), cert. den., 439 U. S. 916 (1978), application for stay denied, 436 U.S. 953 (1978).
  63. A bíróság e ponton a Gertz-ügyet idézi. Gertz v. Robert Welch, Inc. 418 U.S. 323 (1974).
  64. Megjegyzendő, hogy amennyiben az eszmék versengése az igazság keresésének célját idézheti, Frank Michelman helyesen hangsúlyozza: „nem kell a Skokie-n keresztül felvonuló nácioknak tulajdonítanunk azt, hogy kibővítik a víziók étlapját, amelyről az egyének igazságait választják.” Frank MICHELMAN: *Universities, Racist Speech and Democracy in America: An Essay for the ACLU*, 27 Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review 339, 354 (1992).
  65. HALMAI Gábor: *Az ügyészség esete a MIÉP-pel*, Élet és Irodalom, 2001. augusztus 17.
  66. HALMAI Gábor: *A liberális alkotmányjogász esete a szólásszabadsággal*, Élet és Irodalom, 2001. szeptember 14.
  67. Mivel a rasszista beszéd mindhárom esetben rádió- vagy televízióműsorban is teret kapott, fontos megemlíteni, hogy a médiatörvény szerint nemcsak a közkincsként rendelkezésünkre álló szűkös számú frekvencián terjesztett, hanem valamennyi más rádió- és televízióműsor sem lehet hangerősítője a gyűlöletbeszédnek, ami a programok különleges, egyidejű tömeghatásával indo-

kolható. A törvény 3. §-ának (2) bekezdése szerint a műsorszolgáltató tevékenysége nem lehet alkalmas nemzeti, etnikai, nyelvi és más kisebbségek elleni gyűlölet keltésére. Ugyanezen paragrafus (3) bekezdése pedig úgy rendelkezik, hogy a műsorszolgáltatás nem irányulhat semmilyen kisebbség nyílt vagy burkolt megsértésére, kirekesztésére, annak faji szempontokon alapuló bemutatására, elítélésére. E minden rádióra és televízióra vonatkozó korlátok éppen azokhoz a megfogalmazásokhoz hasonló szöveget tartalmaznak, amelyeket a véleményszabadság általános, büntetőjogi tilalmaként két alkalommal is alkotmányellenesnek ítélt az Alkotmánybíróság (a 30/1992. és a 12/1999. AB határozat). E rendel-

kezéseken túlmenően, a 23. § (1) bekezdése szerint a közszolgálati műsorszolgáltató különösen köteles a nemzeti, az etnikai, a nyelvi és más kisebbségek méltóságát és alapvető érdekeit tiszteletben tartani. A törvény tehát magasabb mércét állapít meg a nagyjából közpénzen működő közmédiák számára.

68. Lásd MOLNÁR Péter: *Gyűlöletbeszéd Magyarországon*, Élet és Irodalom, 2001. október 26.

69. Samuel WALKER: *Hate Speech – The History of an American Controversy*, University of Nebraska Press, 1994, 26–27.

70. John MILTON: *Areopagitica – A Speech for the Liberty of Unlicensed Printing to the Parliament of England* (1644).

A PRINCETONI ALAPELVEK AZ UNIVERZÁLIS JOGHATÓSÁGRÓL

Az univerzális joghatóságról szóló Princeton Project résztvevői a következő alapelveket javasolják abból a célból, hogy elősegítsék a nemzetközi jog folyamatos fejlődését és alkalmazását a nemzeti jogrendszerekben.

1. alapelv – Az univerzális joghatóság alapjai

1. Ezen alapelvek alkalmazásában az univerzális joghatóság kizárólag a bűncselekmény természetére alapozott büntető joghatóság, tekintet nélkül a bűncselekmény elkövetésének helyére, a gyanúsított, az elítélt elkövető vagy az áldozat állampolgárságára, és minden egyéb kapcsolatra az ilyen joghatóságot gyakorló állammal.

2. Az univerzális joghatóságot bármely állam rendes és hatáskörrel rendelkező bírósága gyakorolhatja abból a célból, hogy lefolytassa a büntető-eljárást olyan személy ellen, akit törvényesen megvádoltak a 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekmények elkövetésével, feltéve, hogy ez a személy megjelent a bíróság előtt.

3. Egy adott állam abban az esetben alapíthatja az univerzális joghatóságra a 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekmény elkövetésével gyanúsított vagy azért elítélt elkövető kiadatására irányuló kérelmét, ha első látásra meggyőző bizonyítékaik vannak az illető személy bűnösségéről, és az ellene lefolytatandó eljárás avagy büntetésének végrehajtása megfelel az emberi jogok védelmére vonatkozó, a büntetőeljárásban alkalmazandó nemzetközi jogi szabályoknak és szokásoknak.

4. Az univerzális joghatóság alkalmazása során és abban az esetben, ha a kiadási kérelem az univerzális joghatóságon alapul, az állam és igazságügyi szervei kötelesek betartani a törvényes büntetőeljárás nemzetközi szabályait. Ezek magukban foglalják azokat a szabályokat, amelyek garantálják a vádlott és az áldozat jogait, az eljárás tisztességességét, valamint a bíróság függetlenségét és pártatlanságát (a továbbiakban: a törvényes büntetőeljárás nemzetközi szabályai), de nem korlátozódnak kizárólag ezekre.

5. Az univerzális joghatóság gyakorlásában az állam köteles jóhiszeműen, valamint a nemzetközi jog szerinti jogaival és kötelezettségeivel összhangban eljárni.

2. alapelv – Súlyos nemzetközi jogi bűncselekmények

1. Ezen alapelvek alkalmazásában súlyos nemzetközi bűncselekmények a következők: (1) kalózkodás, (2) rabszolgatartás, (3) háborús bűncselekmények, (4) béke elleni bűncselekmények, (5) emberiség elleni bűncselekmények, (6) népirtás, (7) kínzás.

2. Az univerzális joghatóságnak az (1) bekezdésben felsorolt bűncselekményekre való alkalmazása nem zárja ki az univerzális joghatóság alkalmazását más nemzetközi bűncselekményekre.

3. alapelv – Az univerzális joghatóság alkalmazása nemzeti szabályozás hiányában

A 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekményekre vonatkozóan a nemzeti igazságügyi szervek eljárásukat abban az esetben is alapíthatják az univerzális joghatóságra, ha a nemzeti szabályozás erről kifejezetten nem rendelkezik.

4. alapelv – A felelősségre vonás elősegítésére vonatkozó kötelezettség

1. Az állam köteles eleget tenni minden olyan nemzetközi kötelezettségének, amely alkalmas a következőkre: a törvényes büntetőeljárás nemzetközi normáinak megfelelő eljárás során súlyos nemzetközi bűncselekménnyel megvádolt vagy ilyenért elítélt személyek ellen a büntetőeljárás lefolytatása vagy ezen személyek kiadása; más államok ilyen bűncselekményekkel kapcsolatos nyomozásának vagy büntetőeljárásának minden rendelkezésre álló közigazgatási és igazságügyi eszközzel való segítése; valamint minden olyan szükséges és megfelelő intézkedés megtétele, amely összhangban van a nemzetközi jogi szabályokkal és szokásokkal.

2. Az állam az univerzális joghatóság gyakorlása során jogosult a büntetőeljárás céljaira más államtól jogsegély keretében bizonyítékszolgáltatást kérni, feltéve, hogy a jogsegélyt kérő állam jogalapja jóhiszemű, és a kért bizonyítékot a törvényes büntetőeljárás nemzetközi szabályai szerint használja fel.

5. alapelv – Mentességek

A 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekmények vonatkozásában

ban a megvádolt személyt semmiféle hivatalos tisztsége, így állam- vagy kormányfői tisztsége vagy felelős kormányzati tisztségviselői mivolta sem mentesíti a büntetőjogi felelősség alól, és büntetését sem enyhíti.

6. alapelv – Korlátozó szabályok

A 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekmények vonatkozásában semmilyen korlátozó szabály vagy szokás nem alkalmazható.

7. alapelv – Amnesztia

1. Az amnesztia általában összeegyeztethetetlen az államok azon kötelezettségével, hogy biztosítják a 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonását.

2. Az 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekmények vonatkozásában az univerzális joghatóság gyakorlása nem zárható ki olyan amnesztiával, amely ellentétes az azt nyújtó állam nemzetközi jogi kötelezettségeivel.

8. alapelv – Döntés a párhuzamos nemzeti joghatóságokról

Abban az esetben, ha egy személy felett egynél több államnak van joghatósága vagy joghatóságát egynél több állam állítja, és annak az államnak a joghatóságát, ahol az adott személy őrizetben van, csak az univerzalitás elve alapozza meg, ez utóbbi állam és igazságügyi szervei azon döntésüket, hogy az adott személy ellen lefolytassák-e a büntetőeljárást vagy kiadják őt, a következő szempontok együttes mérlegelése alapján kötelesek meghozni:

- (a) két- vagy többoldalú szerződéses kötelezettségek;
- (b) a bűncselekmény elkövetésének helye;
- (c) a kiadatást kérő állam és a feltételezett elkövető között fennálló állampolgársági kötelék;
- (d) a kiadatást kérő állam és az áldozat között fennálló állampolgársági kötelék;
- (e) bármilyen egyéb kapcsolat a kiadatást kérő állam és a feltételezett elkövető, a bűncselekmény vagy az áldozat között;
- (f) a kiadatást kérő állam büntetőeljárásának valószínűsége, jóhiszeműsége és hatékonysága;
- (g) a kiadatást kérő állam eljárásának tisztességesége és pártatlansága;
- (h) a felek, a tanúk, valamint a bizonyítékok hozzáférhetősége a kiadatást kérő államban;
- (i) az igazság érdekei.

9. alapelv – A többszöri eljárás tilalma

1. Az univerzális joghatóság gyakorlása során az állam és igazságügyi szervei kötelesek biztosítani, hogy a büntetőeljárás alatt álló személy ugyanazon büntetendő cselekményért ne kerüljön több büntetőeljárás vagy büntetés hatálya alá, feltéve, hogy a korábbi büntető- vagy más felelősségre vonási eljárás jóhiszeműen és a nemzetközi jogi szabályoknak és szokásoknak megfelelően zajlott. Azok az ítéletek vagy egyéb felelősségre vonási eljárások, amelyek színlelt büntetőeljárást vagy jelentéktelen büntetést eredményeznek, nem esnek jelen alapelv hatálya alá.

2. Az államok kötelesek elismerni az univerzális joghatóság más állam általi megfelelő gyakorlásának érvényességét, valamint az ilyen joghatóságot gyakorló rendes és hatáskörrel rendelkező nemzeti bíróság és hatáskörrel rendelkező nemzetközi bíróság végső ítéletét, ha az a törvényes eljárás nemzetközi szabályainak megfelel.

3. Minden olyan személynek, akit bármely, univerzális joghatóságot gyakorló állam a 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekményekért büntetőeljárás alá vont vagy elítélt, joga van bármely nemzeti vagy nemzetközi bíróság előtt zajló további büntetőeljárás során a többszöri eljárás tilalmára hivatkozni.

10. alapelv – A kiadatás elutasításának jogalapja

1. Az állam és igazságügyi szervei kötelesek elutasítani az univerzális joghatóságon alapuló kiadatási kérelmet, ha feltehető, hogy a kiadatni kívánt személlyel szemben halálbüntetést tartalmazó ítéletet hoznak, avagy kínzásnak vagy más kegyetlen, megalázó vagy embertelen büntetésnek vagy bánásmódnak vetik alá, valamint ha feltehető, hogy a kiadatni kívánt személlyel szemben a törvényes eljárás nemzetközi szabályait megszegő színlelt eljárást folytatnak le, és mindezek kizárására nem állnak rendelkezésre kielégítő biztosítékok.

2. Az az állam, amely jelen alapelv alapján utasítja el a kiadatást, köteles, ha azt a nemzetközi jog megengedi, lefolytatni a büntetőeljárást a 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekmény elkövetésével vádolt személy ellen, vagy kiadni ezt a személyt olyan más államban, ahol a büntetőeljárás anélkül lefolytatható, hogy őt az (1) bekezdésben meghatározott veszélyeknek tennék ki.

11. alapelv – Beiktatás a nemzeti jogrendszerbe

Az állam, ha ez szükséges, köteles nemzeti jogrendszerében lehetővé tenni az univerzális joghatóság alkalmazását és hatályba léptetni a jelen alapelveket.

12. alapelv – Az univerzális joghatóság belefoglalása a később kötendő szerződésekbe

Minden, a jövőben kötendő olyan szerződésbe és már létező szerződések olyan jegyzőkönyveibe, amelyek a 2. alapelv (1) bekezdésében meghatározott súlyos nemzetközi bűncselekményekkel kapcsolatosak, az államok kötelesek az univerzális joghatóságra vonatkozó cikkelyeket belevenni.

13. alapelv – A felelősségre vonás és az univerzális joghatóság erősítése

1. A nemzeti igazságügyi szervek a jelen alapelvekkel összhangban kötelesek értelmezni a nemzeti jogot.

2. A jelen alapelvek egyik rendelkezése sem értelmezhető úgy, hogy az bármilyen módon korlátozza az

államok jogait és kötelezettségeit arra, hogy a nemzetközi bűncselekmények elkövetését a nemzetközi jog által elismert törvényes eszközökkel üldözzék és megelőzzék.

3. A jelen alapelvek nem értelmezhetők oly módon, hogy az korlátozza az univerzális joghatóság folyamatos fejlődését a nemzetközi jogban.

14. alapelv – A viták rendezése

1. A nemzetközi joggal és az ENSZ alapokmányával összhangban az államok kötelesek az univerzális joghatóság gyakorlásából eredő vitákat minden lehetséges eszközzel, a viták békés rendezése elvének megfelelően rendezni, így különösen oly módon, hogy a vitát a Nemzetközi Bíróság elé terjesztik.

2. A vita tárgyáról való döntéshozatal alatt az univerzális joghatóságot gyakorolni kívánó állam nem tarthatja letartóztatásban a vádlottat és nem kérheti annak más állam általi letartóztatását, kivéve, ha szökésének megalapozott veszélye fennáll, és nincs más elfogadható módja annak, hogy biztosítsák megjelenését az univerzális joghatóságot gyakorolni kívánó állam bírósága előtt.

(Müller Ákos fordítása)

A TERRORIZMUS ELLENI FELLÉPÉS ÉS AZ EMBERI JOGOK TISZTELETBEN TARTÁSA

A terrorizmus elleni politika célja az, hogy megelőzze a terrorista támadásokat, legyőzze a terroristákat, és végső soron felszámolja a terrorizmust. Ezeket a célokat azonban csak korlátozott eszközökkel valósíthatja meg, mert a demokratikus államoknak be kell tartaniuk azokat a szabályokat, amelyekre politikai rendszerük épül, még ha ezzel meg is nehezítik a kitűzött célok elérését. Ehhez kapcsolódik a hihetőség kérdése, azaz hogy végrehajtói meg tudják győzni a közvéleményt a megtett lépések szükségességéről. Végül, de nem utolsósorban a demokratikus államrendezkedés természetes velejárója az ellenőrzés, amely az antiterrorista szolgálatok esetén különösen fontos kritérium. Ezeknek az elveknek nem külön-külön, hanem együttesen kell érvényesülniük egy állam antiterrorista politikájában. Bármelyik elvet szegi is meg a hatalom, azzal saját politikájának hitelességét kérdőjelezi meg. Az emberi jogok tiszteletben tartása a terrorizmus elleni politika tervezése és végrehajtása során nem egyszerű feladat. Ezért különösen nagy jelentőségűek az Emberi Jogok Európai Bíróságának a terrorizmussal kapcsolatos esetekben hozott ítéletei.

Az Egyesült Királyság számtalan esetben szerepelt alperesként, 1991-ben viszont egy olyan ügygel fordultak az Emberi Jogok Európai Bizottságához brit és ír állampolgárok, amelyben a vád az élethez való jog, azaz az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény 2. cikkének (az élethez való jog) megsértése volt. Az ügy lényege, hogy brit katonák megölték az Ír Köztársasági Hadsereg három tagját, akiket azzal gyanúsítottak, hogy robbantásos merényletre készültek Gibraltáron. A három személyre, Sean Sauvage-re, Daniel McCannre és Mairead Farrellre összesen huszonkilenc lövést adtak le brit katonák. A gyanúsítottaknál azonban sem fegyvert, sem detonátort nem találtak. Az esetet kivizsgálták, s a fellebbezések ellenére 1991. október 4-én törölték a folyamatban lévő ügyek sorából. A kérelmezők – Margaret McCann, Daniel Farrell és John Sauvage – végül az Emberi Jogok Európai Bizottságához fordultak beadvánnyal, amelyben arra hivatkoztak, hogy rokonaik megölése az egyezmény 2. cikkébe ütközik. A bíróság dönté-

sében helyt adott a keresetnek, hozzátéve, hogy a szavazati arány nagyon szoros volt (10:9).

A bíróság a 2. cikkel kapcsolatosan három körülményt vizsgált. Az első a tanúvallomások értékelésének módja volt. Második kérdésként az merült fel, hogy az áldozatokat előre kitervelten ölték-e meg. Ezt az állítást a bíróság nem találta megalapozottnak, mivel nem volt bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a kormány vagy valamelyik minisztérium rendelkezett olyan tervvel, amely a gyanúsítottak meggyilkolását célozta volna. A harmadik vizsgált körülmény az akció előkészítésének és végrehajtásának jellege volt. A bíróság figyelembe vette azt a tényt, hogy a hatóságoknak komoly dilemmával kellett szembenéznük: meg kellett védeniük Gibraltár – tudniillik az volt az események színhelye – lakóit a terroristáktól, másfelől az utóbbiakkal szemben alkalmazott erőszakot a lehető legalacsonyabb szintre kellett szorítaniuk. A bíróság számolt továbbá azzal, hogy a három férfit már korábban is elítélték terrorizmus vádjával. Az akció megszervezését és ellenőrzését illetően a bíróság felvetette azt a kérdést is, miért nem tették meg a hatóságok a megelőző lépéseket (például a gyanúsítottak letartóztatása a határon), különösen akkor, ha tudták, hogy merényletre készülnek. A bíróság elfogadta, hogy az ügynökök jóhiszeműen jártak el, amikor azt feltételezték, hogy a gyanúsítottakra rá kell lönniük, és magatartásuk önmagában még nem volt elég ahhoz, hogy az állam megsértse az egyezmény 2. cikkét. Ugyanakkor a bíróság az eset összes körülményei alapján, különösen az elmulasztott letartóztatás miatt nem volt meggyőződve arról, hogy a három férfi megölése feltétlenül szükséges volt ahhoz, hogy másokat megvédjenek a jogellenes erőszaktól, és megállapította az élethez való jog megsértését.

Írországot Anthony Heaney és William McGuinness hívta perbe 1997-ben az Emberi Jogok Európai Bírósága elé. A történet háttérében az áll, hogy 1990. október 23-án bomba robbant Írország Derry tartományában, hat brit katona és egy civil halálát okozva. A merénylet után másfél órával az ír rendőrség behatolt egy házba, ahol – tárgyi bizonyítékok alapján – letartóztattak hét személyt, köztük a fent említett két férfit is. Heaneyt és McGuinnesset kihallgatták, ők azon-

ban nem válaszoltak a feltett kérdésekre. A vádlottakat végül felmentették a merénylet és az IRA-tagság vádjai alól, de hat hónap szabadságvesztésre ítélték őket, mert nem számoltak be arról, mit csináltak a merénylet idején. Az elítéltek arra hivatkozva, hogy megtévesztették őket a hallgatással kapcsolatos jogokról, fellebbezést nyújtottak be, ám valamennyi fórumon elutasították kérelmüket. Végül az Emberi Jogok Európai Bizottságához fordultak azzal, hogy az Ír Köztársaság megsértette az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény 6. (a tisztességes bírói eljáráshoz való jog), 8. (a magánélethez való jog) és 10. cikkét (a véleménynyilvánítás szabadsága). A bíróság döntése értelmében Írország megsértette a 6. cikket, de a 8. és a 10. cikk alkalmazására nem látott jogalapot.

A bíróság szerint a hallgatáshoz való jog olyan nemzetközileg elismert standard, amely a tisztességes eljáráshoz való jog része. Az ír kormány az állította, hogy a gyanúsítottakkal kapcsolatos lépéseit a biztonság és a közrend érdeke indokolta. Ezt az érvelést a bíróság nem fogadta el. Ugyanakkor a bíróság szerint a panasz lényege a 6. cikk megsértése volt, ezért a 8. és a 10. cikk vizsgálatával nem foglalkozott.

Olaszország – többek között – a Guzzardi-ügy miatt került az Emberi Jogok Európai Bírósága elé. Michele Guzzardit 1973-ban helyezték előzetes letartóztatásba egy gyáros elrablásában való bűnrészességi vádjával. A milánói bíróság ugyan felmentette a férfit a vád alól, de a fellebbezési bíróság megsemmisítette az elsőfokú bíróság döntését, és Guzzardit tizennyolc év szabadságvesztésre ítélte. Az elsőfokú bíróság közben 1975-től kényszerlakhelyet jelölt ki a férfi számára Asinara szigetén. Guzzardi előzetes letartóztatása ideje alatt feleségül vette jegyesét, aki nem sokkal az esküvő után megszülte közös gyermeküket. A kényszerlakhelyet 1976-ban ismét módosította az elsőfokú bíróság, és a férfit egy szárazföldi olasz községbe költöztették. Guzzardi 1975. november 17-én beadott kérelmében az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény 3. (a kínzás, a megalázó és kegyetlen bánásmód tilalma), 8. (a magánélethez való jog) és 9. (vallás- és lelkiismereti szabadság) cikkének megsértésével vádolta az olasz államot. A bizottság az iratok áttanulmányozása után úgy határozott, hogy a Guzzardi által hivatkozott cikkeken túlmenően az 5. (személyes szabadság) és 6. (a tisztességes eljáráshoz való jog) cikk betartását hivatalból vizsgálja, és ezekre a cikkekre Guzzardi is hivatkozhat. A bíróság döntésében arra a megállapításra jutott, hogy Olaszország megsértette az egyezmény 5. cikkét.

A bíróság az ügy érdemi vizsgálata előtt áttekintette az olasz kormány által felhozott előzetes érveket.

Az olasz kormány először is azt kifogásolta, hogy a bíróság hivatalból vizsgálta az 5. és a 6. cikket. A bíróság azon a véleményen volt, hogy a kérelmező nem köteles pontosan megjelölni, hogy mely cikkekre kíván hivatkozni védelme érdekében, s az ügy iratai egyértelműen azt mutatták, hogy az 5. cikkel kapcsolatos ügyről van szó. Másodszor az olasz kormány arra hivatkozott, hogy Michele Guzzardi nem merítette ki hazája valamennyi jogorvoslati lehetőségét, ami pedig előfeltétele az Emberi Jogok Európai Bíróságához való fordulásnak. A bíróság ezzel az állásponttal sem értett egyet, mert Guzzardi kifogásolta személyi szabadságának megsértését az olasz bíróságok előtt.

Harmadrészt az olasz kormány arra hivatkozott, hogy Guzzardit 1976-ban áthelyezték Asinara szigetről a szárazföldre, tehát az ügy tárgytalanná vált. A bíróság ezzel az állásponttal sem értett egyet, mondván, a sérelmes állapot elmúltá még nem jelenti azt, hogy a bíróság ne hozhatna deklaratív hatályú határozatot. Az olasz kormány szerint csak „némi” korlátozták Guzzardi szabadságát, de a bíróság úgy találta, hogy a szigetnek, amelyet kényszerlakhelyül jelölték ki Guzzardi számára, csak egy kis része állt a kérelmező rendelkezésére, ráadásul Guzzardinak nem volt túl gyakori lehetősége a társadalmi kontaktusra. Szigorú és állandó ellenőrzés, illetve felügyelet alatt élt, és a bíróság szerint e tények összessége arra mutat, hogy a személyes szabadságtól való megfosztás esete állt fenn az ügyben.

Ugyanakkor a bíróság egyhangúan elutasította Guzzardi állítását, hogy esetében megsértették a 3., a 6. és a 9. cikket; és elutasította a 8. cikk megsértését is. Az indoklás az volt, hogy habár Guzzardi helyzete kétségtelenül kellemetlen volt, az mégsem érte el a megalázó bánásmód szintjét. Nem fogadta el a bíróság azt sem, hogy kényszerlakhelyén nem tudta gyakorolni vallását, mert Guzzardi nem kérte, hogy a kápolnában istentiszteletet tartsanak. Egyéb esetekben pedig tiszteletben tartották a családi élethez való jogát, például a családja vele lehetett, attól a rövid időtől eltekintve, amikor Guzzardi nem kérte tartózkodási engedélyük meghosszabbítását, s ezért el kellett hagyniuk a szigetet.

Spanyolországot is fogták már perbe az Emberi Jogok Európai Bírósága előtt terrorista ügyben. 1980-ban Barcelonában merényletet követtek el egy katalán üzletember ellen, aki belehalt sérüléseibe. Francesc-Xavier Barberát, Antonio Messeguét és Ferran Jabardót letartóztatták, s ők az őrizetbe vétel során beismerték, hogy részt vettek a merényletben. A vallomást azonban később visszavonták, azt állítva, hogy azt a kegyetlen bánásmód hatására tették. Az Audiencia Nacional végül mindhárom férfit elítélte emberölés, illetve emberölésben való bűnrészesség miatt. Az

elítéltek, miután kimerítették a jogorvoslati lehetőségeket, az Emberi Jogok Európai Bizottságához fordultak. Kifogásolták, hogy a spanyol állam megsértette az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény 6. cikkét (a tisztességes eljárásról szóló jog), a 3. cikket (a kínzás, a megalázó és kegyetlen bánásmód tilalma), az 5. cikket (személyes szabadság), a 8. cikket (a magánélethez való jog), a 9. cikket (vallás- és lelkiismereti szabadság), valamint a 14. cikket (gyülekezési és egyesülési szabadság).

A bíróság megállapította a 6. cikk első bekezdésének megsértését, azaz helyt adott az Audiencia Nacional (az eljáró bíróság) eljárása tisztességes jelleggel kapcsolatos panaszának. A kérelmezők azt sérelmezték, hogy 1982. január 12-i ülése során megváltozott az Audiencia Nacional összetétele, méghozzá minden előzetes bejelentés nélkül; sérelmezték továbbá az új elnök politikai beállítottságát és magatartását az eljárás során. A bíróság úgy vélte, hogy az Audiencia Nacional összetételének megváltoztatása nem kérdőjelezi meg a bíróság pártatlanságát. Ami az új elnök személyét illeti, a strasbourgi bíróság elfogadta a spanyol kormány előzetes kifogását, miszerint a kérelmezők nem merítették ki hazájuk valamennyi jogorvoslati lehetőségét, mivel nem tettek lépéseket az új elnök állítólagos ellenséges magatartása miatt. Ugyanakkor a vádlottak Barcelonából Madridba való szállításának körülményei (egy teljes nap) s a bizonyítási eljárás során elkövetett hibák nem tették lehetővé a vádlottak védői számára, hogy eredményesen megcáfolják a bizonyítékok valódiságát. A bíróság egyhangúan elutasította a 6. cikk második bekezdésének megsértését, mert az ügy irataiból nem derült ki, hogy akár az Audiencia Nacional, akár az új elnök valamilyen előzetes meggyőződés alapján döntött volna.

Franciaországnak is többször meg kellett jelennie az Emberi Jogok Európai Bírósága előtt terrorizmussal kapcsolatos ügyben. 1987. március 10-én Félix Tomasi nyújtott be keresetet a francia állam ellen, arra hivatkozva, hogy megsértették az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény 3. cikkét (a kínzás, a megalázó és kegyetlen bánásmód tilalma), 6. cikkét (a tisztességes eljárásról szóló jog), valamint az 5. cikket (személyi szabadság). Tomasit, akit terrorista bűncselekményekkel összefüggésben gyilkossággal és gyilkossági kísérlettel vádoltak, az őrizetbe vétel alatt bántalmazták, az ellene indított eljárás túl hosszú volt, akárcsak az előzetes letartóztatás időtartama. Ezek az állítások különösen

annak fényében voltak súlyosak, hogy Tomasit az eljárás végén felmentették. Félix Tomasi a jogorvoslati lehetőségek kimerítése után az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordult a fent említett cikkek megsértése miatt. A bíróság ítéletében kimondta, hogy a francia állam valamennyi, a kérelmező által felsorolt cikket megsértette.

A bíróság előzetesen a francia kormány által előterjesztett két kifogást vizsgálta meg. Elsőként a kormány azt nehezményezte, hogy Tomasi már azelőtt az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordult, hogy a francia Kártalanítási Bizottságnál benyújtotta volna igényét kártérítésre. A bíróság ezt a kifogást elutasította, mert különbség van aközött, ha valaki egy állapot megszüntetését kéri, vagy ha erre az helyzetre való tekintettel kártérítést igényel. Ráadásul a francia büntetőeljárás kódex feltételei a kártérítést illetően súlyosabbak, mint az Emberi jogok európai egyezményé. Végül nem feledkezhetek meg arról, hogy Tomasi négy év eljárás után volt kénytelen a bírósághoz fordulni.

A második kifogás szerint Tomasi már nem volt áldozatnak tekinthető, mert kártérítést kapott az „ésszerű” időtartam túllépése miatt. A bíróság ezt az érvet is elutasította. A bíróság megállapította, hogy megsértették az 5. cikket (annak harmadik bekezdését), mivel az előzetes letartóztatás időtartama feleslegesen hosszú volt, s bár voltak olyan indokok, amelyek megfelelőek voltak a szabadlábra bocsátási kérelem elutasítására, azok az idő múlásával megszűntek.

A bíróság egyhangúan kimondta, hogy megsértették a 3. cikket is. Tomasi külsérelmi nyomait illetően a bíróság megállapítása szerint semmi sem utalt arra, hogy azok a letartóztatás előtti időből származtak volna, vagy a sérelmező azokat saját maga okozta. A független orvosi vélemények azt mutatták, hogy Tomasit olyan ütések érték, amelyek a bíróság szerint kimerítik a kegyetlen és embertelen bánásmód fogalmát. A bíróság egyhangúan megállapította a 6. cikk megsértését a kérelmező azon kifogása nyomán, hogy panaszát, amelynek alapján az őt ért sérelmeket szeretne volna kivizsgáltatni, egy meglehetősen hosszú eljárás keretében vizsgálták ki. A bíróság az ügy irataiból megállapította, hogy Tomasi kérelmének kivizsgálása nem volt bonyolult, így indokolatlan volt a lassúság.

A fenti esetek alapján megállapítható, hogy a vizsgált demokratikus nyugat-európai államok is kisértést érezhetnek az emberi jogok megsértésére a terrorizmus elleni fellépés során.

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG LEGUTÓBBI DÖNTÉSEIBŐL

50/2001. (XI. 29.) AB HATÁROZAT – NÉPSZAVAZÁS A SORKATONASÁG MEGSZÚNÉSÉRŐL

Alkotmány 2. § (2) bekezdés a közvetett és közvetlen hatalomgyakorlás

Alkotmány 5. § a Magyar Köztársaság állama védi a nép szabadságát és hatalmát, az ország függetlenségét, területi épségét, valamint a nemzetközi szerződésekben rögzített határait

Alkotmány 40/A. § (1) bekezdés a fegyveres erők alapvető kötelessége a haza katonai védelme

Alkotmány 70/H. § általános honvédelmi kötelezettség

Az Alkotmánybíróság a következő határozataiban a Magyar Szocialista Párt által kezdeményezett népszavazásra bocsátandó kérdéseket vizsgálta. Az első határozat tárgya a következő kérdés volt. „Akarja-e Ön, hogy békeidőben a sorkatonai szolgálat megszűnjön és azt önkéntes hivatásos haderő váltsa fel?” Az Országos Választási Bizottság a kérdést a 7/2001. (VI. II. 21.) számú határozatával hitelesítette. E határozat ellen több kifogás érkezett az Alkotmánybírósághoz. A kifogást benyújtók legfőbb érve szerint a sorkatonai szolgálat megszüntetése tárgyában népszavazás nem tartható, mert a kérdés az alkotmány 70/H. §-ának burkolt módosítására irányul.

Az ügy előadó alkotmánybírája Erdei Árpád volt.

Az Alkotmánybíróság az indítványokat megalapozatlannak találta.

A határozat álláspontja szerint az alkotmány 70/H. § (2) bekezdésében meghatározott, az állampolgárt terhelő honvédelmi kötelezettség az állam számára jogot biztosít arra, hogy ezen kötelezettség teljesítését – az itt rögzített szolgálati módok közötti választás lehetőségét biztosítva – igényelje és kikényszerítse.

Az alkotmány 5. §-a az állam számára megkerülhetetlen kötelezettséget határoz meg, amelynek teljesítéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy az államnak megfelelő eszközök álljanak a rendelkezésére. A személyes szolgálat útján ellátandó honvédelmi kötelezettség igénybevételének olyan lehetőségét kell az állam számára biztosítani, amely minden időben lehetővé teszi, hogy a honvédelemmel összefüggő feladatait kiegyensúlyozott módon teljesíthesse.

Az alkotmány 40/A. § (1) bekezdése az államszervezetten belül a fegyveres erőket – közöttük nevesítetten a Magyar Honvédséget – jelöli ki a haza kato-

nai védelmére. E bekezdésben és az alkotmány 5. §-ában meghatározott, az államot terhelő kötelezettségek ésszerű megszervezésének feladata mindenkor és minden helyzetben magát az államot terheli.

A hadkötelezettségnek és ezen belül a személyes szolgálat útján teljesítendő honvédelmi kötelezettségnek mint alkotmányos kötelezettségnek – akár csak a „békeidőre” érvényes – megszüntetése gyökeresen alakítja át a honvédelem terén az állam és az állampolgár jogviszonyát. Az állampolgár elhatározásától függ ugyanis, hogy teljesít-e katonai szolgálatot, és arra nem kötelezhető. Ebben az esetben pedig alkotmányos kötelezettség teljesítéséről már nem lehet szó. A személyesen teljesítendő sorszolgálati kötelezettség megszüntetése az alkotmányos kötelezettség lényeges elemének megszűnését vonja magával. Az eredményes népszavazás járhat tehát a következőképpen, hogy az alkotmány 70/H. § (2) bekezdése kiüresedik.

Az alkotmány 70/H. §-ában kapott felhatalmazás nem jelenti a honvédelmi kötelezettség kényszerű érvényesítésének kötelezettségét. Az állam részéről az állandó, teljes körű igénybevétel jogáról történő időleges lemondás, a mentességek és kedvezmények biztosítása az alkotmányos kötelezettséget nem szünteti meg, és az állampolgár oldalán nem teremt alanyi jogot arra, hogy ez a helyzet változatlanul megmaradjon. A visszatérés feltételrendszerének meghatározása csak az Országgyűlést mint alkotmányozó hatalmat illelheti meg.

Bihari Mihály különvéleménye szerint a vizsgált népszavazási kezdeményezés arra irányul, hogy a törvényhozó az alkotmányban deklarált általános honvédelmi kötelezettség részletes szabályait mind a címzett alanyi körre, mind a kötelezettség teljesítésének feltételeire vonatkozóan korlátozott mértékben határozza meg. A haza katonai védelmének megszervezése, valamint a haza védelmére vonatkozó állampolgári köteletség nem alkotmányozási, hanem törvényalkotási tárgykor. A jelen népszavazási kezdeményezés tehát nem érinti az alkotmányos rendelkezéseket.

Holló András különvéleményében kifejtette, hogy az eddigi alkotmánybírói gyakorlaton jelen ügyben az Alkotmánybíróság továbblépett, a népszavazási kérdéssel érintett alkotmányos norma (a 70/H. §) tartalmát értelmezve mondta ki ugyanis, hogy a kérdés alkotmánymódosításra irányul. Az Al-

kormánybíróságnak viszont – álláspontja szerint – az alkotmány alapján értelmezett alkotmányvédelmi szerepkörét a népszavazás intézménye vonatkozásában kizárólag a pozitív normavédelem szintjén kellett volna tartania.

Kiss László különvéleményében azt hangsúlyozta, hogy az alkotmány 70/H. § (2) bekezdése a „katonai szolgálat” intézményének fenntartásával véli teljesíthetőnek (teljesítendőnek) a honvédelmi kötelezettséget. A vizsgált kérdés ezt a „katonai szolgálatot” nem érinti, hiszen mind a sorkatonai szolgálat, mind pedig az önkéntes hivatásos haderő katonai szolgálat-tételi kötelezettséget jelent, s közülük bármelyiknek a lehetővé tétele esetén érintetlen marad a honvédelmi kötelezettség részeként meghatározott katonai szolgálat.

Kukorelli István különvéleményében kifejti, hogy a jövőre irányuló normatív döntések esetében nem beszélhetünk véglegességről, megváltoztathatatlan-ságról, és különösen nem tekinthetők végérvényesnek a népszavazáson hozott döntések, illetve az Országgyűlés által elfogadott törvények. Így a sorkatonai szolgálat „megszüntetésére” irányuló kérdés sem tekinthető végleges döntésre irányuló kérdésnek.

A határozattól eltérően az alkotmánybíró szerint az „általános honvédelmi köteletség” mint állampolgári kötelezettség olyan, időben változó fogalom, amelynek tartalmát nem határozza meg az alkotmány, hanem arról a törvényalkotónak kell rendelkeznie. Az alkotmány 70/H. §-ának egésze alkotmányos felhatalmazást teremt, de nem követeli meg kényszerítően, hogy a törvényalkotó a honvédelem biztosítása érdekében kötelező fegyveres katonai szolgálatot írjon elő. Kukorelli alkotmánybíró különvéleményében felhívja a figyelmet arra is, hogy a határozat nemcsak a törvényhozó hatalomtól vonta el a jogot a haderő átalakítására, hanem az alkotmány 5. és 40/A. § (1) bekezdésében foglaltak alapján megkérdőjelezte az alkotmánymódosítás létjogosultságát is ebben a kérdésben.

Valamennyi, a határozathoz különvéleményt író alkotmánybíró megfogalmazta, hogy az alkotmányban rögzített alapjogok és alapkötelezettségek jogi természetüket tekintve jelentősen különböznek egymástól. Alkotmányossági megítélésükben e minőségi különbségnek tükröződnie kell.

51/2001. (XI. 29.) AB HATÁROZAT – NÉPSZAVAZÁS A NYUGDÍJEMELÉS MÓDJÁNAK MEGHATÁROZÁSÁRÓL

Alkotmány 2. § (2) bekezdés – a közvetett és közvetlen hatalomgyakorlás

Alkotmány 28/B. § (1) bekezdés – az országos népszavazás és népi kezdeményezés tárgya az Országgyűlés hatáskörébe tartozó kérdés lehet

Alkotmány 28/C. § (5) bekezdés – tiltott népszavazási tárgykörök

Az Alkotmánybíróság által vizsgált második kérdés a következő volt: „Akarja-e Ön, hogy az évenkénti nyugdíjemelés módjának meghatározásakor a keresetnövekedés mellett a nyugdíjasok fogyasztása (fogyasztói kosara) alapján számított áremelkedést is figyelembe vegyék?”

Az OVB az aláírásgyűjtő ív mintapéldányát és az azon szereplő kérdést a 6/2001. (VIII. 21.) számú határozatával hitelesítette, amely határozat ellen több kifogás érkezett az Alkotmánybírósághoz. A kifogásokat előterjesztők szerint a kérdés az alkotmányban foglalt tiltott népszavazási tárgykörbe tartozik. Az alkotmány 28/C. § (5) bekezdés a) pontja alapján ugyanis nem lehet országos népszavazást tartani a költségvetésről szóló törvények tartalmáról, a nyugdíjemelés módszerének megváltoztatásához viszont szükség volna a költségvetési törvény módosítására. A kérdésre továbbá – álláspontjuk szerint – egyértelműen válaszolni nem lehet. A „nyugdíjasok fogyasztói kosara” kifejezés tisztázatlan, jogilag pontosan meg nem határozható fogalom.

Az ügy előadója Kukorelli István alkotmánybíró volt.

Az Alkotmánybíróság az indítványokat megalapozatlannak találta.

Az Alkotmánybíróság eljárása során megállapította, hogy az alkotmány 28/C. § (5) bekezdésében szereplő tiltott népszavazási tárgykörök olyan alkotmányi felsorolást tartalmaznak, amelyek bővítése csak az alkotmány módosításával lehetséges. Az alkotmányi felsorolásból következik, hogy az alkotmányi szabályozás kiemelkedő jelentőségével a tiltott tárgykörök zárt, szoros értelmezése áll összhangban. Az alkotmány 28/C. § (5) bekezdés a) pontjában szereplő rendelkezés konkrét törvények, többek között a költségvetésről, a költségvetés végrehajtásáról szóló törvény tartalmát vonja ki a népszavazás jogintézménye alól. A költségvetésről, a költségvetés végrehajtásáról szóló törvény az adott alkotmányi rendelkezés közvetlen végrehajtásaként megjelenő törvényhozási tárgykört jelenti. A költségvetésről szóló törvény fogalmába semmiképpen sem tartozhat bele az összes olyan jogszabály, amelynek pénzügyi-költségvetési vonzata van. A „költségvetés végrehajtásáról” fordulat pedig semmiképpen nem jelenti valamennyi, a költségvetés érvényesítését szolgáló törvény tartalmát, hanem kifejezetten a zárszámadási törvényre utal.

Az Országgyűlés hatáskörébe tartozó kérdések közül alig van olyan, amelynek nincs költségvetési kapcsolódása. Önmagában az, hogy a népszavazás eredménye esetlegesen érinti az Országgyűlés mozgásterét a következő költségvetési törvény megalkotásakor, nem teszi tiltottá a népszavazást. Jelen esetben a népszavazásra bocsátandó kérdés nem tartalmazza sem a költségvetési, sem a zárszámadási törvény módosítását, okszerűen nem következik a kérdésből a tiltott tárgykörként megjelölt törvények megváltoztatása; a kérdés nem irányul arra, hogy a választópolgárok pontosan határozzanak meg a jövőbeli költségvetési törvényben szereplő egyes kiadásokat.

A népszavazásra szánt kérdésből egyébként eredményes népszavazás esetén sem következik szükségszerűen a nyugdíjak emelése. A megfogalmazott kérdés az évenkénti nyugdíjmelés módszerének meghatározása kapcsán csupán egyetlen szempont, a nyugdíjasok fogyasztása (fogyasztói kosara) alapján számított áremelkedés figyelembevételét célozza. A népszavazásra szánt kérdés távoli, közvetett költségvetési összefüggésű, a nyugdíjmelés számítási módszerének esetleges megváltoztatása, annak következménye nem ütközik az alkotmányban tételesen megjelenített kizárt népszavazási tárgykörökbe.

Az Alkotmánybíróság a kérdés vizsgálata kapcsán azt is megállapította, hogy arra egyértelmű felelet adható, a kérdés megfogalmazása eleget tesz az egyértelműség nyelvtani értelemben megkívánt követelményének.

Strausz János különvéleményében hangsúlyozta, hogy a kérdés nem egyértelmű, az ugyanis az átlagember számára értelmezhetetlen, és a költségvetést is közvetlenül érinti.

52/2001. (XI. 29.) AB HATÁROZAT – NÉPSZAVAZÁS A PIHENŐNAPON VÉGZETT MUNKA DÍJAZÁSÁRÓL

Alkotmány 2. § (2) bekezdés a közvetett és közvetlen hatalomgyakorlás

Az Alkotmánybíróság által vizsgált harmadik kérdés a következő volt: „Akarja-e Ön, hogy a Munka Törvénykönyve a munkavállalóknak ismét heti két teljes pihenőnapot biztosítson úgy, hogy ezek egyike vasárnap legyen és a vasárnap vagy más pihenőnapon végzett munkáért kiemelt díjazás járjon?”

Az OVB az aláírásgyűjtő ív mintapéldányát az 5/2001. (VIII. 21.) számú határozatával hitelesítette. E határozat ellen több kifogás érkezett az Alkotmánybírósághoz.

A kifogások azzal érveltek, hogy a kérdés nem bocsátható népszavazásra, mert félrevezető, következtetésképpen nem felel meg az Nsztv. 13. § (1) bekezdésében foglalt egyértelműség követelményének. Többen kifogásolták, hogy a kérdés három alkérdésből áll, így nehéz helyzetbe kerülnek azok, akik az alkérdések egy részére igennel, másik részükre viszont nemmel szavaznának. A kérdés ugyanis egyszerre érinti a pihenőidő szabályozását és a munka díjazását, továbbá nem tesz különbséget az általános munkarend keretében végzett munkavégzés és a speciális munkarend között.

Az előadó alkotmánybíró Kukorelli István volt.

Az Alkotmánybíróság az OVB vonatkozó határozatát megsemmisítette, és az OVB-t új eljárás lefolytatására kötelezte.

Az Alkotmánybíróság az egyértelműség vizsgálatakor arra a kérdésre keresi a választ, hogy a népszavazásra szánt kérdés kétséget kizáróan megválaszolható-e, eldöntendő kérdés esetében arra igennel vagy nemmel egyértelműen lehet-e felelni. Ahhoz azonban, hogy a választópolgár a népszavazásra feltett kérdésre egyértelműen tudjon válaszolni, az szükséges, hogy a kérdés világos és kizárólag egyféleképpen értelmezhető legyen. A kérdés egyértelműségének megállapításakor az Alkotmánybíróságnak azt is vizsgálnia kell: a népszavazás eredménye alapján az Országgyűlés el tudja-e dönteni, hogy az akkor hatályban lévő jogszabályok szerint terheli-e jogalkotási kötelezettség.

Az Alkotmánybíróság a fentiekben foglaltak alapján vizsgálta a Munka törvénykönyvére vonatkozó kérdést, és megállapította, hogy a kérdés első része, amely úgy szól: „Akarja-e Ön, hogy a Munka Törvénykönyve a munkavállalóknak ismét két teljes pihenőnapot biztosítson úgy, hogy azok egyike vasárnap legyen?”, egyértelműen megválaszolható. A kérdés második és harmadik tagmondata nyelvtanilag módhatározói alárendelő szerkezetű. A kérdésnek erre a részére az válaszol igennel, aki azt szeretné, hogy a Munka törvénykönyve a munkavállalóknak ismét heti két teljes pihenőnapot biztosítson oly módon, hogy ezek egyike vasárnap legyen. Külön alkérdésnek minősül azonban a népszavazásra bocsátandó kérdés egészének a pihenőnapon végzett munka díjazására vonatkozó negyedik tagmondata.

Az Alkotmánybíróság megállapította: önmagában az, hogy az aláírásgyűjtő íven szereplő kérdés több tagmondatból áll, nem sérti az egyértelműség követelményét. Ha azonban a kérdés több olyan alkérdésből áll, amelyek ellentmondanak egymásnak, amelyek egymáshoz való viszonya nem egyértelmű vagy amelyek nem következnek egymásból, illetve amelyek

tartalmilag egymáshoz nem kapcsolódnak, nemcsak a népszavazási törvény 13. § (1) bekezdése sérül, hanem csorbul az alkotmány 2. § (2) bekezdésén alapuló népszavazáshoz való jog is.

Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az ügyben vizsgált kérdés két, témakörét tekintve is jól elkülöníthető alkérdésből áll. Az első a pihenőidőre vonatkozik, a második a pihenőnapon végzett munka díjazásának kérdését érinti. A választópolgár csak abban az esetben tudja aláírásával támogatni a kérdés népszavazásra bocsátását, ha mindkét alkérdésre igennel válaszol, a választópolgár tehát, amennyiben élni kíván az alkotmány 70. § (1) bekezdésében biztosított jogával és részt vesz a népszavazáson, nem tudja választói akaratát megfelelő módon kinyilvánítani. A Munka törvénykönyvére vonatkozó kérdés tartalmát tekintve két alkérdésből áll, következésképpen arra – jelen formájában – egyértelmű válasz nem adható.

53/2001. (XI. 29.) AB HATÁROZAT – NÉPSZAVAZÁS A NYELVVIZSGA INGYENES BIZTOSÍTÁSÁRÓL

Alkotmány 2. § (2) bekezdés – a közvetett és közvetlen hatalomgyakorlás

Alkotmány 28/B. § (1) bekezdés – az országos népszavazás és népi kezdeményezés tárgya az Országgyűlés hatáskörébe tartozó kérdés lehet

Az Alkotmánybíróság által utolsóként vizsgált népszavazási kérdés így szól: „Akarja-e Ön, hogy a közoktatás az érettségi megszerzéséig minden tanuló számára térítésmentesen biztosítsa legalább egy idegen nyelvből a középfokú nyelvtudás megszerzésének és államilag elismert nyelvvizsga letételének feltételeit?”

Az OVB az aláírásgyűjtő ív mintapéldányát és az azon szereplő kérdést a 8/2001. (VIII. 21.) számú határozatával hitelesítette. A határozat ellen több kifogás érkezett az Alkotmánybírósághoz. A kifogást előterjesztők véleménye szerint a kérdésben népszavazást tartani nem lehet, mert a kérdés nem az Országgyűlés, hanem a kormány és az oktatási miniszter hatáskörébe tartozik, másrészt a kérdésre egyértelmű válasz nem adható.

Az ügy előadó alkotmánybírája Kukorelli István volt.

Az Alkotmánybíróság eljárása során elsőként azt vizsgálta, hogy a népszavazásra bocsátandó kérdés az Országgyűlés hatáskörébe tartozik-e. Ennek során az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az Országgyűlés alkotmányban biztosított jogalkotói hatásköre tel-

jes, és mind a kormány, mind a kormány tagjai irányában nyitott. Önmagában az, hogy jelenleg valamely jogviszonyt nem törvényi, hanem rendeleti szinten szabályoznak, nem zárja ki, hogy később az Országgyűlés törvényt alkosson abban a tárgyban. A kizárólagos törvényhozási tárgyak alkotmányi megjelenítése csupán példálódzó felsorolást tartalmaz, semmiképpen sem tekinthető zárt alkotmányi taxációnak. Időről időre az Országgyűlés jogköre, hogy eldöntse, mely kérdéseket kíván – figyelemmel az alkotmányi rendelkezésekre – törvényi úton szabályozni, és melyek azok a tárgykörök, amelyekben rendeleti szintű szabályozás elegendő, és ennek érdekében jogalkotásra irányuló felhatalmazást ad a jogalkotói hatáskörrel rendelkezőknek. A magyar jogforrási rendszerben – a jogforrási hierarchia elvének megfelelően – az egyszer már törvényben szabályozott jogviszonyok átalakítása, megváltoztatása azonban csak törvénnyel történhet.

Mindezekre figyelemmel az, hogy a népszavazásra bocsátandó kérdés jelenleg részben törvényi, részben kormányrendeleti, részben oktatási miniszteri rendeleti szabályozású, nem zárja ki azt, hogy a választópolgárok akaratának megfelelően e tárgyban népszavazásra kerülhessen sor.

Az Alkotmánybíróság a kérdés vizsgálata során megállapította, hogy arra egyértelmű felelet adható, a kérdés megfogalmazása eleget tesz az egyértelműség nyelvtani értelemben megkívánt követelményének.

Bagi István és Strausz János alkotmánybírók különvéleményt csatoltak a határozathoz. Ebben hangsúlyozták, hogy a nyelvvizsga díjának kérdése nem a parlament hatáskörébe tartozó törvényhozási tárgy, arról tehát népszavazás nem tartható.

55/2001. (XI. 29.) AB HATÁROZAT – A GYŰLEKEZÉSI TÖRVÉNY ALKOTMÁNYOSSÁGÁRÓL

Alkotmány 2. § (1) bekezdés – jogállamiság, jobbiztonság
Alkotmány 62. § (1) bekezdés – a békés gyülekezés joga és a gyülekezés szabad gyakorlása

Több indítvány kérte az Alkotmánybíróságtól a gyülekezési törvény egésze, illetve néhány rendelkezése alkotmányellenességének megállapítását. Az indítványozók főbb érvei a következők voltak.

Az indítványozók sérelmezték, hogy a gyülekezési törvény „békés összejövétel” kifejezése túl tág, az alapján a hatóságok bármely csoportosulást rendezvényként kezelhetnek. Az indítványozók szerint a gyülekezési törvény aránytalanul korlátozza a gyülekezési jogot azáltal, hogy általánosságban és nem ne-

vesítve tilalmazza a gyülekezési jog gyakorlását mások jogainak sérelme esetén. A gyülekezési szabadságot sértőnek tartották az indítványozók azt is, hogy a rendezvények szervezői kizárólag magyar állampolgárok, illetve tartózkodási, letelepedési engedéllyel rendelkező külföldiek lehetnek. A kérelmezők szerint indokolatlanul írja elő a törvény az előzetes bejelentési kötelezettséget valamennyi rendezvényre vonatkozóan. Az pedig, hogy a hatóságok feloszlatták a bejelentés elmulasztása esetén tartott, illetve az írásbeli bejelentésben foglaltakhoz képest eltérő időpontban, helyen vagy útvonalon megrendezett gyűlést, alkotmány sértő.

Az ügy előadója Németh János alkotmánybíró volt.

Az Alkotmánybíróság az indítványokat megalapozatlannak találta, ezért elutasította.

Az indítványozók szerint a gyülekezési törvény azáltal, hogy hatálya a békés összejövetelekre is kiterjed, lehetővé teszi a hatóság számára, hogy visszaélésszerűen gyakorolja a gyűlésekre vonatkozó jogosítványait, mert betilthat vagy feloszlatthat akár néhány személy spontán utcai összejövetele folytán kialakuló csoportosulásokat is.

Az Alkotmánybíróságnak azonban az az álláspontja, hogy ha a rendőrség indokolatlanul vagy visszaélésszerűen tiltana meg, illetőleg oszlatna fel gyűlést vagy csoportosulást, a gyülekezési törvény 9. § (1) bekezdése, illetőleg 14. § (1) bekezdése biztosítja a hibás rendőrségi intézkedés megfelelő orvoslásának lehetőségét.

Az indítványozó azon érvét illetően, hogy a gyülekezési törvény túl általánosan fogalmaz, amikor mások jogainak védelme érdekében teszi korlátozhatóvá a gyülekezés szabadságát, az Alkotmánybíróság megállapította: számos olyan rendelkezés van a magyar jogrendszerben, melyeket a hatóságoknak figyelembe kell venniük, amikor arról döntenek, hogy konkrét helyzetekben a gyülekezési jog mások jogainak védelme érdekében korlátozható-e. Ilyen rendelkezés elsősorban az alkotmánynak az alapjogok korlátozhatóságára vonatkozó 8. § (2) bekezdése. Ezen túl a gyülekezési törvény 9. és 14. §-aival kapcsolatban hozott bírósági határozatok is megfelelő iránymutatásul szolgálhatnak azt illetően, mikor képezheti egy gyűlés megtartásának megtiltása alapját mások jogainak a védelme és mikor nem.

A rendezvény szervezőinek alanyi körét leszűkítő törvényi rendelkezést érintő érvekkel kapcsolatban az Alkotmánybíróság megállapította: a gyülekezési szabadsága mindenkit megillet, akár magyar állampolgár, akár külföldi. Ennek megfelelően a rendezvény szervezőjére vonatkozó előírás kivételével a gyülekezési törvény nem korlátozza a külföldiek gyű-

lekezési jogának a gyakorlását. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint indokolt, hogy a rendezvény szervezője csak a magyarországi viszonyokban járatos, azokban eligazodni képes olyan személy legyen, aki a rendezvény előkészítésével és lebonyolításával kapcsolatban a törvény által a szervező részére biztosított jogoknak, illetőleg a reá rótt kötelezettségeknek – például a károkozásért fennálló felelősségének – az országban való fizikai jelenléte folytán is eleget tud tenni.

Az indítványozók szerint a törvény indokolatlanul írja elő általánosságban, valamennyi rendezvényre az előzetes bejelentési kötelezettséget, kizárva a gyülekezési jog gyakorlásának spontán lehetőségét.

A bejelentési kötelezettség a közterületen tervezett rendezvény tekintetében áll fenn, ezt pedig az indokolja, hogy a közterület használatának, igénybevételének lehetősége a gyülekezési szabadságon kívül egy másik alapjog, az alkotmány 58. §-a által biztosított szabad mozgáshoz való jog érvényesülésének is feltétele. A szabad mozgáshoz való jog érvényesülésének leggyakoribb színtere pedig a közút, a közterület. A hatóság emiatt időben tudomást kell hogy szerezzen a közterületen tartandó rendezvényről, erre szolgál a rendezvény előzetes bejelentésének az előírása.

Az indítványozó azon érvét illetően, hogy a rendezvény feloszlata a bejelentés elmulasztásának aránytalan korlátozása, az Alkotmánybíróság úgy foglalt állást, hogy a törvény által megszabott e kötelezettségektől való eltérés lehet ugyan feledékenység, hanyagság eredménye, de lehet az első tudatos lépés is a gyülekezési jog törvényellenes gyakorlása irányába. A rendezvény bejelentésének elmulasztása megfosztja a hatóságot annak mérlegelésétől, hogy a tervezett rendezvény nem zavarja-e meg súlyosan a népképviselői szervek, a bíróságok működését vagy a közlekedés rendjét. Az pedig, ha a rendezvényt a bejelentésben foglaltaktól eltérő időben, helyen, útvonalon tarthatnák meg minden következmény nélkül, értelmetlenné tenné a bejelentési kötelezettség előírását, illetőleg lehetőséget teremtené a gyülekezési jog visszaélésszerű gyakorlására.

A bejelentettől eltérő rendezvény feloszlataására vonatkozó rendőrségi jogosítványból ugyanakkor nem következik, hogy e joggal minden esetben élni kell.

Kukorelli István különvéleményében alkotmány sértőnek találta a gyülekezési törvénynek a rendezvény szervezőinek körét szűkítő rendelkezését. Az alkotmány alapján a gyülekezési szabadság Magyarország területén a magyar állampolgárokat és a külföldieket is megilleti. Ennek ellenére korlátozza a gyülekezési törvény a külföldiek által kezdeményezett

rendezvények esetében a szervező és a résztvevők gyülekezési szabadságát.

Alkotmányértőnek tartotta Kukorelli alkotmánybíró a gyülekezési törvényben szereplő „összejövetelek” kifejezést is, az ugyanis bizonytalan tartalmú fogalom, amely a jogalkalmazó hatóság részére lehetőséget ad arra, hogy kellő alap nélkül alkalmazzon hatósági kényszert az egyénnel szemben.

Kukorelli alkotmánybíró a többséggel ellentétben úgy találta továbbá, hogy a gyülekezési szabadság gyakorlása – egészen szélsőséges eseteket leszámítva – nem áll összeütközésben a mozgásszabadsággal. Az embereknek alapvető joguk, hogy szabadon mozogjanak az ország területén, de azt nem biztosítja az alkotmány, hogy egy nyilvános rendezvény résztvevői által éppen használt útszakaszon és ne egy másikon közlekedjenek. A gyülekezési szabadság gyakorlása tehát általában nem a mozgásszabadsággal, hanem legfeljebb a közlekedés rendjéhez fűződő közérdekkel áll összefüggésben.

Nem értett egyet a többségi határozattal Kukorelli István abban sem, hogy a gyülekezési törvény megfelelő jogorvoslatot biztosít a rendezvény résztvevői számára a hibás rendőrségi intézkedéssel szemben. Az utólagos jogorvoslat lehetősége véleménye szerint nem elégséges garancia az önkényes hatósági jogalkalmazással szemben. Megfelelő jogszabályi és szervezeti garanciákra van szükség az alapvető jogokat sértő visszaélések megelőzése érdekében.

A különvélemény szerint végül a rendezvény-felosztás végrehajtásánál a rendőrségnek figyelembe kell vennie azt, hogy az adott rendezvény sérti-e, illetve veszélyezteti-e mások jogait vagy valamely nyilvánvaló közérdeket. A rendőrségnek elsősorban nem erőszak alkalmazásával, hanem a közös véleménynyilvánításhoz való alkotmányos jogra tekintettel, a rendezvény körülményeit alapul véve kell a törvényt sértő rendezvény befejezését vagy félbeszakítását elérnie.

Kukorelli István különvéleményéhez Czúcz Ottó, Kiss László és egy részéhez Holló András is csatlakozott.

57/2001. (XII. 5.) AB HATÁROZAT (XII. 4.) – A VÁLASZADÁS JOGÁ- NAK ALKOTMÁNYOSSÁGÁRÓL

Alkotmány 2. (1) bekezdés – jogállamiság, jogbiztonság
Alkotmány 54. § (1) bekezdés – az emberi méltósághoz való jog

Alkotmány 59. § (1) bekezdés – a jó hírnévhez való jog
Alkotmány 61. (1) bekezdés – a véleménynyilvánítás szabadsága

Alkotmány 61. (2) bekezdés – a sajtószabadság

Az Országgyűlés 2001. május 29-i ülésnapján fogadta el a Polgári törvénykönyv módosításáról szóló, a válaszadás jogát beiktató törvényt (a továbbiakban: törvény). A köztársasági elnök azonban a törvényt nem hirdette ki, hanem az Alkotmánybírósághoz fordult, mert aggályosnak, a vélemény- és sajtószabadságot sértőnek találta a törvény válaszadási jogot beiktató szabályát, és azt, hogy a sajtóban történt jogsértés esetében kötelezően kiszabandó közérdekű bírság felső határát a törvény nem határozta meg. Ez utóbbi a köztársasági elnök szerint a jogbiztonság követelményét is sérti.

Az ügy előadója Harmathy Attila alkotmánybíró volt.

Az Alkotmánybíróság hangsúlyozta: a véleménynyilvánítás és a sajtószabadság korlátozása szűk körben lehetséges olyankor, ha politikai vitáról, az állam bírálatáról van szó. Nem vagy alig jelenik meg azonban a véleménynyilvánításnak és a sajtónak a demokrácia védelmében játszott szerepe azokban az esetekben, amelyekben a közleményt gazdasági érdekből a gazdasági élet egyik résztvevője teszi gazdasági verseny keretei között a gazdasági élet másik résztvevőjéről; ilyenkor a szabadságjogok korlátozása tágabb körben lehetséges.

A válaszadási jog az időszaki lap, a rádió, a televízió tekintetében a válasz közzétételének kötelezettségét jelenti. Olyan közlemény közreadására való kényszerítés, amely közleményt esetleg szabad döntés alapján nem közvetítenének, a sajtószabadságnak, ezen belül a szerkesztés szabadságának korlátozását jelenti. Ez egyúttal azt is maga után vonhatja, hogy nem tesznek közzé olyan véleményt, amelynél fennáll a veszélye a válaszközzététel kötelezettségnek. A válaszadási kötelezettség terhet jelent, költséget és bevételcsökkenést okoz; ennek a hátránynak a kilátásba helyezése a véleményközzététel tekintetében visszatartó hatással járhat. A válaszközzététel kötelezettség a sajtó, valamint közvetlenül a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozását jelenti.

A válaszadás joga – véli a határozat – a helyreigazítással együtt azt a célt szolgálja, hogy az emberi méltóság, a jó hírnév sérelmét okozó közlemény az adott kérdésben ne maradjon kizárólagos ismeretforrás a külvilág számára, hanem ugyanazok, akik az első nyilatkozattal, közleménnyel megismerkedhettek, kapjanak tájékoztatást a valós tényekről, illetve az érintett személy álláspontjáról. A jó hírnév és az emberi méltóság védelme mellett azt is figyelembe kell venni, hogy a közvélemény informálása is a teljes körű tájékoztatást indokolja.

A tág értelemben felfogott válaszadási jogról (a válaszadás és a helyreigazítás kettőséről) azt állapít

totta meg a határozat, hogy a jó hírnevet, emberi méltóságot sértő közleményre adandó válasz közlésének kötelezettsége a sajtószabadságnak olyan szükséges korlátozása, amely az emberi méltóság védelmét szolgálja.

A törvény a válaszadás jogát nem korlátozza, mert például maga a válasz is lehet sértő, lehet az alapközleményt lényegesen meghaladó terjedelmű, tartalmában az alapközleményen túlterjedő stb. A válaszközlési kötelezettségnek a válaszadási jog gyakorlásának korlátozása nélkül történő meghatározása a sajtószabadság aránytalan, következképpen alkotmányosértő korlátozása.

A többségi döntés nem találta alkotmányosértőnek azt, hogy a jogalkotó nem határozza meg a közérdekű bírság felső határát. A közérdekű célra fordítható bírságról a bíróság a kártérítés mértékének figyelembevételével dönt. A bíróság nem azonos ugyan a kártérítéssel, de e szokatlan jogkövetkezmény nem teszi a személyhez fűződő jogok megsértését szabályosértővé.

A magyar jogban sem a vagyoni, sem a nem vagyoni kártérítésnél törvény nem határozza meg előre a fizetendő kártérítés összegét. Az alkalmazott joghátrány mértékének előre meg nem határozott volta a jogkövetkezmény sajátosságával függ össze, ezen az alapon a jogállamiság sérelme nem állapítható meg.

A véleménynyilvánítás és a sajtó szabadságával nincs alkotmányos összefüggésben az, hogy a jogalkotó a bírság összegének kiszabási elveként a jogsértőre gyakorolt visszatartó hatást állapította meg. A véleménynyilvánítás és a sajtó szabadságával szemben magának a bírságnak van korlátozó hatása.

Bihari Mihály alkotmánybíró párhuzamos indoklásában megkülönbözteti a válaszadás jogát, amely a vélemények pluralitásának és a sajtóban való megjelenésének szabadságát kívánja biztosítani, és a válaszközlési kötelezettséget, amely a sajtószabadságot, a szerkesztés szabadságát korlátozza. A válaszadás jogának megteremtésével egyidejűleg a válaszadási jog korlátait is meg kellett volna állapítani a szerkesztői szabadság védelme érdekében, anélkül ugyanis az a sajtószerkesztés szabadságát sérti.

Az alkotmánybíró szerint a közérdekű célra rendelt bírsággal szankcionált válaszközlési kötelezettség a sajtószabadságot aránytalanul korlátozza. A közérdekű célra fordítható bírságot ugyanis csak a sajtóval szemben kell kiszabni.

Czúcz Ottó alkotmánybíró különvéleménye a kötelező bírságot több szempontból alkotmányosértőnek találta. A bírság rendeltetése nem a felek egyikét ért hátrányok másik fél által történő kiegyenlítése. A közérdekű bírság esetében az állam közhatalmi esz-

közt alkalmaz abból a célból, hogy a jogsérelmet elkövető felet magatartásának megváltoztatására szorítsa. E represszív célú szankció alkalmazásához a jogalkotó az eljáró bíróságok számára nem rögzíti azokat a kereteket, amelyek között a bírság kiszabására vonatkozó hatáskörüket gyakorolhatják. E határok nélkül túlzottan tág tere nyílik a bírói mérlegelésnek (esetleg a bírói önkénynek).

Holló András alkotmánybíró különvéleményében kifejtette, hogy az Alkotmánybíróságnak azt kellett volna megállapítania, hogy a válaszadás joga a véleménynyilvánítás szabadságát, s ezen belül a sajtószabadságot nemcsak a vizsgált szabályozási tartalmában aránytalanul, hanem mint új jogintézmény, a szükséges mértéken túl is korlátozza.

Az alkotmánybíró álláspontja szerint a helyreigazítási eljárás mint a sajtószabadság külső korlátja lényegében lefedi, reparálja a védendő, megsérült alapjogot. Ami ezen felül marad – a szubjektív értékítélet, vélemény általi alapjogsérelem a további korlátozást, a válaszadási jog biztosítását nem teszi elkerülhetetlenül szükségessé.

Holló alkotmánybíró szerint az Alkotmánybíróságnak a közérdekű bírságra vonatkozó két új elemet: annak kötelező voltát és a felső határ hiányát együttesen kellett volna vizsgálnia. A két új rendelkezés ugyanis olyan súlyos veszélyeztetettséget jelenthet, ami a sajtószabadság gyakorlásától való elrettentés szintjét is elérheti.

Ezen túl a jogbiztonság elvét sértőnek találta az alkotmánybíró, hogy a jogalkotó a közérdekű bírság kiszabásának „felső határaként” annak összegszerűsége helyett egy elvont törvényalkotói célt, a megelőzést elvét határozta meg.

Kiss László alkotmánybíró különvéleményében arra hívta fel a figyelmet, hogy „alkotmányos sajtójog” hiányában az Országgyűlés egyszerű többséggel elfogadott törvényekkel szabályoz olyan viszonyokat, amelyek minősített többséget igénylő sajtótörvénybe kívánkoznának. Az Alkotmánybíróságnak – jelen ügyben – a kétharmadoság kérdését is vizsgálnia kellett volna.

Plurális sajtóviszonyok mellett a válaszadás jogának tervezett szabályozása indokolatlan beavatkozást jelent a sajtó(szerkesztés) szabadságába az állam részéről.

Holló Andrásához hasonlóan Kiss alkotmánybíró véleménye is az, hogy az alkotmányossági vizsgálatba a közérdekű bírság egész jogintézményét be kellett volna vonni.

Kukorelli István alkotmánybíró különvéleményében kifejtette: a jogalkotó a válaszadás bevezetésével a sajtó szabadságát a személyiségi jogok védelme érdekében korlátozza, és e korlátozás, mivel an-

nek kényszerítő indoka nincs, szükségtelen, következképpen alkotmányosértő. Jogrendszerünk ma több lehetőséget biztosít a személyhez fűződő jogaikban sértettek számára, hogy jogsérelmükre orvoslást nyerjenek.

A különvélemény megemlíti, hogy a jogalkotó a törvényben úgy teremt válaszadási jogot, hogy figyelmen kívül hagyja a közéleti személyiségeket és a magánszemélyeket érintő véleménynyilvánítás közötti különbségeket. Szól arról is, hogy a válaszadás bevezetésével a jogalkotó tulajdonképpen a közszolgálati televízióra és rádióra vonatkozó azon követelményt próbálja a nyomtatott sajtóban érvényesíteni, hogy a társadalomban meglévő vélemények teljes körben, kiegyensúlyozott arányban legyenek jelen.

Kukorelli alkotmánybíró szerint alkotmányunk sem biztosít jogot senki számára, hogy nézetét, véleményét az általa kiválasztott sajtóterméken keresztül juttassa el a külvilághoz. Az alkotmány 61. § (2) bekezdése alapján azonban bárki szabadon alapíthat lapot, ezáltal közölheti álláspontját valamely sajtótermékben.

Nemcsak a válaszadás, hanem a bizonytalan összegű közérdekű bírság bevezetése is alkotmányosértő, ez utóbbinak ugyanis öncenzúrázó és ezáltal visszatartó hatása lehet a bíráló, kritizáló értékelések és vélemények megjelentetésére. Ez a sajtó (a szerkesztés) szabadságának alkotmányosan elfogadhatatlan korlátozása.

58/2001. (XII. 7.) AB HATÁROZAT – A NÉVHEZ VALÓ JOGRÓL

Alkotmány 2. § (1) bekezdés – jogállamiság, jobbiztonság
Alkotmány 15. § a házasság és a család intézményének védelme

Alkotmány 54. § (1) bekezdés – az emberi méltósághoz való jog

Alkotmány 66. § (1) bekezdés – a férfiak és a nők egyenjogúsága

Alkotmány 67. § (1) bekezdés – a gyermek joga a védelemre és gondoskodásra

Alkotmány 67. § (2) bekezdés – a szülők gyermekük nevelésével kapcsolatos joga

Alkotmány 70/A. § (1) bekezdés – a diszkrimináció tilalma

Több indítványozó fordult az Alkotmánybírósághoz a névviselést, névválasztást szabályozó jogi rendelkezések felülvizsgálatát kérve. Az indítványozók kifogásolták, hogy a magyar jog szerint a családi név egytagú. Többtagú családi név csak akkor viselhető, ha annak a szülőnek az anyakönyvi bejegyzése, aki-

nek az érintett személy a nevét viseli, ilyen nevet tartalmaz. Kifogásolták, hogy az anyakönyvvezető – a szülők kérelmére – a 14 éven aluli kiskorú személy utónevét kizárólag egyszer módosíthatja, továbbá, hogy nem jogszabály tartalmazza az anyakönyvvezető neveket.

Néhány indítványozó sérelmezte a családi név megválasztásánál a külön engedélyezési kötelezettséget, és alkotmányellenesnek tartotta azt is, hogy az állampolgárok nem változtathatják meg tetszésük és belátásuk szerint a nevüket.

Egy indítványozó azt kifogásolta, hogy megszűnt második házasságát követően nem veheti fel az első házasságában viselt (férjezett) nevét. Ezt annál is inkább sérelmezi, mivel első férje ehhez egyébként megadná hozzájárulását.

Végül többen sérelmezték, hogy a családjogi törvény nem teszi lehetővé, hogy a férfi – házasságkötés esetén – felesége családi nevét viselje. Ez, állítják a kérelmezők, a férfiak hátrányos megkülönböztetését jelenti.

Az ügy előadó alkotmánybírója Kiss László volt.

Az Alkotmánybíróság e határozatában megállapította, hogy a névjog az alkotmány 54. § (1) bekezdésében foglalt emberi méltóságból levezethető alapvető jog. A névjog ugyanis része az általános személyiségi jogoknak. Minden embernek elidegeníthetetlen joga van az (ön)azonosságát kifejező saját névhez és annak viseléséhez. Ez a jog az állam által nem korlátozható. A névjog egyéb elemei – így különösen a névválasztás, a névváltoztatás, a névmódosítás – a jogalkotó által alkotmányosan korlátozhatók.

A névjog első tartományához tartozó saját névhez való jog élvez olyan abszolút alkotmányossági védelmet, amelynél a korlátozhatóság kérdése fel sem merülhet. Ebben az esetben ugyanis olyan alapjogról van szó, amelynél a kizárólagosságot, a mindenkivel másról való megkülönböztetés esélyét kell biztosítani.

Ugyanilyen megítélést és védelmet kaphat a saját név viseléséhez való jog is, amely a saját névhez való jognak kifelé, mások felé való megjelenítése.

A névválasztás tekintetében az állam nagyobb önállóságot élvez, itt felállíthat korlátokat, s ezek a korlátok és korlátozások éppen abból fakadnak, hogy a névválasztás is „tradíció-kötött”, s ez, illetőleg mások jogainak védelme és érvényesíthetősége is kényszerítheti az államot a beavatkozásra.

Hasonló a helyzet a névváltoztatási és névmódosítási joggal összefüggésben is: az állam itt a közérdeklőség szempontjait, azaz az állami nyilvántartások egységességéhez és áttekinthetőségéhez fűződő követelményeket is figyelembe veheti.

Mínt hogy a névválasztás, névváltoztatás, névmó-

dosítás korlátozható, nem tekintette alkotmányellenesnek az Alkotmánybíróság, hogy a jogszabály a nevek kiválasztására külön könyv (a Ladó-féle utónévkönyv) figyelembevételét rendelte.

Nem tartotta alkotmányellenesnek azt sem, hogy a családi nevek felett a név viselője sem rendelkezik olyan szabadon, mint például az utónevekkel. A családi név választásánál és a névváltoztatásnál, névmódosításnál nem szükségtelen és aránytalan az olyan állami szabályozás, amely elutasítja a kérelmező (akár tetszőleges számú) névváltoztatási, névmódosítási kérelmét.

Nem minősítette az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek azt a rendelkezést sem, amelynek értelmében csak két utónevet lehet anyakönyvezni. Az állam ugyanis – érvelt a bíróság – a közérdekre (az egészségésre és a jogbiztonságra figyelemmel) korlátozhatja a választható utónevek számát.

Az Alkotmánybíróság – az indítványok alapján – több, alacsonyabb szintű jogszabályi rendelkezést megsemmisített, azok ugyanis a névviseléssel és névváltoztatással kapcsolatos érdemi kérdéseket rendeztek, és mint ilyenek, törvényi szabályozást igényelnek.

Az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek ítélte azokat a rendelkezéseket is, amelyek értelmében az anyakönyvvezető – a szülők kérelmére – a 14 éven aluli kiskorú személy utónevét egyszer módosíthatja, és amely alapján ha a több utónévvel rendelkező személy valamelyik utónevének kizárólagos viselését vagy az utónevek sorrendjének cseréjét kérte, az alapbejegyzést az anyakönyvvezető egyszer módosította. E szigorú és merev szabályozás ugyanis a közvetlenül érintettek (a szülők és a több utónévvel rendelkező személyek) névváltoztatási jogát már oly mértékben korlátozta, hogy gyakorlatilag azok rendelkezési jogát is elvonta.

Az Alkotmánybíróság diszkriminatívna tartotta, hogy a családjogi törvény biztosította a nő számára a házasságkötés utáni névváltoztatási jogot, nem adott viszont lehetőséget a férfi számára, hogy ugyanezt megtehesse. Az Alkotmánybíróság azonban nem semmisítette meg a törvény vonatkozó rendelkezéseit, hanem mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet állapított meg.

Elutasította viszont azt a kérelmet, amely sérelmezte, hogy megszűnt második házasságát követően a nő nem veheti fel újra az első házasságában viselt nevét. A közfelfogás, a társadalmi-történelmi hagyományok, a névújrafelvétellel érintett családtagok személyiségi jogainak védelme elegendő alapot adnak arra, hogy az állam a jogi szabályozásban a közérdeket megjelenítve elutasítsa az ilyen tárgyú kérelmet.

Az Alkotmánybíróság határozata végén hangsú-

lyozta, hogy az indítványokba foglalt anomáliák nagy része a tárgykör alkotmányossági követelményeket figyelmen kívül hagyó szétszórt, korszerűtlen szabályozására vezethető vissza.

Harmathy Attila alkotmánybíró különvéleményében kifejtette, hogy álláspontja szerint nem állapítható meg a névjog átfogó alkotmányjogi kategóriájának léte, amelynek olyan részjogosítványai lennének, mint a névválasztás, névváltoztatás.

Harmathy alkotmánybíró szerint alkotmánysértők azok a rendelkezések, amelyek értelmében az anyakönyvvezető – a szülők kérelmére – a 14 éven aluli kiskorú személy utónevét egyszer módosíthatja, és amely alapján ha a több utónévvel rendelkező személy valamelyik utónevének kizárólagos viselését vagy az utónevek sorrendjének cseréjét kérte, az alapbejegyzést az anyakönyvvezető egyszer módosítja. Az alkotmányellenesség oka azonban – a határozatban foglaltaktól eltérően – az, hogy az utónevet az anyakönyvvezető módosítja. A névhez való jog emberi méltóságon alapuló, önazonosságot kifejező természetével ellentétben áll az, hogy az állam különböző szervei adják és módosítják a személyek nevét.

Külön vizsgálatot igényelt volna a szülőknek az a joga, hogy a gyermek nevét a megszületést követően később megváltoztassák. A gyermekek önrendelkezési jogának érvényesítésére nem a polgári jogi szerződésekre irányadó cselekvőképtelen, korlátozottan cselekvőképes kategóriák alkalmazása a megfelelő. Már a 14. életév betöltése előtt is véleményt tud formálni a gyermek arról, változzék-e a neve, és ha igen, mi legyen az új neve.

Harmathy alkotmánybíró szerint nem áll fenn mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenes helyzet a határozatban megállapított kérdésben. A nő férjzett státusának tanúsítása, a gyermekek családi státusa ma is indokoltá teheti azt a hagyományos megoldást, amelynél a feleség a férje nevének felvételével, -né toldattal vagy a saját nevének a férj nevéhez való kapcsolásával jelzi a családi kapcsolatot.

Annak az önrendelkezést, önazonosítást sértő szabálynak az alkotmányellenességét viszont meg kellett volna állapítania a határozatnak, amely alapján a férj nevének megváltoztatása kiterjed a feleségre is, ha a feleség a férje családi vagy teljes nevét viseli. Ez a szabály ugyanis lehetővé teszi, hogy egy asszonynak a nevét megkérdése és hozzájárulása nélkül más megváltoztassa.

Azt a jogszabályi rendelkezést is meg kellett volna semmisítenie az Alkotmánybíróságnak, véli az alkotmánybíró, amely szerint a férjes, elvált vagy özvegy nő a házasságkötés folytán szerzett nevét névváltoztatással nem változtathatja meg. A családvédelmi szempontok ebben az esetben is indokolhat-

ják a névváltoztatás korlátozását, a teljes tilalmat azonban nem. A jog olyan megszüntetéséről van szó, amelynél sem a szükségesség, sem az arányosság nem állapítható meg.

Harmathy Attila különvéleményéhez Bagi István, egy részéhez Németh János alkotmánybíró is csatlakozott.

Tersztyánszky dr. Vasadi Éva alkotmánybíró különvéleménye szerint nem indokolható, hogy az Alkotmánybíróság az általános személyiségi jogból az alkotmányjogi értelemben vett, az állami beavatkozás ellen védő tartalommal rendelkező, elvont névjogot vezessen le és azt alapvető jognak minősítse.

A „névjog” a különös személyiségi jogok egyike, személyek egymás közötti – és nem az államhoz való – viszonyát rendezi. Az alkotmányban megfogalmazott „általános személyiségi jog”, az emberi méltósághoz való alapvető jog azonban nem a személyek egymás közötti viszonyára vonatkozik, hanem a személyeknek az államhoz való viszonyára. Ez a jog az illetéktelen állami beavatkozás ellen védi a magánszférát.

Alkotmányossági kérdést – megfelelő indítvány alapján – ezért az jelenthetne, hogy a személy milyen esetekben hivatkozhat autonómiájának védelme érdekében alapos okkal arra, hogy jogszabály tegye lehetővé számára a viselni kívánt név állami nyilvántartásba vételét azért, hogy így mások előtt, hivatalos kapcsolataiban is ezen a néven jelenhessen meg.

A különvélemény azt is hangsúlyozza, hogy az Alkotmánybíróságnak nem kellett volna mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet megállapítania, a jogszabályok ugyanis nem zárják ki, hogy a férj a felesége családnevét névváltoztatás útján felvegye.

MEGOSZTOTT ÉS MEGOSZTÓ LEHETŐSÉGEK

NŐK ÉS FÉRFIAK A POLITIKÁBAN

Az elmúlt tíz év társadalmi és politikai változásai a legtöbb posztoszocialista országban létrehozták a demokrácia jobb vagy rosszabb minőségű rendszereit. A demokrácia új intézményrendszere azonban nem vált elég nyitottá és befogadóvá ahhoz, hogy nők és férfiak egyenlő eséllyel vegyenek részt a politikai döntéshozatalban. Sőt, az 1990-es években a régió legtöbb országában a nők számaránya a törvényalkotó és kormánytestületekben látványosan lezuhant. Pedig nők és férfiak kiegyensúlyozott részvétele a helyi és országos politika formálásában a demokratikus döntéshozatal és a hatékony közpolitika egyik alapfeltétele.

Társadalomkutatók, szakértők, politikusok és aktivisták próbálják a posztoszocialista demokráciák csekély emancipációs hajlandóságának okait feltárni és azokra megoldásokat javasolni. Az erőfeszítéseket azonban egyelőre nem kíséri fényes siker. De az emancipációs törekvések csak ritkán vezetnek látványos és áttűtő változásokhoz, így a teljes elkeseredésre nincs ok. Irónia vagy lekicsinylés nélkül állíthatjuk, hogy a száz évvel ezelőtti állapotokhoz képest a modern politikai rendszereket a méltányosság és igazságosság eszméi hatják át, legalábbis ami annak elismerését jelenti, hogy ki alkalmas a közügyek irányításában való részvételre. E meggyőződés jegyében szervezett nemzetközi szimpóziumot *Szerepek, szabályok, számok* címmel a Magyarországi Női Alapítvány (MONA) és a Friedrich Ebert Alapítvány magyarországi irodája politikai, társadalmi és szakmai szervezetek képviselőinek részvételével 2000 novemberében. A szimpózium nemzetközi tapasztalatok, valamint a hazai közélet tanulságai alapján kívánt képet adni nők és férfiak kiegyensúlyozott politikai részvételének lehetőségeiről és akadályairól a rendszerváltás utáni évtizedben. Az előadások és viták feltárták a méltányos politikai részvétel koncepcionális, stratégiai és gyakorlati problémáit, így például a kvótarendszer mellett és ellen szóló érveket, a pártok jelöltállításának mechanizmusait, a civil szervezetek cselekvési képességét, a közvélemény formáló intézmények szerepét és a női politikusjelöltek támogatásának technikáit.

A nők alig látható jelenléte a közügyek irányításában és a kormányzásban azonban nem kizárólag Közép- és Kelet-Európa társadalmainak problémája. Bizton állíthatjuk, hogy nincs olyan társadalom, ahol a nők ugyanolyan lehetőségeket élveznének a törvényhozói, az adminisztratív és a bírói hatalom gyakorlásában, mint a férfiak, s nincs ez máshogy a gazdaság különféle területein sem. Márpedig a nők részvétele a közügyek irányításában nemcsak a lassan kibontakozó társadalmi emancipáció ügyét viszi előre, hanem a demokrácia minőségét is emeli. A nők és férfiak mind arányosabb képviselésével a társadalom korábban – célzatos vagy rejtett diszkriminációval – távol tartott „másik fele” is gyakorolhatja politikai jogait. Különbözőbb teoretikus érvek nélkül is belátható, hogy a jogkiterjesztés a közjót szolgálja: nők és férfiak együttműködése a magánéleten túli társadalmi tevékenységek szervezésében és irányításában a megsokszorozott bölcsesség és felelősségvállalás ígéretét hordozza.

Az emancipációs mozgalmak gyakran tűzik zászlajukra azt a célt, hogy nők és férfiak jogai és képességei a közügyek irányításában azonos alapon ítéltesse meg. Ez a cél abban az elementáris vágyban is gyökerezik, hogy a nőiségnek a természetközeli léthez, az anyasághoz és a család világához kötődő felfogását felváltsa egy sokoldalúbb vélekedés, amely a férfi és női szerepeket gazdagabbá és egyenrangúvá teszi. A közügyekkel való foglalatosság keretei a magán- és a közszféra elhatárolására épülnek, ami a nyugati civilizáció fontos kulturális hagyománya. E hagyomány bizonyos hatásait a modern emancipációs törekvések és újabban különféle más társadalomkritikai irányzatok is bírálják. Minden fontos vívmánya ellenére ugyanis a magán és a nyilvános szétválasztása a modern polgári kultúra azon szellemi hagyománya, amely a nemek egyenlőtlen értékű szerepét éppen eme kategóriák jogi, fizikai és szimbolikus megkülönböztetése révén rögzíti és vési be a társadalmi gondolkodásba.

A közügyek irányításának általános fogalma nagyjából egybeesik a politika fogalmának tág értelmezésével. Amikor a közügyek fogalmát leszűkítjük a po-

litikára, akkor kiemelni szándékozunk egy olyan területet, amely kulcsszerepet tölt be a nők egyenjogúságának megteremtésében. Egy viszonylag egyszerű és kézenfekvő definíciót követve, értelmezésünkben a politika a hatalomgyakorlás formális és informális intézményeit foglalja magában, szem előtt tartva, hogy a modern társadalmakban a hatalomgyakorlás ágai elkülönülnek és területileg is tagolódnak. Amikor a nők politikai részvételéről beszélünk, elsősorban a törvényhozás és az adminisztráció döntéshozó testületeire és pozícióira gondolunk.

A társadalmi folyamatok finoman szövött hálójában sokszor mechanikusnak, mesterkéltnek tűnnek a *számokkal* megragadott elvek és értékek. A számokkal szembeni ellenérzést nem csak az államszocializmus rossz emlékéi kvótái táplálják. Az ember nemi szerepe és identitása olyan bonyolult gondolkodásformákhoz és választásokhoz kötődik, amelyekben első látásra semmi keresnivalója sincs a számoknak. Ám e nemi szerepek sokszor ordító méltánytalanságokba és igazságtalanságokba ágyazódnak, s ezek kimondásához és megkérdőjelezéséhez szükség van a számokban rejlő információra. Bár a mennyiségi arányok sokszor nem tükrözik a hatalom tényleges elosztását a politika színterein,

a feltűnő aránytalanságok kritikáért és magyarázatért kiáltanak.

Talán reménytelenül naivnak, avagy talán éppen nagyon is harcos álláspontnak tűnik, hogy az 1995. évi pekingi női világkonferencián elfogadott cselekvési terv a nők részvételi arányát a politikai döntéshozatalban minimálisan 30%-ra, majd hosszú távon 50%-ra javasolja bővíteni. Kevésbé egzakt módon mérhető célokat tűz ki az ENSZ A nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló nemzetközi konvenciója, amely szintén megnevezi a politikai szerepvállalást nehezítő diszkriminációs eljárásokat és hatásokat. Bár az Európai Unió direktívái az egyenlő esélyek biztosítására inkább a munka világáról szólnak, ezek az irányelvek a politikai részvétel arányosabb elosztását is szorgalmazzák férfiak és nők között a közös értékek tisztelésében fogant Európában.

1995 és 2000 között a nők részvétele a politikai döntéshozatalban átlagosan 10%-ról 12%-ra emelkedett a világ országaiban. E szabad szemmel alig látható eredmény mögött a kontinensek, országcsoportok és egyes országok statisztikai adatai lényeges eltérést mutatnak az 1990-es évek végén. Míg a nők részvételi aránya az országos törvényhozásban a skandináv

---

MAGYARORSZÁGI NŐI ALAPÍTVÁNY

A Magyarországi Női Alapítvány (MONA) 1992-ben jött létre mint minden állampolgár számára nyitott, pártsemleges, nonprofit nőszervezet. A MONA legfontosabb célja olyan közéleti viták kezdeményezése, amelyek megmutatják a női és férfi szerepek gazdagságát és egyenrangúságát egy demokratikus társadalomban, de feltárják a méltánytalan egyenlőtlenségeket is, amelyek a mai napig jellemzik a nők helyzetét a gazdaság és politika világában Magyarországon.

A MONA különféle programokat szervez, amelyek ösztönzik a nők aktív részvételét a helyi és az országos közéletben, a politikai és civil szervezetekben, és képessé teszik őket arra, hogy kiszolgáltatottság nélkül tudjanak szakmát és munkahelyet változtatni az átalakuló világban. A MONA programjait a programvezető mellett a kuratórium tagjai, felkért szakértők és önkéntesek tervezik és szervezik.

A MONA alapítói és munkatársai hisznek abban, hogy a nők közéletben való részvétele, a munka világában való előrehaladása nem akadály, hanem segítőtje a magánéletben és a családban is megtalált esélyegyenlőségnek és méltányos együttműködésnek férfiak és nők között.

Céljaink

– A nők ösztönzése, hogy éljenek a piacgazdaság adta lehetőségekkel munkavállalóként és vállalkozóként, és felkészüljenek a szakma- és munkahelyváltás kényszerére és lehetőségére.

– A munkavállalók meggyőzése olyan foglalkoztatási formák bevezetéséről, amelyek figyelembe veszik a női munkavállalók sajátos érdekeit.

– A közvélemény felkészítése arra, hogy elfogadja a felkészült és rátermett női jelölteket helyi és országos politikai vezetőként és döntéshozóként.

– Az ambiciózus és rátermett női jelöltek felkészítése a helyi és országos politikában való részvételre, illetve a sikeres helyi vezetők országos szerepvállalásának segítése.

– Együttműködés bármely demokratikus elveket valló politikai párttal és civil szervezettel a férfiak és a nők közötti esélyegyenlőség megteremtésében, illetve a kisebbségek és hátrányos helyzetű csoportok támogatásában.

országokban 38% s a két amerikai kontinensen 16%, addig Európában és Ázsiában kb. 13, Fekete-Afrikában pedig alig 12%. Kicsit jobb a helyzet a helyi önkormányzatokban: az Egyesült Államokban 23%, míg Európában 20% a nők aránya a helyi önkormányzatok választott testületeiben. Az utóbbi átlag megint csak nagy különbségeket rejt: Svédországban több mint 40%, míg Törökországban kevesebb, mint 4% ez az arány (UNDP, 2000). A volt szocialista országok közül többre is érvényes az a szabályszerűség, hogy a nők részvétele lényegesen magasabb a helyi önkormányzati testületekben, mint az országos törvényhozásban: Magyarországon ez az aránypár 22, illetve 8%, Bulgáriában 21, illetve 11%, Lettországon 39, illetve 17% (UNICEF, 1999).

Általánosan igaz, hogy a liberális és baloldali pártok által dominált parlamentekben jobb arányt mutat a női képviselők jelenléte. Németországban és Hollandiában 1998 után a szimbolikusan is fontosnak tartott 30% fölé emelkedett a nők aránya a törvényhozó testületekben. Az 1997-es választásokat követően Nagy-Britanniában a munkáspárti győzelem megduplázta a nők részvételét a törvényhozásban (18%). De tanulságos ellenpéldával szolgál a spanyolországi jobboldal előretörése 1996-ban, amikor az újonnan

megválasztott parlamentben egyharmaddal növekedett a nők részvétele (24%-ra). Miközben általában úgy hisszük, hogy a fejlett Nyugat előbbre jár sokféle demokratikus vívmány intézményesítésében, látnunk kell, hogy például a cseh és lengyel nők részvételi lehetősége az 1996-os adatok alapján jobb volt, mint társaiké Olaszországban és Franciaországban. Továbbá, ha a nők által betöltött, magas szintű kormányzati pozíciókat vesszük szemügyre, akkor azzal a nem kevésbé megdöbbentő képpel szembesülünk, hogy 1996-ban a demokrácia építésében botladozó Szlovákia volt a legközelebb az OECD átlaghoz Közép-Kelet-Európában, és hasonlóan jó bizonyítványa volt – az akkoriban a demokrácia mintaképének semmiképpen sem nevezhető – Horvátországnak és az erősen centralizált berendezkedésű Kirgizstánnak is. Az sem magától értetődő tapasztalat, hogy nincs statisztikailag szignifikáns összefüggés a nők által elfoglalt parlamenti helyek és a miniszteriális pozíciók száma között a posztszocialista országokban (UNICEF, 1999). Ezzel szemben az OECD országokban jól megfigyelhető a két szférában tapasztalt együttes előrehaladás. Ennek hátterében vélhetően az áll, hogy ezekben az országokban a nők részvétele megbízhatóan és folyamatosan nőtt az elmúlt ötven évben.

– Együttműködések kezdeményezése és szervezése a nőszerzők és a nőbarát szolgáltatást nyújtó szervezetek között.

Programjaink

(1) Oktatás, képzés

– A politikában: leendő és aktív közéleti szerepet játszó nők képzése, továbbképzése;
– a gazdaságban: a női munkanélküliség enyhítését célzó munkahelykereső stratégiák és képzési programok kidolgozása, illetve népszerűsítése.

(2) Kutatások kezdeményezése és támogatása

– A nők politikai szerepvállalásáról a helyi és országos közéletben;
– a nők munkaerőpiaci helyzetének változásairól;
– új munkavégzési formák bevezetésének előnyeiről és hátrányairól, a megvalósíthatóság esélyeiről;
– a nemek közötti egyenjogúság régióbeli helyzetéről.

(3) Tapasztalatcsere, közvéleményformálás

– Konferenciák, eszmecserek, fórumok szervezése civil szervezetek részvételével;
– kiadványok, tanulmányok megjelentetése és terjesztése a nemek közötti esélyegyenlőség különböző kérdéseiről;
– kapcsolattartás, tapasztalat- és információcsere hazai és külföldi nőszerzőkkel, intézményekkel.

Programvezető: Lestál Zsuzsanna

A Kuratórium tagjai

Elnök: Zentai Violetta, antropológus

Elnökhelyettes: Neményi Mária, szociológus

Szóvivő: Dalos Rimma, költő

Tímár Judit, geográfus

Pogány Judit, színésznő

Büky Dorottya, vállalkozó

A számok tehát fontos szabályszerűségekre mutatnak rá, de nem egyszer rejtve hagyják a politikai kultúra és a nemi szerepekkel kapcsolatos társadalmi vélekedések egymásra hatásának helyi sajátosságait és okait.

A női egyenjogúság terén legkiemelkedőbb eredményeket felmutató skandináv országokban különféle körülmények jótékony együttállását kell látnunk. E társadalmakban, mindenekelőtt Svédországban és Dániában a szolidaritás erős normái szövik át a társadalmi kapcsolatrendszeret. Ennek egyik következményeként a családi feladatok szervezése megoszlik a férfiak és a nők között. A magas állami részvétel a szociálpolitikában és a nők munkavállalását elősegítő családtámogatásban megint csak bátorítja a politikai szerepvállalást. Az általános és teljes választójog korai biztosítása mellett az északi országok annak a forradalomnak is úttörői voltak, amelyben a szexuális és nemi szerepek választásának szabadsága kapott elismerést az 1960–70-es években. Itt a konzervatív pártok is elfogadnak olyan liberális elveket az emberi választások szabadságával kapcsolatban, amelyek kedvezően befolyásolják az emancipációs törekvéseket. De az 1990-es években sok helyütt lezajlott konzervatív politikai változások szele az északi országokat is elérte. Még a legjobb mutatókkal rendelkező Svédország is

megszenvedte a konzervatív pártok előretörését: látványosan csökkent a magas szintű döntéshozó pozícióban lévő nők száma – 1919 óta először. Ahogy ezt a szimpózium egyik előadása is bemutatta, a svéd társadalom jelentős kulturális és morális tőkével rendelkezik ahhoz, hogy az 1990-es évek közepén bátor és szellemes akciókkal ébressze rá szavazópolgárait az emancipációs vívmányok megőrzésének fontosságára (Hedlund).

A szimpózium nem tárgyalta részletesen azokat a különbségeket, amelyek megosztják a nők egyenjogúságával foglalkozó társadalmi és szellemi mozgalmakat, de nem is akarta elrejtetni ezeket. E különbségek sokféle metszetben megmutatkoznak, de legfontosabbnak mindezek közül az tűnik, hogy mit is gondolunk a férfi és a női társadalmi szerepek természetéről. Jelesül abban hiszünk-e, hogy a női és férfi képességek természet adta lényegből fakadnak, amelyre fel nem cserélhető társadalmi szerepek épülnek, avagy azt fogadjuk el, hogy a férfi és a női szerepek különféle választások és korlátozások eredői, amelyeket egy adott társadalom és annak kulturális készlete irányít. Mindkét álláspontból következhet a fennálló társadalmi viszonyok hasonló természetű kritikája, vagyis annak kimondása, hogy a nők hiánya a politikai döntéshozatalban nem életszerű, nem mél-

---

A MONA LEGFONTOSABB PROGRAMJAI 2001-BEN

(1) Telework in Europe

A MONA és a Friedrich Ebert Alapítvány 2001. március 31-én egynapos konferenciát rendezett a távmunka európai helyzetéről vállalatok, kormánytisztviselők, civil szervezetek és érdekképviseleti szervezetek részére Budapesten. Neves ír, angol és német távmunka szakértők (TCA, Cork Teleworking, Telework Ireland, British Telecom, Empirica) osztották meg tapasztalataikat a meghívott magyarországi vendégekkel és érdeklődőkkel. Néhány releváns külföldi esettanulmány és „jó gyakorlat” leírása megtalálható a MONA honlapján (<http://www.mona-hungary.org>).

(2) NeoPraxis, nemzetközi távmunka projekt

E nemzetközi kísérleti projekt a távmunka alkalmazásának elősegítését célozza. A programban Magyarország mellett Ausztria, Franciaország és Spanyolország vesz részt. Ezekben az országokban a távmunkára épülő foglalkoztatás már értékelhető hagyományokkal rendelkezik. A program célja a távmunka előnyének és hátrányainak elemzése és hazai bevezethetőségének felmérése. A projekt első szakaszában a MONA felmérést készített a távmunka magyarországi helyzetéről, esélyeiről. (*A távmunka esélyei Magyarországon, 2000* című részletes tanulmány honlapunkról letölthető.) A program e tapasztalatok összegzésével olyan speciális továbbképzési modul kidolgozására tesz kísérletet, melynek segítségével a munkaadók az Európai Unióban is alkalmazott módszerek szerint tudnak majd távmunkát bevezetni.

(3) Nők és férfiak egyenlő esélyeinek elemzése az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamatában, 2001–2002

A projektben részt vevő tíz, EU-csatlakozásra váró ország szakértői az adott ország törvénykezési eredményeit és hiányosságait elemzik a nemek közötti esélyegyenlőség biztosítása szempontjából, az Aquis Communautaire XIII. fejezete (foglalkoztatás és szociálpolitika) alapján. Az egyeztetett módszertan alapján készülő elemzések tíz meghatározó EU-direktíva előírásainak követését kutatják a vizsgált joganyag-

tányos, s nem szolgálja a közjót. De a természet által ránk szabott lehetőségek értékelésében kirajzolódó megosztottság különbségeket teremt a politikáról való gondolkodásban is (Adamik, Lévai).

A nők politikai szerepével kapcsolatos elképzelésekben gyakran megbújjik egy – sokak által osztott, de a konferencia rendezői szerint nehezen igazolható – feltételezés, amely szerint a nők részvétele a politikában a politikacsínálást kimosdatja mocskosságából, ádáz erőszakosságából, sőt sokszor tapasztalható tisztességtelenségéből is. Mindennek záloga a nők természet adta békevágya, empátiája, romlatlansága, közösségibb gondolkodása. E felfogás vegytiszta változatát senki sem képviselte az előadók közül, de a hang fel-felbukkant a vitákban. A nők nemesebb politizáló képességeibe vetett hit alapjait több előadó is vitatta különféle történelmi példákra és a politikai gondolkodás klasszikus alapnormáira hivatkozva. Hozzátehetjük, hogy e meggyőződés – tiszteletre méltó szándékai ellenére – megerősíti azt a képet, amely hatékonyan tartotta távol a nők döntő részét a közéletől több évszázadon keresztül. Az a vélekedés, amely a leszerepelt férfiasság helyett a családi tűzhely melegével akarja a közügyeket körbevenni, keveset tud mondani azokról az intézményi keretekről és szabályokról, amelyek valóban változtatásra érdemesek

egy demokratikusabb politika érdekében. Abban azonban kevesen kételkedtek a szimpózium résztvevői közül, hogy a nők méltányosabb arányú részvétele a politikában bizonyára megváltoztat majd közéleti beszédmódokat és viselkedésmintákat, megnyitva ezzel a demokratikus játékszabályok jobbításának lehetőségét is.

A politikáról való gondolkodás másik lényeges megosztó eleme az, hogy mit gondolunk a hosszú évszázadokon keresztül fenntartott női alárendeltség és a közben kialakult modern politikai intézmények kapcsolatáról. Arról a dilemmáról tehát, hogy a késő modern társadalmak politikai intézményrendszere és demokratikus vívmányai olyan hagyományokat hordoznak-e, amelyeket az emancipációs mozgalmak képesek jótékonyan használni az egyenjogúság megvalósítására, avagy e vívmányok olyan gyengeségeket mutatnak, amelyek miatt a nők részvételének növelése zsákutcás stratégiává válik. Az előbbi kritikai álláspont szerint a nyugati demokráciák intézményeit egy egyenlőtlen hatalmi viszonyokban gyökerező férfitársadalom alkotta, tehát azok nem lehetnek befogadó és demokratikus szelleműek és egyenjogúságot megvalósítók. Így tehát nem lehet a meglévő politikai intézményeket és elveket jobban és méltányosabban használni, azokat radikálisan át kell alakítani. E

---

ban. A magyarországi szakértői bázist a Női és Gyermejközi Kutató- és Oktatóközpont munkatársai alkotják. Az első öt direktívát vizsgáló, már elkészült országtanulmányok alapján az OSI EU Accession Programja és a Network Women's Programja közösen könyvet ad ki angol nyelven, amelyet eljuttatnak majd európai uniós döntéshozókhöz, nemzetközi szervezetekhez és a programban részt vevő országok kormányzati döntéshozóihoz is. A könyv megjelenése 2002 elején várható, a magyar országtanulmány hamarosan letölthető a MONA honlapjáról.

(4) Férfiak és nők a politikában – szerepek, szabályok, számok

2000. november 3–4-én a Magyarországi Női Alapítvány és a Friedrich Ebert Alapítvány budapesti irodája szimpóziumot szervezett a nők politikai részvételét érintő kérdések megvitatására politikai, társadalmi és szakmai szervezetek képviselőinek részvételével. A rendezvény célja az volt, hogy nemzetközi tapasztalatok, valamint a hazai közélet tanulságai alapján feltérképezze a nők és férfiak kiegyensúlyozott politikai részvételének akadályait és lehetőségeit. A külföldi tapasztalatokról szóló elemző beszámolók után hazai politikusok, szakértők és civil aktivisták elemezték a női politikai részvétel látványos problémáit, és megvitaták a méltányosabb részvételt biztosító cselekvési lehetőségek egyes formáit. A konferencián elhangzott előadásokból kiadvány készült 2001-ben, melynek ingyenes példányai e-mailben kérhetők. A kiadványban szereplő előadások magyar nyelven letölthetők a MONA honlapjáról.

(5) Nők az önkormányzatokban: szlovén–magyar összehasonlító kutatás

A MONA szellemi segítséget nyújt egy olyan kutatási projektnek, amely kvalitatív és kvantitatív módszerekkel vizsgálja az önkormányzati vezető szerephez jutott nők életpályáját az 1990-es években az önkormányzati reformok végrehajtásában viszonylag elől járó két országban. A kutatást a Psyma Hungary szakemberei és az MTA Regionális Kutatások Központja kutatói irányítják. A felmérések és terepmunkák befejeződnek 2001-ben, a két országtanulmány és az összehasonlító tanulmány pedig 2001 tavaszára készül el.

gondolat kevesek által osztott, de markáns megjelenítésével találkozhattunk a szimpóziumon is.

Azok, akik a demokratikus intézmények adta lehetőségek kihasználásában hisznek, azzal számolnak, hogy a nők láthatóbb részvételével ezek az intézmények át is alakulnak. Más szóval, a részvétel növekedése átalakítja a részvétel minőségét is, ez pedig átformálja magukat az intézményeket és a játékszabályokat is.

Mind gyakrabban merül fel a képviseleti demokrácia szabályait módosító *kvóta* gondolata mint a nők méltányos képviseletének megvalósítására alkalmas módszer. A pozitív diszkrimináció tágabb családjába tartozó kvóta lehetőségét megint csak nem a rendszerváltó társadalmak vetették fel először. A konferencia több előadása is foglalkozott a pozitív diszkrimináció koncepcionális kritikájával, illetve az alkalmazása mellett szóló érvekkel (Tordai, Wiener, Ónody). A kvóta ugyanis egyesek szerint alkotmányos aggodalmakat vet fel, mások szerint viszont például a hatályos magyar alkotmány – szigorú feltételek mellett – szorgalmazza azt. A kvótarendszer gondolatát a liberális demokrácia klasszikus alapelvei alapján elvetők az alkotmányos akadályok mellett két másik problémára is felhívják a figyelmet (Tordai). A kvóta bevezetése mellett érvelők nem ritkán a demokráciát sok helyen kikezdő, korporatív politikai berendezkedés érveit visszhangozzák, amennyiben a nők magasabb arányú részvételét egy sajátos társadalmi csoport érdekeinek képviseletével legitimálják. A kvóta melletti érvek egy másik rokon változata az esszencializmus (nemekhez között emberi lényeg) érveit tűzi – paradox módon – az emancipációs mozgalom zászlajára, amikor explicit módon bizonyos nőies tulajdonságok megjelenését és intézményesítését kívánja megvalósítani (Ónody). A kvóta gondolatának támogatói a pozitív diszkriminációnak – elsősorban az etnikai és faji megkülönböztetés ellen fellépő mozgalmak és politikák – egy jól ismert hagyományára támaszkodnak. E hagyomány szakít az elvont egyenlőség gondolatával a társadalmi egyenlőtlenségek és méltánytalan megkülönböztetések kiküszöbölésére, sőt mára már a társadalmi sokszínűség figyelembevételére biztat a politikai játékszabályok és intézmények formálásában. Mindezt azon elv tiszteletével teszi, hogy bármiféle előnyös megkülönböztetés csak a hátrányok megszüntetéséig alkalmazható, vagyis addig, amíg az egyenlő eséllyel való részvétel feltételei meg nem valósulnak (Wiener).

A koncepcionális kérdések mellett a konferencia szervezői azt is megfontolandónak tartják, hogy akkor érdemes-e előnyös megkülönböztetéssel élni, amikor valamiféle társadalmi megértés van kialakulóban egy

társadalmi csoporttal szembeni méltánytalanságokkal kapcsolatban, vagy pedig egy fordított politikai logika működik: intézményesített szabályok és az azok révén lehetőséghez jutók tudják a közgondolkodást formálni, a társadalmi érzékenységet megteremteni. A politikai képviselet arányait szabályzó kvótarendszer tulajdonképpen megelőlegzi és serkenteni kívánja a közfelfogás változását, de kérdés, hogy tud-e működni valamiféle – legyen az szerény és törekény, de érzékelhető – társadalmi támogatottság nélkül. Az bizonyosnak látszik, hogy ma Magyarországon egy női egyenjogúságot támogató, kötelezően előírt kvótarendszer nagyon kis társadalmi támogatottságot kapna, sőt erős ellenállásba ütközne. A külföldi előadók utaltak arra, hogy több északi és déli európai demokrácia is megpróbált élni a nemek szerinti kvóta ellentmondásos eszközével, sok helyütt csak rövid ideig. Eredményesebbnek és támogathatóbbnak tűntek azok a kezdeményezések, amelyeket pártok vezettek be önként vállalt listaállítási szabályok formájában (Panic).

A politikai pártok a parlamenti demokrácia építőkövei, de működésüket napjainkban növekvő gyanú és elégedetlenség kíséri. Különösen sok kritika éri a pártokat a média korában, amikor a választási kampányok láthatósága következtében mohó pénzfaló gépeknek látszanak, és vezetőik gyakran keverednek korrupciós botrányokba. A pártok minden valós és vélt gyengeségükkel együtt is a képviseleti demokrácia alapintézményei, így tanulmányozásuk elengedhetetlen a nők méltányosabb politikai részvétele szempontjából. A pártok a működési kereteiket alapvetően meghatározó választási rendszerek milyenségétől függően listákat és jelölteket állítanak, és ezzel többé-kevésbé kijelölik, ki vehet részt az országos politika formálásában. Működésük Közép- és Kelet-Európában egyrészt magán viseli a kialakulásukat övező élethalálharc jegyeit, másrészt eltérő módon jellemzik őket a nemekkel kapcsolatos előítéletes gondolkodás formái. Nem meglepő, hogy a politikai pártok tagsága nem egyszer női többségű, míg az aktív női politikusok száma megdöbbentően alacsony. A választási kampányok kapitányai sokszor még akkor sem veszik észre a női jelöltek felkarolásának lehetőségét, amikor az egyértelműen szavazatmaximáló érdekeiket szolgálná (Antic, Siemienska).

A szimpózium nem foglalkozott részletesen azzal a problémával, hogy a civil szervezetekben betöltött pozíció, az ott megszerzett tapasztalat, kapcsolati tőke hogyan segítheti a vezetői képességekkel rendelkező nőket a politikai szerepvállalásban. Nyilvánvaló, hogy a civil szférában szerzett tapasztalat csak részben fordítható le a képviseleti demokrácia intéz-

ményeiben szükséges tudásra: a civil szervezetek működési elvei és szabályai sokszor eltérnek a pártokétól. Úgy tűnik, a kics csoportos, sőt sokszor családi környezet és érintkezési formák részben rokonságot mutatnak a nőknek a polgári kultúrában felmagasztalt szerepeivel. Eme képzettség feltétel nélküli elfogadása megerősítheti azokat az előítéleteket, amelyek értelmében a nők helye a támogatást és dédélgetést biztosító szervezetekben van, s nem a harcot, éles vitát és versenyt kultiváló politikai intézményekben. Ha az az ítélet erősödik meg, hogy a nők elsősorban a hivatalos politikálással ellentétben ábrázolt civil szférában lelnek önmagukra, akkor elsorvadhatnak azok a késztetések, amelyek alapján a nők természetesnek vennék a férfiakéhoz hasonló politikai ambíciók valóra váltását. Eme aggodalom természetesen nem jelenti a civil szervezetek képességeinek és a közjót szolgáló hatásainak leértékelését, inkább a politikai cselekvésformák mesterséges szembeállításának veszélyeire kíván figyelmeztetni, amikor a nők politikai részvételének kereteiről beszélünk.

A szimpózium több hozzászólója is elemezte azokat az intézményes és kulturális feltételeket, amelyek nélkül nem lehet komoly politikai karriert építeni és családi szerepeket egyszerre betölteni (Lendvai). A közép-kelet-európai rendszerváltásban meggyengült gyermekintézmények csak korlátozottan segítik a közéleti szerepet is gyakorló nőket. A nagyszülői segítség, illetve magasabb jövedelmű családokban a nap bármely időszakában igénybe vehető gyermekfelügyelet csak kevesek privilégiuma. De ez csak a kisebbik baj. Számos szociológiai és statisztikai felmérés szolgált arra bizonyítékot, hogy a családi munkamegosztás egyenlőtlensége még a tehetséggel és önbizalommal rendelkező nőket sem engedi komoly karrier felépítésére. Sokunk megdöbbentő tapasztalata, hogy a fiatalabb generáció ígéretesebb család- és párkapcsolat-felfogása is meginni látszik, amint megszületnek a gyerekek és kialakul a hagyományos háztartási feladatmegosztás. A közéleti karrier érdekében a gyermeknevelésben mindenféle áthidaló és pótmegoldásokat kitaláló nőket sokszor sújtja a család, a szomszédság és a társadalom általános rosszállása. Egy méltányosabb közfelfogás a legitim női és férfi szerepekről nyilvánvalóan nemcsak az egyes családokon belüli megállapodásokat, hanem az intézményes gyakorlatokat is módosítaná. A közfelfogás persze maga is részben azoktól a női politikusi pályákat kísérő sikerektől változhat, amelyeket a szimpózium egésze szorgalmazott.

A nők képzettsége köztudottan magas a régióban, több országban is felülmúlja a férfiakét. Ez azonban

nem jelenti azt, hogy e képzettség ugyanolyan esélyekkel lehetőségekre váltható, mint a férfiaké. A képzettség tág értelemben vett kérdéséhez tartozik a vezetői készségeknek ama készlete, amelyet csak részben lehet iskolában elsajátítani. Ezek nagy részét a rendszerváltás utáni új politikai vezetők a gyakorlatban tanulták meg. E készségek azután informális kapcsolatokon és tapasztalás útján csiszolódnak (Wiedel). A nők többségének nincs azonban tapasztalata döntéshozói, vezetői, kormányzati szerepekben és nem tud az informális kapcsolatok hálójára támaszkodni. Az elhalasztott belépéssel ezek a hátrányok bizonyonnyal nőni fognak.

Hogyan változhat a politikai döntések tartalma a nők magasabb részvételi arányával? A klasszikus liberális álláspont szerint a nők felfogása a közjóról elvileg hasonló a férfiakéhoz. A legtöbb nőszervezeti aktivista, feminista azzal a feltételezéssel számol, hogy a nők látványosabb részvételével kiteljesedne és megjavulna a női és családi ügyek képviselése, bár ez megint csak a jelenben érvényes nemek közötti szereposztásból következik. Az is felmerül, hogy a nők elismertebb és bátrabb politikai szerepvállalásával megnőne az egyenjogúsági és kisebbségi ügyekre irányuló figyelem. Ez a feltételezés az elnyomástörténetből következő érzékenységekre hívja fel a figyelmet, amelynek jelentőségét további vizsgálatoknak kell feltárniuk. Többen abban hisznek, hogy a nők magasabb társadalmi érzékenységgel rendelkeznek a közpolitikai döntésekben, amit igazolnak ugyan különböző vizsgálatok, de ezek vélhetően megint csak egy adott szereposztás következményeit rögzítik.

A nők politikai képességeivel kapcsolatos előítéletek a női részvétel kiteljesítésének legádázabb ellenségei, s ez mindenféle változtatási szándék legnehezebb terepe. Nemcsak a szavazópolgárok, de a rendszerváltó mozgalmak és szellemi körök előítéletessége is tanulmányokat érdemelne, köztük a legenyhébbnek számít a polgári kultúra hagyományos szerepmegosztási modelljébe bújtatott, a humánértelmiséget is gyakran jellemző paternalizáló „kedves macho” attitűd. Jól ismerjük a női politikusok és jelöltek nyilvános vizsgálatának megkülönböztető mércéit, amelyek gyakrabban merészkednek a fizikai adottságok, az öltözködés, a magánélet – a férfiak esetében ritkán figyelt – terepeire. Általában igaz, hogy a nyugati kultúrák kiterjedtebb szókinccset és ábrázolókézsletet hoztak létre a közéleti szerepet betöltő nők emberi esendőségének ecsetelésére. A közgondolkodás, s ebben úttörő módon a média, a nők esetében mohó igyekezettel nagyítja fel azokat a hibákat és hiányosságokat, amelyeket a közügyekben mozgó emberek magukról elárulnak. Itt az idő, hogy ennek a kulturális hagyománynak az

értékeit erkölcsi kritikával illessük, és a politikai demokrácia mai követelményeinek megfelelően átalkítsuk. Ez kétségtelenül nehezebb és hosszadalmasabb munka, mint bármilyen kvóta bevezetése. Ugyanakkor érdemes folytatni a vitát arról, hogy lehet-e a számok segítségével szerepeket és szabályokat alkotni, s ennél fogva kulturális hagyományokat, vélekedéseket is átrajzolni.

A szimpóziumon a következő előadások hangzottak el:

LÉVAI Katalin: A politika úri huncutság; ADAMIK Mária: Igazodni vagy változtatni, avagy mi legyen kezünkben a vakolókanállal?; TORDAI Csaba: Parlamentarizmus vagy kvótarendszer?; WIENER György: A női esélyegyenlőség biztosítása a választási eljárásban; LENDVAI Ildikó: A Magyar Szocialista Párt nőpolitikája; ÓNODY Tamás: Mit tehet egy liberális párt a nők esélyegyenlőségéért?; Gun HEDLUND: Nők a svéd politikai életben; Milica G. ANTIC: A politikai pártok és a nők viszonyának problematikája; Renata

SIEMIENSKA: Nők a lengyel politikában: miért vannak olyan kevesen?; Milica PANIC: „A te szavazatod: szavazat a változásért.” Nők előválasztási kampánya Szerbiában; Christiana WEIDEL: Regionális mentoring program a politikában és a közéletben részt vevő nők számára.

Az előadások letölthetők a MONA honlapjáról (<http://www.mona-hungary.org>).

IRODALOM

- Women in Decision-Making. Report on Existing Research in the European Union, EU.
Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, 1998.
Women in Transition. The MONEE Project. Regional Monitoring Report Summary, UNICEF, 1999.
Women's Political Participation and Good Governance: 21st Century, UNDP, 2000.

AJÁNLÓ

ANTISZEMITA KÖZBESZÉD MAGYARORSZÁGON 2000-BEN/ ANTI-SEMITIC DISCOURSE IN HUNGARY IN 2000

A kiadó az 1843-ban New Yorkban alapított B'nai B'rith (a héber név jelentése magyarul: „Szövetség fiai”) nevű zsidó szervezet magyarországi tagozata, mely 1990-ben jött létre egyesületi formában. Az egyesület 1999-ben a magyarországi zsidóság életének, valamint az antiszemitizmus közéleti megnyilvánulásainak dokumentálására létrehozta a Zsidó Dokumentációs Központot. Az elsősorban a nyomtatott sajtóra kiterjedő szemlézés több száz irat (cikkek, egyéb publikációk) összegyűjtését eredményezte 2000-ben. Ennek az adatbázisnak a feldolgozására, elemzésére vállalkozott három történész (Gerő András, Varga László, Karasai László), egy jogász (Schweitzer Gábor), egy filozófus (Tatár György) és két újságíró (Mihancsik Zsófia és Murányi Gábor). A szerkesztők szándéka szerint a kötet egy megszakadt hagyományt, az antiszemitizmus-jelentések hagyományát kívánja feléleszteni, azért, hogy a 2000-ben sajnálatos módon újra a közbeszéd részévé vált antiszemitizmusról szóló diskurzust tárgyszerű alapokra helyezze. A dokumentumok – mint például a Magyar Fórum és a Demokrata című folyóiratokból, valamint a Vasárnapi Újság nevű „közszolgálati” rádióműsorból vett idézetek – révén a gyűlölködő szavak fennmaradnak, visszakereshetővé és számon kérhetővé válnak, sőt akár jogi (büntető vagy polgári) eljárások alapjául is szolgálhatnak.

(Szerk. Gerő András, Varga László, Vince Mátyás. B'nai B'rith Első Budapesti Közösség/B'nai B'rith Budapest Lodge, Budapest, 2001, 232 oldal, 840 Ft.)

PETRIK FERENC: A SZEMÉLYISÉG JOGI VÉDELME. A SAJTÓ-HELYREIGAZÍTÁS

Petrik Ferenc könyvének első részében az embert megillető személyiségi jog tartalmával kívánja megismertetni az olvasót. A második rész a sajtó-helyreiga-

zítási eljárással mint a személyiségi jogvédelem egyik eszközével foglalkozik. A kötet az egyes személyiségi jogokat viszonylag önállóan, a személyiségi jog lényege szerinti csoportosításban ismerteti. A szerző külön fejezetet szentel a szabadsághoz való jognak; a becsület, az emberi méltóság és a jó hírnév jogának; az élethez, a testi épséghez és az egészséghez való jognak; a névviseléshez való jognak; a képmáshoz és a hangfelvételhez való jognak; a titok- és adatvédelemnek; a magánlakáshoz és a jogi személy helyiségeihez való jognak.

Az egyes személyiségi jogok tárgyalásakor a szerző arra törekszik, hogy az egyes személyiségi jogok tartalmának részletezésén túl bemutassa az azokhoz kapcsolódó bírósági gyakorlatot is. A kötetben szereplő jogesetek ismertetésével közzététővé válik, hogy a személyiségi jogok valójában

mit is foglalnak magukban, hogyan is érvényesülnek a gyakorlatban. A bírósági tevékenység ismertetésén kívül bepillantást nyerhetünk az Alkotmánybíróság ez irányú gyakorlatába is. Az egyes személyiségi jogok polgári jogi védelmén túl szó esik egyéb jogvédelmi eszközökről is, úgy mint a büntetőjog, illetve a szabálysértési jog által nyújtott lehetőségekről.

A szerző külön fejezetet szentel a nem vagyoni kártérítés kér-

déskörének. Az Alkotmánybíróság 1992-ben a nem vagyoni kártérítés alkotmányosságának vizsgálata során indokolatlannak és ezért alkotmányellenesnek ítélte azt, hogy a polgári jogi szabályozás (és az ennek nyomán kialakult gyakorlat) különbséget tesz az egyes személyiségi jogok között, illetve indokolatlannak és megalapozatlannak találta a személyiségi jogvédelem alanyai közötti különbségtételt is. Az alkotmánybírósági határozat után a jogalkotó kiemelte a Ptk.-ból a nem vagyoni kártérítésre vonatkozó szabályozást. Éppen ezért állítja azt Petrik Ferenc, hogy a Ptk. nem biztosít megfelelő jogvédelmet a személyiségi jogok megsértése esetén, hiszen csak a vagyoni károk megtérítését teszi lehetővé. A szerző részletesen foglalkozik a nem vagyoni kártérítés feltételrendszerének azon részével, amelyben az eltér a vagyoni kártérítésétől. Így részletesen tárgyalja a jogellenességet és a nem vagyoni hátrányt. A nem vagyoni

ni kártérítés részletes elemzése hasznos segítségül szolgálhat mindazon jogalkalmazók számára, akiknek személyiségi jogi perekben kell dönteniük a nem vagyoni kártérítés meg- vagy meg nem íté-
léséről. A nem vagyoni kártérítés általános kérdése-
inek tisztázása után bepillantást nyerhetünk abba,
hogyan a bírósági gyakorlatban az egyes személyisé-
gi jogok milyen megsértése esetén ítélnék meg
nem vagyoni kártérítést.

A kötet második része a sajtó-helyreigazítás mint
különleges személyiségi jogvédelmi eszköz anyagi és
eljárásjogi kérdéseivel foglalkozik. Ez az eljárás ép-

pen gyorsasága miatt lehet hatékony eszköze a sze-
mélyiségi jogvédelemnek.

A kézikönyv nem törekszik elméleti megalapozá-
sát adni a személyiségi jogoknak, nem foglalkozik
ezen jogok alapjogi jellegével, azonban mindennek
ellenére hasznos lehet mindazok számára, akik sze-
retnének megismerkedni a személyiségi jogokkal és
azok védelmi rendszerének gyakorlati oldalával. Se-
gítségül szolgálhat mind gyakorló jogászok, mind jog-
hallgatók számára.

*(HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2001.
november 20, 301 oldal, 4480 Ft.)*

ABSTRACTS

ESSAYS

We present Diane F. Orentlicher's essay under the title 'The Role of Domestic Courts and Their Judges In the Application and Enforcement of International Humanitarian Law'. The author deals with the practical indictability of crimes against humanity, and surveys the ways in which the offenders can be prosecuted. In the centre of her analysis stands the application of international law by domestic courts. She surveys the obstacles that can occur before the adaptation of international law, what kinds of problems can result from the collision of jurisdictions, and she emphasisedly deals with the political aspects of international criminal law.

Péter Takács wrote an essay about the Finta-case, which had formerly created a great sensation. In the author's opinion the development of international criminal law in the 1990s shows, that the decision made by the Canadian Supreme Court had at least one positive effect. In the 1990s the acquittal in the Finta-case is only one of the very many. These decisions and the special literature surrounding them have created such a psychological atmosphere in which it has become obvious, that international law can deal with crime against humanity and war crimes, and can call the offenders to account more effectively than any national law.

This has not only presented an example to states following the principle of strict territorial effect, concerning what kind of legal solutions they can fit crimes under international law into their own legal systems with, but also led to the recognition that an efficient system of law needs an efficient machinery to enforce rights, too.

INTERVIEW

After the terror attack of 11 September 2001 the United States of America, as the leader of an international coalition levelled airstrikes at Afghanistan, a country ruled by the Taliban. At the very moments of the locking of the form the last Taliban soldiers were surrendering; at the time of the interview of three well-known Hungarian international lawyers weapons were still active. The jurists discussed the question, whether the American behaviour can be viewed as rightful self-defence, and whether the armed response was proportionate. They touched upon the questions of state liability, then discussed the possible ways of response to international terrorism, with the methods of a constitutional state, without using violence.

FORUM

The dilemmas of terrorism and freedom, and their reconcilability in the post-11 September world: this was the topic of our question to well-known sociologists. Péter Balassa assumes that the most important thing to do would be to basically rethink the socio-solidary aspect of the distributional system, which, though is not just in itself, but is seeking justice, and approaching it. In his opinion this is really the question of life and death, before the democratic police state is introduced - which prospect is not at all a legal impossibility -, in reference to the supremacy of white democracy. This is, of course, the growingly disclaimed consumer egoism of a - typically Western -, and immensely economic-mental notion of freedom. According to Tamás Földesi, the efforts of the Human Rights Committee of the UN to provide serious amounts of money to the propaganda of human rights, however valuable, cannot really be expected to have any effect in

for example a Palestinian refugee camp without first solving the underlying social problems. Ferenc Horkay Hörcher argues, that the differences in interpreting the 11 September attack and the responses to it result necessarily from the opposing political languages the parties use. The argument for the inviolability of basic freedoms uses the language of modern liberalism devoted to individual basic freedoms, while the argument relating to the order and freedom of the state goes back to the tradition of antique republicanism.

András Láncki's standpoint is that we have to rewrite the history of terrorism after 11 September 2001, but not that of freedom. He calls it a complete naivety, and the lack of sense of reality that the maintenance of basic freedoms is sacred and inviolable: if a serious threat occurs, the logic of things is that of survival - which will force the restriction of freedom. However, this is due to defence and survival. He emphasises the necessity of making a difference between freedom, the abstraction of rights and the control of legitimacies.

Zsolt Rostoványi says that co-operation has to include a wide international co-operation against terrorism. This is because terrorism has no other aim but to raise fear, and reach its objectives through raising fear. This is something no goal, no ideology, religion or view of the world can legitimise. Gábor Szabó points out, that the real dialogue between cultures, and the control of economic globalisation is the pledge of the enforcibility of reinterpreted human rights. After globalisation we have to rethink the notion of political community, the frames of control and the priorities within the system of human rights.

György Tatár is of the opinion that the opponents have a basically different view of the relationship between life and politics: in the Islam religion God makes all political decisions interest-oriented. The West has to find bombers which can be effective as far as the gardens of this Paradise. László Percz analyses the ideas of Huntington, Foucault and Rorty, and concludes that the fashion-philosopher diluting the notions of traditional continental philosophy; the postmodern guru creating discourse, and the most effective figure of neo-pragmatism seem to agree on one thing: after 11 September all three of them make us deeply thoughtful.

DOCUMENTS AND COMMENTARIES

This column also deals with two topics. In connection with the decision of the Hungarian Supreme Court concerning the clash of the right to receive public information, and the interest to maintain business secrets Zsuzsa Kerekes examines what happens if the regulations of the Act on Data Protection ordaining the publicity of data of public interest, and those of other Acts protecting business data get into conflict.

Judit Bayer analyses the background information of the ways the National Council of Radio and Television, and the national televisions broadcast the terror attack against the United States, and the consequences of the attack. In her opinion the resolution, although not compulsory, is suitable to intimidate broadcasters, as it has a chilling effect upon them, caused by the general feeling of threat.

PRIOR TO DECISION

In this column András Jóri analyses some pieces of informatic legislation: the Act concerning electronic signatures; the Bill on electronic commerce; and the modification of the Hungarian Criminal Code concerning cybercrime. No professional debate or conciliation precedes the quick legislation in this field, and this is why a professional control is missing in many questions; such as the regulation

of cryptograms with civil objectives, the judgement of hackers' activity, and the so called notice and take down procedure.

The other two writings of this column try to find an answer as to why the investigations following impeachments concerning anti-Semitic hate speeches have not started, or if started, why have they been delayed wantonly?

Péter Molnár's writing argues, that only a court could have decided about the crime of hatred against minorities, after having examined all the circumstances of the case. This is why authorities should have conducted an investigation. Presenting the history of the development of the American clear and present danger test, Molnár concludes that the differentiation of hate speeches and hatred is possible only with a working test, and by examining all the circumstances of the case.

Gábor Halmai's writing 'Hate Speech and Personal Rights' draws our attention to the fact, that those who feel offended in their human dignity as a result of hate speech can institute civil proceedings. It would be interesting to see, says Halmai, how courts would receive cases, where the complaining party is not an identifiable person according to the offensive speech.

AFTER DECISION

In this column we issue the so called Princeton Principles, dealing with the questions of international criminal impeachment. Ágnes Vadai made a selection of decisions dealing with terrorist affairs, made by the Strasbourg Court. Our readers can also read about the latest decisions of the Hungarian Constitutional Court.

PROTECTORS OF RIGHTS

In this column we introduce the Hungarian Women's Foundation (MONA), which was founded in 1992 as a party-neutral, non-profit women's organisation. One of its leaders, Violetta Zentai sums up the most important thoughts of the international congress *Roles, Rules, Numbers*, which had been organised by the MONA and the Hungarian representative of the Friedrich Ebert Foundation in November 2000, with the participation of representatives of political, social and professional organisations.

REVIEW

We recommend two books to our readers, one of them is a selection, its title is: *Anti-semitic Common Talk in Hungary, 2000*, edited by András Gerő, László Varga and Mátyás Vince. The other book was written by Ferenc Petrik, and is about the protection of personal rights, and the right of correction.